

319508

9/2000

10

~~X~~

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

A GYÖRFFY ISTVÁN NÉPRAJZI EGYESÜLET FOLYÓIRATA

IX. ÉVFOLYAM

2000. 1-2. SZÁM

A szerkesztőbizottság tagjai
GALAMBOS FERENC Iréneusz (Ausztria),
KÁLMÁN FERENC (Ukrajna), KESZEG VILMOS (Románia),
LÁBADI KÁROLY és SILLING ISTVÁN (Jugoszlávia),
LISZKA JÓZSEF (Szlovákia)

A szerkesztőbizottság elnökei
BALASSA IVÁN és UJVÁRY ZOLTÁN

Deáky Zita
közreműködésével
szerkesztette
KEMÉNYFI RÓBERT-VIGA GYULA

Technikai munkatárs
MOLNÁRNÉ BALÁZS ZSUZSANNA

A kötet megjelenését támogatta

Illyés Alapítvány,
Határon Túli Magyarok Hivatala

ISSN 1215-8097

A kiadásért felelős
BODÓ SÁNDOR, a Györffy István Néprajzi Egyesület elnöke

KEMÉNYFI RÓBERT

A NYELVSZIGET FOGALMÁNAK IDEOLÓGIAI HÁTTERÉRŐL

Victor Klemperer a német nemzetiszocializmus nyelvi képződményeiről, írt híres napló–kötetében elemzi a Harmadik Birodalom nyelvi kulcs-szimbólumait.¹ Heinz Paechter, Bertha Hellman, Hedwig Peachter és Karl O. Paetel a *Náci–német. A mai német nyelvhasználat szótára* címen adott közre egy munkát, melyben a szerzők gondosan felsorolják azokat a kifejezéseket, amelyeket a náci rendszer teremtett.² Azokat a fogalmakat, amelyek többsége ugyan a német összeomlást nem élte túl, de esetleges mai felidézésük a történelmi kor megértését segítik. Ha azonban ezeket a fogalmakat – példaként csak a legismertebbek közül: Lebensraum, Germanisierung, Sonderbehandlung, Besatzungspolitik, völkisch³ – a történelmi terheltség pontos megvilágítása nélkül, más (tudományos, vagy akár politikai) nyelvi környezetben használjuk, akkor helytelenül olyan kifejezéseket alkalmazunk, melyek egyértelműen a nemzetiszocialista uralmi törekvések kiszolgálására „lettek kitalálva”, és az ezektől a fogalmaktól való nem elhatárolódást – szándékunktól eltérően – súlyosan félreérthetik.⁴

Úgy vélem, hogy a néprajzi nyelvsziget terminus is a születésétől kezdve fokozatosan ideológiai hangokkal terhelt fogalomká vált, amely kifejezést végezetül a nemzetiszocializmus uralma lejárattott, így a mai használata nem szerencsés (a magyar nyelvi környezetben sem) és kerülendő.

*

Földrajztudomány – geopolitika

A földrajztudományon belüli etnikai térszerkezeti vizsgálatok közép-kelet- és délkelet európai története azt mutatja, hogy az etnikai térképezés az alkalmazott színszimbolikától kezdve a szerkesztési módszerek soráig a kismemzeti törekvések plasztikus megjelenítését szolgálta. Az etnikai földrajz tudományága éppen az aktuálpolitikai döntésekben játszott negatív szerepe és az ezekben szerzett keserű tapasztalatok miatt a második világháború

¹ Klemperer, V. 1984.

² A kötetet idézi: Cassirer, E. 1997. 41.

³ A „völkisch” szó elemzése: Pritz P. 1999. 89. – A kifejezés nem „népit”, hanem „népiséget” jelent, amely túl mutat a szó elsődleges jelentésén. Teljes gondolatkört jelent: a nemzetiszocialista kirekesztő faji eszme világára, a német felsőbbrendűsége utal.

⁴ Olyan teremtett szavak ezek, melyek a tudomány és a politikai bűnözés összefonódásra emlékeztetnek. – Nem szó szerinti idézet Ralph Giordano-tól. *Giordano, R.* 1991. 162.

után az európai tudományos palettáról teljesen eltűnt. Ez a veszély a feléledő, megújuló etnikai tér tudományt is fenyegeti. Az alapkutatások eredményeit – főként a napi érdekeknek megfelelően – az aktuálpolitikai döntésekben gyakran kiforgatják. Jó példa erre a volt Jugoszlávia szétesett etnikai mozaikja. Az új országok megalakítását tisztázó béketárgyalásokon döntő szerephez jutottak az etnikai térképek.⁵

Hasonló szerepet kapott (és kap ismét) az etnikai tér tudomány pl. közigazgatási változások alátámasztásánál is. Szlovákia új közigazgatási felosztásához és végül kormányrendelettel megalkotott járáshatáraihoz kapcsolódó vitát éppen az etnikai térstruktúrák figyelembe nem vétele gerjesztette. Ám fontos kiegészítő térképek készülhetnek az etnikai földrajz keretében Közép-Európa tarka nemzetiségi viszonyai között a hazánkban szintén nívumként megjelenő választási földrajz számára is. És bár az etnikai kérdés térbeli vonzatai iránti érdeklődés Közép- és Délkelet-Európában egyidős a modern nemzetek kialakulásával, az etnikai térképezés, statisztika ill. az etnikai határvonalak ábrázolása igazi szerepéhez a XX. század elején, a politikai döntések alátámasztásánál jutott, és az országhatárok módosításánál töltötte be döntő feladatát. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az etnikai térvetületek kutatása a kartográfia és a földrajz tudományain belül – nem utolsósorban az említett kismemzeti törekvések kiszolgálójaként – a nemzetiségi statisztikai felmérések eredményeire támaszkodva önálló területté a XIX. század végén, a XX. század elején vált. A századfordulón ugyanis a néprajzinak is nevezett térképek alapjául szolgáló bármilyen fellelhető adatbázist a nyelvi, etnikai megoszlások feltárására és térképi megjelenítésére kezdtek használni (sokszor éppen ezért a nyelvi, etnikai megoszlásokat mutató forrásokat a későbbiekben titkosították). Magyarország is igyekezett olyan nemzetiségi bizonyító anyagokat és térképeket összeállítani, melyek a pontos etnikai határokat és azok több száz év óta való változatlanágát, azaz stabilitását bizonyítják.

Az első világháborút lezáró békerendszer azonban egy hamis illúziótól fosztotta meg a magyar döntéshozókat: hogy az államhatár-módosításokban bármilyen szerepet játszhatnak a többé-kevésbé megbízható nyelvi és/vagy nemzetiségi statisztikák alapján megállapítható etnikai választóvonalak. Noha a legkülönbözőbb módon szerkesztett és statisztikus etnikai térképek már 1920-ban, a béketárgyalásokon is a magyar tárgyalóköldöttségnek rendelkezésére álltak, ezek nem befolyásolták az előre kijelölt új államhatárokat. Ilyen horderejű területi döntésnél – melyet az Osztrák–Magyar Monarchia számára Trianon jelentett – pár négyzetkilométer etnikai alapú hovatarozása szóba sem került. A húszas években Teleki Pál meg is fogalmazza félelmét. A félelem megszüntetésére vagy legalábbis csökkentésére 1926-ban létrehozta az Államtudományi Intézetet. Földrajztudósi, de elsősorban politikusi szorongása abból adódott, hogy felismerte, hogy az első világháborút követő döntésekben semmilyen szerepet nem játszottak az etnikai térképek, statisztikák. Telekit az attól való félelem mozgatta, hogy az „egyszer majd elkövetkező revíziós tárgyalásokon” sem fogják figyelembe venni az etnikai térszerkezeteket. Ezért az Államtudományi Intézet vezérgondolatát abban jelölte meg, hogy a majdani határmódosításokhoz minél pontosabb, minél többféle szerkesztési módon és minél korábbi időszak adataiból rekonstruált etnikai térképek álljanak készenlétben, és célként tűzte ki, hogy ezek a térképek be is töltsék a politikai feladatukat. Ebben a gondolkodásban az etnikai

⁵ Kocsis K. 1993

határok helyzetének egészen a közép-európai népek letelepedéseinek időszakáig való visszavezetése megadta a „saját etnikai térnek” a történeti folytonosság általi legitimitációt. És így a XIX. század végén, a huszadik század első felében a „saját etnikai tér” fokozatosan a nemzeti mitológia egyik fontos részévé vált: a nemzeti lét elidegeníthetetlen része az egykor birtokba vett terület.

Közép-Európa geográfia kutatásait meghatározó német etnikai tértudomány a negatív „tapasztalatait” több szálon szerezte. A század elejétől megjelentek egyrészt azok a geoesztopolitikai területi teóriák, amelyeket egyrészt a politika a saját körükből kiforgatva önmaga szolgálatába állított, másrészt később maguk a kutatók fogalmazták már úgy meg vagy át ezeket az elméleteket, hogy azokkal a politikai törekvéseknek „valamilyen” tudományos ideológiai keretet adjanak. A korai burkolt, majd nyílt területi-politikai nemzetiségi törekvések tehát geográfiai alátámasztást is kaptak. Ennek egyik ideológiai pillérét a német geopolitikában már a XIX. században is jelenlévő „Vér (Nép) és Talaj (Föld)” (Blut und Boden) elmélet (ennek többek között része, hogy az államnak kötelessége az idegen országokban élő népcsoportját saját, területileg is elidegeníthetetlen részének tekinteni) a nemzetiszocialista uralom alatt terjedt szélesebb körben el, majd vált hírhedté.⁶ Ugyanide sorolható az egyértelmű politikai célokot szolgáló, a német kisebbségekre irányuló vizsgálatokat végző két híres-hírhedt intézet a Publikationsstelle–Berlin–Dahlem, és a Publikationsstelle–Wien.⁷ Ez a történeti örökség azt eredményezte, hogy a térségünkben az etnikai tértudomány a nemzetiszocialista időszak után nehezen talált magára. A második világháborút több évtizedes hosszú csend követte.⁸ Bár egy-egy település szintjén településtörténeti vagy néprajzi kutatások számára etnikai adatok összegzésével, etnikai térképek megjelenítésével az etnikai földrajz az ötvenes, hatvanas években a háttérben jelen volt⁹, a tudományág elméleti kérdéseinek (terminológia, módszertan) és tudománytörténetének kritikus számbavételét a német és magyar geográfia az utóbbi másfél évtizedben végezte el, és írt ezzel párhuzamosan új szellemű tanulmányokat.¹⁰ Kraas-Schneider Frauke nem csupán a tudomány ideológiai terheltségéről értekezik, hanem az etnikai kérdések kutatásaiban a német geográfia jellegéből adódó szemléleti nehézségeket is pontosan érzékelteti. Egyrészt nehézkesnek látja, hogy az etnikai földrajz számára mérhető adatokkal (nemzetiségi statisztikák, pláne minősítés) adjuk meg a „mindenkor változó magatartásokat”, másrészt az etnikai térszerkezeti kutatások számára a földrajzi tér „túl nagy” és általános. Szükség van a nagyobb térbeli összefüggések keresése mellett a társadalomföldrajzban egy új, minőségi fordulatot jelentő fogalom és kutatási irány: az egyedi, a „sajátos” mikrotérségek, a helyek vizsgálatára. A figyelem így a hely mint jel-

⁶ Kost, K. 1988. 385–395.

⁷ Kosiński, L. A. 1976. 388–402.

⁸ Egy-egy tanulmány, kötet a földrajztudomány területén azért még fel-fel bukkant ezekben az évtizedekben a régi szemlélettel: Moser, H. 1955. 17–28.; Gross, H. 1966. 205–211.; Buchoffer, E. 1967.; Sawatzky a tanulmányában már csupán idézőjelben használja az etnikai sziget fogalmát: Sawatzky, L. 1976. 111.

⁹ Pl. Sick, W-D. 1968. 12–22. Ennek a tanulmánynak az a jelentősége, hogy egy majd száz évvel korábbi írásra támaszkodik (Meitzen, A. 1897. 651–692.), így az eltelet évtizedek települési etnikai állapotának változását folyamatában tudja bemutatni. L. a módszert: Keményfi R. 1993. 125–142. – További települési példákat l. Ilyés Z. 2000. 153–183.

¹⁰ Aschauer, W.–Heller, W. 1989. 228–243.; Fischer, H. 1993. 41–61.; 1995a 19–28.; 1995b. 5–23.; 1997. 65–81.; Keményfi R. 1996. 120–132.; Kocsis K. 1996. 167–180.; 1998. 279–301.; Vogelsang, R. 1983. 212–226.; 1984. 108–132.; 1985. 145–162.

legzetesen elkülönülő alapvető térelem helyi hagyományok által befolyásolt történeti fejlődésére, egyediségének kialakulására irányul. Ebben a kvalitatív szemléletben már helye lehet (sőt van) az *etnológiának*, amely tudomány a „kistérségi jelenségekre koncentrált” és helye van az angolszász individuális (mentális) terek vizsgálatának, a szintén földrajzi gyökerű kulturális ökológiában meghonosodott etnikai pszichomilió fogalmának (amit egy bizonyos individuum érzékel) és az etnológiai módszerek széles skálájának is.¹¹

A mai etnikai térszerkezeti kutatások szemléleti és módszertani megújulásának keretében változott a tudomány fogalomrendszere is. Mivel az etnikai földrajz a nyelvsziget-kutatásokban, a „népiségtan” (Volkstumkunde) és a „németiségtan” (Deutschstumkunde) területén a néprajzzal szoros kapcsolatokat alakított ki, és a nemzetiszocialista Németország hódításait etnikai térképekkel szolgálta¹², a második világháborút követően a negatív tartalommal feltöltődött fogalmak cseréjére is szükség volt.

Ezért a *nyelvsziget* fogalmát a földrajz *elvetette*, és helyette – hasonlóan a néprajzhoz – az új tartalmat hordozó *szórvány* fogalmát (l. a kifejezés értelmezését alább) vezette be.

Az etnikai földrajz a XX. század első felében szorosan összefonódott a geopolitikával. Azzal a tudománnyal, amelyhez a térségünkben a második világháborús szerepe miatt szintén rossz emlék fűződik. A német kutatók napjainkban ezt a kifejezést nem használják, sőt mind a tartalmát, mind a fogalmat magát teljesen elvetik, ugyanis úgy vélik, hogy a geopolitika a nemzetiszocializmus időszaka alatt menthetetlenül lejáratódott. Olyan politikai törekvéseket szolgált nyíltan ki, olyan negatív politikai szerepet játszott, hogy még a tudomány nevének az „átmentését” sem tartották lehetségesnek.¹³ Az új tartalom ebben a szituációban új elnevezést is kívánt. A geopolitika a természeti környezet politikára gyakorolt hatását túlértékelt. A kor kutatói Ratzel nyomán a politikai döntésekben a környezet teljes determináló erejét domborították ki:

„A geopolitika – abban az értelemben, hogy a földrajzi tényezőnek fontos szerepe van a politikai kérdések alakulásában – valószínűleg egyidős a politikai gondolkodással. Ratzel azáltal vált a modern geopolitika megalapozójává, hogy ő a földrajznak determináns szerepet tulajdonított, s így válhatott munkássága azoknak a fasiszta eszméknek a hordozójává, amelyek a földrajzi adottságok, az élettér szűkös voltából agresszív, háborús terveket kovácsoltak.”¹⁴

A második világháború után a földrajzi tér és a politikum összefüggéseinek kutatására és *elemzésére(!)* (tehát nem a politika szolgálatára) a geopolitika helyett a terhes tudománytörténeti örökség feldolgozása mellett ismét a *politikai földrajz* kifejezést alkalmazták.¹⁵ Bár meg kell azt is jegyezni, hogy francia és angolszász területeken a geopolitika

¹¹ Kraas-Schneider, F. 1992. 178.

¹² Kocsis K. 1998. 282.

¹³ Az elnevezés (geopolitika) részletes kritikáját l. Gombár Cs. 1983. 561–568.

¹⁴ Pritz Pál találó összegzése. – Pritz P. 1999. 40.

¹⁵ A geopolitikáról írt bekezdés a következő munkák alapján állt össze: Ante, U. 1981. 7–46.; A. Gergely A. 1997.; Hajdú T. 1997. 3–28. (részletes szakirodalommal); Gulló B. 1998. 96–124.; Mendöl T. 1999. 218–219.; Pataki G. Zs. 1999. 277–281. – A fogalom magyarországi használhatóságáról, „örökségéről”: Hajdú T. 1999. 61–65.

kifejezésnek nincsen negatív hangzása. A szó a földrajz és a politikai kérdések összefonódásának tudományát jelöli.¹⁶

Az etnikai földrajz (és néprajz) tudományterületén a nyelvsziget terminussal párhuzamosan és ahhoz hasonlóan a magyar „geopolitikában” az eredeti értelmében „ártalmatlan” *gyepű* fogalma itatódott át negatív hanggal. A gyepű, amely elsősorban korai határvédelmi övezetet jelöl, a nyilaskeresztes párt ideológiájában betöltött szerepe teljesen lejáratos. Ennek az ideológiának egyik pillére: „Hungária” egyesített (földjeinek) magyarsága védi a kultúrált nyugatot, hiszen Magyarország nem más mint *gyepű* a germán és a szláv népek között.¹⁷

Néprajztudomány

Századunk első felében a közép-európai *néprajztudomány* területén – szintén német hatásra – megjelent egy sajátos, etnikai térstruktúrákat, kartográfiákat is elemző, használó nemzetiség-kutatási irány, amely 1930-ban Gustav Jungbauer tanulmányával indult és Walter Kuhn munkájával teljesedett ki.¹⁸ A mesterségesen megalkotott úgynevezett *nyelvszigetkutatás* (Sprachinselforschung), *nyelvszigetnéprajz* (Sprachinselvolkskunde) az etnikai térképek felhasználása mellett más területeken is kapcsolódott a geográfiához, (mint például nemzetiségi statisztikák elemzése, településkép felrajzolása, természeti, társadalmi környezet felvázolása) és így egy komplex – ma úgy mondanánk – *interdiszciplináris* kutatási irányt jelentett.¹⁹ Ennek a néprajzi ágnak a célterülete az anyaországon kívüli német kisebbség volt. Fő kérdése arra irányult, hogy melyek azok a kulturális jelenségek, történeti és társadalmi folyamatok, amelyek segítik vagy gátolják a kisebbségi helyzetben élő német népcsoportokat az identitásuk megőrzésében. A kérdéssel programot is adtak a nyelvszigetek kutatóinak. A legfőbb feladat tehát a „megtartó erő” kimutatása volt, amihez a „megőrizendő németiség” területi bemutatásával, szétszóródásának térképre vitelével az etnikai térképezés, és a nemzetiségi tértudomány adta meg a vizsgálati kereteket. A fő vizsgálati terepet a Kelet- és Dél-Európában szórványban élő németek kultúrája jelentette. Az Európa ezen részein élő németésznél a nyelvszigetkutatások fő törekvése arra irányult, hogy kimutassa a népi tudásból azt a részt, amit az őshazából magukkal hoztak (Altgut), attól amit már az új országban teremtettek vagy a felsőbb társadalmi rétegektől átvettek (Neugut), és elválasszák azoktól a javaktól, amelyek más német nyelvszigetekről, de legfőképp az idegen etnikai környezettől származnak (Lehngut). Legfőbb törekvése tehát az volt, hogy a tiszta, ősi, német népi kultúrát és életet rekonstruálja, bemutassa; és hogy felvázolja, hogy a német etnikai tömbök az „idegen tenger által ostromolt szigetek”²⁰-ként zárt, jól körülhatárolható

¹⁶ Ossenbrügge, J. 1984. 24.; Foucher, M. 1999. 17.

¹⁷ Lackó M. 1966.; Keményfi R. 1999. 287.

¹⁸ Jungbauer, G. 1930. 143–150. és 196–204.; Kuhn, W. 1934.

¹⁹ Olyan szoros a két tudomány között ekkor a kapcsolat, hogy a nyelvszigetkutatások legintenzívebb időszakában Schlenger a kultúrgeográfusok néprajzi képzettségét is fontosnak tartja. – Schlenger, H. 1936. 186–197.

²⁰ Ez a szinte költői kifejezés: Kuhn, Walter i. m. 13.

egységben megmaradtak, így kultúrájuk semmiben sem tér el az anyanéptől, hanem annak szerves részét képezi.

Még inkább félrecsúszott a harmincas évek végén a német nemzetiségek vizsgálata, és a zártságon, elszigeteltségen kívül annak a bizonyítása vette kezdetét, hogy a környezettől eltérő, *magasabb minőségű(!)* kultúra segítette az identitásuk megőrzésében az anyaországon kívül élő németeket.²¹ A nyelvszigetek kutatásának tudománytörténeti helyét röviden azért kellett bemutatni, mert egyrészt a második világháború utáni német nemzetiségi néprajzi vizsgálatokat több évtizedre visszavetették, másrészt a hasonlóan komplex, több tudományágat felölelő hazai etnikai vizsgálatokra is hatással voltak.

A honi tudományos életben is szerephez jutott a század első felében egy, a némethez hasonló tudományos földrajzi irány, melyet az emberföldrajz elnevezés fémjelzett, és amely szakág sok vonatkozásában kapcsolatban állt a néprajztudománnyal is.²² Ám magának a *nyelvsziget* terminusnak a hazai néprajzon belüli használatát – hasonlóan a fent bemutatott etnikai földrajzhoz – *fenntartásokkal kell kezelniünk*. Igaz ugyan, hogy a nemzetiségi, magyar szörványokat bemutató térképek nagy tudományos pontossággal való megszerkesztésének, az ideológiai felhangok kikerülésének és a német szélsőséges geopolitikától való elhatárolódásnak eredményeként nem tapad Magyarországon – a némettel ellentétben – a nyelvsziget fogalmához és jelentéséhez rossz, „kellemtlen” vizsgálati szemlélet²³, ám a fogalom a hazai „tisztaságát” annak is köszönheti, hogy nem történt meg a honi szakirodalomban ennek a német nyelvből tükörfordított és átvett kifejezésnek – melyet a szülőhazájában negatív ítélet sújt – valós értelmezése.

Az 1945 utáni nemzetiségi kutatásokban egyrészt a velejáró rossz emlékek, másrészt a kifejezés jelentésének nehézsége miatt (hogyan lehetne pl. a falvakban is széles körben elterjedt rádió, televízió korában mindentől elzárt nyelvszigetről beszélni)²⁴ már nem használják Közép-Európa német nyelvterületeinek kutatói a nyelvsziget terminust. Weber-Kellermann nyelvsziget-kritikája nyomán megjelenik egy új vizsgálati szempontrendszer. A hangsúly a néprajzi vizsgálatokban az addig teljesen nélkülözött *etnikumközi szociális kapcsolatok elemzésére* helyeződik át, és ebből a szemszögből közelítik meg a saját-idegen etnikum viszonyát. A kutató a magyarra lefordíthatatlan *Interethnik* fogalmával nevezte el az új kutatások tartalmát.²⁵

Különösen érdekes az etnikumok közötti kapcsolatok (Interethnik) kérdése *multi-etnikus településeken*, ahol a mindennapi együttélés szintjén lehet megfigyelni és elemezni az eltérő nyelvű, kultúrájú közösségek egymáshoz való szociális (család, iskola, egyház, szabadidő) viszonyát. A Schenk–Weber-Kellermann szerzőpáros egy bánáti vegyes

²¹ Gerndt, H. 1995. 53–75.; Ujváry Z. 1994. 165–176.

²² Kovács M. 1942.; Varga A. 1940. – A hazai szociográfiai mozgalomban is szorosan összekapcsolódott a földrajz és a néprajz. Bodor kérdőíve alapján szinte teljes földrajzi háttérrel is fel lehet a vizsgálandó településnek mérni. – Bodor A. 1935.

²³ L. ennek részletes, árnyalt háttérelmezését hátrébb: Voigt Vilmos írásában.

²⁴ Saját tereptapasztalataim alapján is azt mondhatom, hogy a Kárpát-medence peremterületeinek legkisebb falvaiban is van televízió és legalább a polgármesteri hivatalokban számítógép is. A hálózat kiépítése is folyamatos. A legszegényebb kárpátaljai községekben is tömegével vannak műholdvevők. A külvilággal (magyar falvakban az anyaországgal) folyamatos a kapcsolatuk. Azért némi malíciával jegyzem meg: már ha éppen van a faluban áram...

²⁵ Weber-Kellermann, I. 1959. 19–47.; 1967. 218–231.

etnikumú (román–szerb–német) községben végzett kutatásokat. A munka eredményeként megszületett kötet a statikus nyelvsziget kutatási modell nem csak elméleti, hanem kimagasló gyakorlati kritikáját is nyújtja. A mű a továbbiakban lehetetlenné teszi az itt is már csak idézőjelben használt nyelvszigetnéprajz tartalmát és az abból született nemzeti kisebbségi kliséket (pl. a saját, ősi, „tisztá” mindenáron való megőrzése).²⁶

Weber-Kellermann 1959-es vizsgálati modelljétől (Interethnik) megindult folyamat eredményeként napjainkra a német tudományos életben önálló egyetemi szakként is megjelent egy teljes kutatási-oktatási program interkulturális kommunikáció (Interkulturelle Kommunikation) néven. A tárgya ennek az új kutatási iránynak, hogy a különböző kultúrák közötti interakciókat, a mindennapi és intézményes kommunikációs problémákat, a kulturális különbségeket elemezze.²⁷

A Weber-Kellermann-féle kritika óta a német néprajz – európai etnológia az etnikai (kisebbségi) kérdések térbeli vetületére a *sziget* kifejezést elvetve az angolszász szakirodalom nyomán a *diaszpóra* (és napjainkban ezzel szinonimaként a *szórvány*) terminust használja. Ez a fogalom eredeti értelmében valamely vallás követőinek szétszóródását jelenti más vallásúak közé. E vallásföldrajzi kifejezést a nyelvi, etnikai kisebbségekre is átvéve azt jelenti (és érzékelteti), hogy bár *szétszóródva* élnek más népek között az adott kisebbség tagjai, de nem elszigetelten, hanem *a környezetükkel egymásra kölcsönösen ható kulturális, szociális kapcsolatot tartanak fenn*.²⁸ Ezzel az új szemléleti tartalommal a szórvány kifejezés hazánkban is fokozatosan teret nyer.²⁹ Ez a fogalom egyben azt is jelenti, hogy a kisebbségi kérdéssel foglalkozó néprajznak a múlt terminológiai rendszerének kritikus számbavételével párhuzamosan arra kell törekednie, hogy ne a szórványban élő kisebbségek kulturális mozdulatlanságát (mozdíthatatlanságát), zártságát hirdesse, hanem a környező többségi kultúrával való kapcsolatát feltárja, és a két (vagy több) kultúra egymásra hatását több szálon, árnyaltan *elemezze*.³⁰

*

A Néprajzi Látóhatár társszerkesztőjeként úgy gondoltam, hogy egy olyan periodika, amely kifejezetten kisebbségi kérdésekkel foglalkozik, nem hagyhatja figyelmen kívül a nyelvsziget fogalmának értelmezését és tudománytörténeti helyét. A következő hat tanulmányt a *fogalom és tartalom* párosának törésvonala mentén lehet csoportosítani. A német nyelvterületen élő szerzők (Weber-Kellermann, Fata, Becker) a nyelvsziget fogalmát és tartalmát is egyértelműen elvetik. Siegfried Becker nem csupán a néprajz, hanem más tudomány (nyelvtudomány) területén sem tartja megengedhetőnek, sőt a kifejezéssel kapcsolatban más tudományokban is éles kritikát várna el. Weber-Kellermann alaptanulmányát ismét közöljük, hiszen az azt követő írások³¹ mindegyike kiindulási alapként hi-

²⁶ Schenk, A. – Weber-Kellermann, I. 1973.

²⁷ Roth, K. 1996. 11–27. Az Interkulturelle Kommunikation egyetemi szak részletes ismertetése: <http://www.fach12.uni-muenchen.de>

²⁸ A SIEF-en belül működő Interkulturelle Kommunikation nevű bizottság müncheni tudományos ülésének ideji témája (2000. október 6–8.) a modern *diaszporákon* belüli interkulturális kommunikáció.

²⁹ Tóth P. P. 1999.

³⁰ A tanulmány az F 030365 számú OTKA pályázat támogatásával készült.

³¹ Illetve a saját írásom is.

vatkozik a nyelvsziget fogalmának saját értelmezésében. Fata Márta tanulmányát azért tartjuk nagyon fontosnak, mert a magyarországi németiség két világháború közötti ideológia háttérét német szemszögből mutatja be. Siegfried Becker pedig a nyelvsziget-kutatásokra az interkulturális kommunikáció szemszögből tekint vissza és vázolja fel az egykori kisebbségi kutatások szemléleti torzulásait.

A magyar szerzők közül széles nemzetközi kitekintéssel Voigt Vilmos a nyelvsziget mai értelméről és hazai egykori és mai szerepéről ír. Gyivicsán Anna a magyarországi szlovákok kapcsán beszél a nyelvsziget kultúráról, Ilyés Zoltán pedig konkrét terepmunka alapján körvonalazza saját nyelvsziget (vagy csak: sziget) álláspontját.

Mint a fenti írásomban jeleztem, és azt Voigt Vilmos a tanulmányában részletesen kifejti, ez a fogalmi-tartalmi (vagy „német” – „magyar”) törés abból adódik, hogy a német, ill. német nyelvterületen élő szerzők a nyelvsziget fogalmát és tartalmát is elvetik és helyette teljesen új kutatási terminológiát és szemléletet javasolnak. Magyarországon azonban a nyelvsziget fogalma a két világháború között sem telítődött ideológiai felhangokkal és nem épült erre a fogalomra egész kisebbségi tudományág, így a szerzők a nyelvsziget *elnevezés megtartását* lehetségesnek vélik, de – többek között – a Weber-Kellermann-féle kritika alapján az egykori német kisebbségi szigetkutatások *tartalmának elutasításával*, új szemlélettel és kutatási-módszertannal (L. Ilyés Zoltán írását).

A tanulmányok közreadásával nem utolsó sorban az is a célunk, hogy a magyar néprajz szakos egyetemi hallgatónak a tudománytörténeti és kisebbségi kollokviumok számára háttéranyagot biztosítsunk és a szemléleti különbségeket bemutassuk.

IRODALOM

A. Gergely A.

1997 Kisebbség, etnikum, regionalizmus. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete

Ante, U.

1981 Politische Geographie. Braunschweig: Westermann

Aschauer, W.–Heller, W.

1989 Nationalität als Faktor der Siedlungsbild? Eine Fallstudie deutscher Minderheitensiedlungen in Ungarn 1945–1988. In: Geographische Zeitschrift. 77. Jahrgang. 4. Heft 228–243.

Bodor A.

1935 A falukutatás vezérfonala. Budapest: A Magyar Társaság Falukutató Intézete

Buchhofer, E.

1967 Die Bevölkerungsentwicklung in den polnisch verwalteten deutschen Ostgebieten von 1956–1965. Schriften des Geographischen Instituts der Universität Kiel. XXVII. Kiel

Cassirer, E.

1997 A modern politikai mítoszok technikája. In: Zentai Violetta (szerk.): Politikai antropológia. 37–50. Budapest: Osiris–Láthatatlan Kollégium

Fischer, H.

1993 Die Darstellung der ungarndeutschen Minderheit auf ungarischen Nationalitätenkarten des 19. und 20. Jahrhunderts. In: Kovacsics J. (szerk.): Die Deutschen in Ungarn. 41–61. Budapest

1995a Centrum – periféria kapcsolatok a tudományban. In: Nemes N. J. (szerk.): Földrajz, regionális tudomány. Regionális Tudományi Tanulmányok. 2. 19–28. Budapest: ELTE Regionális Földrajzi Tanszék

1995b Nemzeti kisebbségek ábrázolása a XIX. és XX. századi magyar nemzetiségi térképen. In: Lizanyec P. (szerk.): Kárpátaljai Magyar Tudományos Társaság Közleményei. II. 5–23. Ungvár

- 1997 Az etnikai és vallási csoportok együttélése Magyarországon a legújabb németországi történetírásban. In: *Regio*. 8. évf. 1. 65–81.
- Foucher, M.*
1999 *Európa–Köztársaság*. Budapest: Napvilág Kiadó
- Galló B.*
1998 A mediterrán térség geopolitikai jelentősége. In: Kulcsár K. (szerk.): *Az integráció: történelmi kihívások és válaszkísérletek*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete
- Gerndt, H.*
1995 Deutsche Volkskunde und Nationalsozialismus – was haben wir aus der Geschichte gelernt? In: *Schweizerisches Archiv für Volkskunde*. 91. 53–75.
- Giordano, R.*
1991 Wenn Hitler den Krieg gewonnen hätte. Hamburg: Rasch und Röhring Verlag
- Gombár Cs.*
1983 Újjászületik a geopolitika fogalma? In: *Világosság*. XXIV. évf. 8–9. 561–568.
- Gross, H.*
1966 Die volkswirtschaftliche Bedeutung des Südost-Deutschtums. In: *Geographische Rundschau*. 18. Jahrgang. 205–211.
- Hajdú T.*
1997 Az európai politikai földrajz fejlődésének jellegzetes szakaszai. In: *Pap N.–Tóth J.* (szerk.): *Európa politikai földrajza*. 2–28. Pécs: JPTE TTK Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék és a JPTE TK Kiadói Iroda – University Press
1999 Örökség, útkeresés, megújulás. (A magyar politikai földrajz a XX. században). In: *Pap N.–Tóth J.* (szerk.): *Első magyar politikai földrajzi konferencia*. 261–65. Pécs: JPTE TTK Földrajzi Intézet
- Ilyés Z.*
2000 Az etnikai kép változásai a Vingai-járs falvaiban a 18. század elejétől napjainkig. In: *Frisnyák S.* (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*. Nyíregyháza: Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszék
- Jungbauer, G.*
1930 Sprachinselvolkskunde. In: *Zeitschrift für Volkskunde*. III. 143–150. és 196–204., 1934.
- Keményfi R.*
1993 Etnikai útközözőna Várasfenesen. In: *Néprajzi Látóhatár*. II. évf. 1–2. 125–142.
1996 Etnikai térszerkezeti vizsgálatok multietnikus településeken. In: *Regio*. 7. évf. 4. 120–132.
1999 Néprajz – földrajz – geopolitika. Az érintkezési zóna mint tudományos kapcsolódási pont. In: *Pap N.–Tóth J.* (szerk.): *Első magyar politikai földrajzi konferencia*. 283–291. Pécs: JPTE TTK Földrajzi Intézet
- Klemperer, V.*
1984 *A Harmadik Birodalom nyelv*. Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont
- Kocsis K.*
1993 Jugoszlávia. Egy felrobbant etnikai mozaik esete. Budapest: Teleki László Alapítvány
1996 Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és etnikai térképezés történetéhez a Kárpát-medence területén. In: *Földrajzi Közlemények CXX*. (XLIII.) évf. 2–3. 167–180.
1998 Etnikai földrajz. In: *Tóth J.–Vuics T.* (szerk.): *Általános társadalomföldrajz*. 279–301. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó
- Kosiński, L. A.*
1976 Secret German war-sources for population study of East-Central Europe 1930–1960. – *The Geographical Review*. 59. 3. 388–402.
- Kost, K.*
1988 Die Einflüsse der Geopolitik auf Forschung und Theorie der Politischen Geographie von ihren Anfängen bis 1945. In: *Bonner Geographische Abhandlungen*. Heft 76. 385–395. Bonn
- Kovács M.*
1942 *A felsőöri magyar népsziget*. Település- és népiségtörténeti értekezések. Budapest
- Kraas-Schneider, F.*
1989 *Bevölkerungsgruppen und Minoritäten*. Stuttgart: Verlag Steiner

- 1992 Ethnolinguistische Bevölkerungsgruppen und Minoritäten in der geographischen Forschung. Die Erde. 123. Jahrgang. (3): 177–190.
- Kuhn, W.*
1934 Deutsche Sprachinselforschung. Plauen: Verlag Günter Wolff
- Lackó M.*
1966 Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944. Budapest: Kossuth Kiadó
- Meitzen, A.*
1897 Die Flur Thalheim als Beispiel der Ostanlage und Feldeinteilung im Siebenbürger Sachsenlande. In: Archiv für Vereins für siebenbürgische Landeskunde. 27. 3. Heft. 651–692.
- Mendöl T.*
1999 A földrajztudomány az ókortól napjainkig. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó
- Moser, H.*
1955 Volkstumprobleme der deutschen Sprachinseln in Ost- und Südeuropa. In: *Rothfels, H.–Markert, W.* (Hrsg.): Deutscher Osten und Slawischer Westen. 17–28. Tübingen.
- Ossenrügge, J.*
1984 Zwischen Lokalpolitik, Regionalismus und internationalen Konflikten: Neuentwicklungen in der anglo-amerikanischen politischen Geographie. In: Geographische Zeitschrift. 72. Jahrgang. 22–33.
- Pataki G. Zs.*
1999 A geopolitikai módszertan. In: *Pap N.–Tóth J.* (szerk.): Első magyar politikai földrajzi konferencia. 277–281. Pécs: JPTE TTK Földrajzi Intézet
- Pritz P.*
1999 Pax Germacia. Budapest: Osiris Kiadó
- Roth, K.*
1996 Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation. In: *Roth, K.* (Hrsg.): Mit der Differenz leben. Waxmann Münster, München, New York. Südosteuropa-Gesellschaft, München
- Sawatzky, H. L.*
1976 Die Lebensfähigkeit geschlossener Volksgruppen am Beispiel der Mennoniten in Manitoba/Westkanada. In: *Lenz, K.–Birle, S.–Schott, C. Sawatzky, H. L.–Treude, E.–Denche, D.*: Beiträge zur Geographie Nordamerikas. Marburger geographische Schriften. 111–123. Marburg
- Schenk, A.–Weber-Kellermann, I.*
1973 Interethnik und sozialer Wandel. Marburg
- Schlenger, H.*
1936 Die Volkskunde als Grundwissenschaft der Kulturgeographie. In: Zeitschrift für Volkskunde. Bd. 6. 186–197.
- Sick, W.-D.*
1968 Die Siebenbürger Sachsen in Rumänien. In: Geographische Rundschau 20. Jahrgang Heft 1. 12–22.
- Tóth P. P.*
1999 Szórványban. Budapest: Püski
- Ujváry Z.*
1994 Kapcsolatok és párhuzamok. Folklor és etnográfia 78. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem
- Varga A.*
1940 Két szomszéd falu. In: *Schmidt H.* (szerk.): Germanisztikai Tanulmányok. 1. 87–182. Szeged: Universitate Litterarum Regia Hungarica Francisco-Josephina
- Vogelsang, R.*
1983 Chinatowns und die chinesische Minorität in Nordamerika. In: Erdkunde 37. 212–226.
1984 Zur geographisch orientierten Untersuchung ethnischer Minoritäten, dargestellt am Beispiel der chinesischen Kanadier. In: Zeitschrift der Gesellschaft für Kanada-Studien. 4. Jahrgang. Band 6. 108–132.
1985 Ein Schema zur Untersuchung und Darstellung ethnischer Minoritäten – erläutert am Beispiel Kanadas. In: Geographische Zeitschrift 73. Jahrgang. Heft 3. 145–162.
- Weber-Kellermann, I.*
1959 Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der „Sprachinselvolkskunde“. In: Österreichische Zeitschrift für Volkskunde. 62. 19–47.
1967 Probleme interethnischer Forschungen in Südosteuropa. In: Ethnologia Europaea. Vol. I. 3. 218–231.

WEBER-KELLERMANN, INGEBORG

A „NYELVSZIGET-NÉPRAJZ”-BAN JELENTKEZŐ INTERETNIKUS VISZONYOK KÉRDÉSÉHEZ

*És amint a népek szétválnak kölcsönösen megvetve egymást,
egyikük sem fogja beismerni, hogy ugyanarra törekszenek!*
(Goethe: West-östlicher Diwan, A rosszkedv könyve)

Amikor *Jungbauer Gustav* 1930-ban megírta tanulmányát a „nyelvsziget-néprajzról”, valamint utána *Kuhn, Walter* kiadta „Német nyelvsvizsgálat”-át, ezzel meghatározóan hozzájárultak egy olyan szellemi építmény kialakításához, melyben egy egész néprajzos generáció nagyrészt otthonosan berendezkedett.¹ Bár a háború végeztével úgy tűnt, a kelet-délkelet-európai kutatási területet elzárták a következő 12 év, tömeges kényszervándorlásaival, és az ebből a német néprajztudomány számára eredő kényszerű néprajzi és szociológiai változásokkal, új tág teret nyitott, melynek felderítése során, érthető módon, nem lehetett elkerülni az erős érzelmi érdekeltiséget, s eközben elhanyagolódott az objektív szemléleti mód tárgyias síkja. És átélte, azoknak részese volt, fel kellett volna ismernie azt a vészterhes szerepet, mely a német néprajz sok képviselőjének osztályrészül jutott, s így részese lett a kelet-délkelet-németiség nagy tragédiájának. Tekintsük ezért az itt következő oldalakat kísérletnek, melynek során megpróbáljuk magunkat néprajzosként fájdalmas önkritikával elhatárolni ezektől a végzetes és áldatlan bonyodalmaktól, amelyekbe szakterületünket – gyakran a legjobb indulattal – oly sokszor, egy nem reális és politikai színezetű érzelemvilággal belekeverték, olyan bonyodalmakba, melyek éppen a „nyelvsziget-néprajz” területén gyakran torz és hamis, a „nem német” környező népeket sértő eredményekre vezettek. Amennyiben a német kutató elzárkózik az örökölt kapott és kritikai megfontolás nélkül elfogadott nacionalista vakságtól és nyitott szemmel tekint a „nyelvi szigetek” népéletének valóságára, gazdag, széles kitekintést nyújtó területen fogja magát találni és gazdagíthatja az európai néprajz egy részét.

A „nyelvi sziget” környezete

Jungbauer a nyelvsvizsgálat rendszeres vizsgálata során különbséget tesz *régi* (a régi hazából hozott) és *új javak* (amit saját maguk alkottak, saját nyelvsvizsgálatuk felsőbb osztályaitól, ha ilyen létezett, vagy kerülő úton saját népük felsőbb osztályaitól átvettek) va-

¹ A tanulmány első magyar nyelvű megjelenésének helye: Kovács Emese (szerkesztő): Néprajzi Szöveggyűjtemény II. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Tankönyvkiadó, Budapest. 1986. 107-126. A tanulmány fenti javított változatát a szöveggyűjtemény lektorának, Voigt Vilmosnak szíves engedélyével és pontosságaiával közöljük.

lamint kölcsönzött javak között (melyek ugyanazon népcsoporthoz tartozó szomszédos nyelvszigetektől vagy az idegennyelvi környezetből származnak). Ez a felosztás körülbelül annyira helyes, mint az a megállapítás, hogy egy parasztház alapból, falszerkezetből és tetőből áll. De hogy hogyan lesz ezekből az elemekből ház, a házból pedig a családi élet környezete? *Jungbauer* hármás felosztásával egy tisztán tagolódó „népélet” fiktív képét alkotta meg, melyből a kutató mindig azt a darabot vághatja ki, mely leginkább megfelel tudományos és világnézeti céljainak. Mind a mai napig legszívesebben a „régijavak”-hoz nyúltak vissza.

Egy ilyen választásnak sok tekintetben kétségkívül megvan a maga tudományos megalapozottsága, hiszen a német nyelvszigeteken mégiscsak számos régi tradíció maradványai őrződtek meg, ezeknek a területeknek „kulturális visszahúzó tulajdonsága”² miatt. Ezek a maradványok mindenekelőtt a nyelv és a népi költészet fejlődési vonásainak megvilágítására szolgálnak és egyes német területek hagyománykincsének ismeretét lényegesen bővíthetik. Az a cél, melyet egy sor kutató tűzött maga elé, hogy a kitelepült kelet-délelet-németek mulandó „öröklött népi tudását” összegyűjtsék, különösen *Künzig, Johannes*³ eredményeiben nyilvánult meg a legnagyobb sikerrel. De még itt is gyakran belejátszott és belejátszik – a tudományos felfedezés öröme mellett – a nemzeti büszkeségnek azokra a bátor honfitársakra gyakorolt hatása, akik nyelvszigetükön, egy körülötök ellenségesen tomboló tenger közepén német életvitelüket és gondolkodásmódjukat megőrizték. És ezt az érzést még csak táplálta az „idegen népi környezet” kifejezés, mely máig számos, a külföldön élő németséggel foglalkozó néprajztudós szókincséhez tartozik. Mivel itt részletesen nem térhetünk ki az idevágó irodalomra, meg kell elégednünk egy utalással *Kuhn, Walterre*, akinek metodikai kézikönyve kétségkívül erősen hatott a nyelvsziget-kutatásra. Sok hasznos megfigyelése, a minket leginkább érdeklő „formaváltozásról” szóló fejezetben szükségszerűen töredék kell, hogy maradjon, mivel kutatási útjai a saját maga által – helytelen kiindulópontja miatt – felállított tiltó táblákkal zárta el. *Kuhn* minden utalásában a „meghonosodásra”, kölcsönzésre, keveredésre és kiegyenlítésre vonatkozóan indítatva érzi magát a szerinte alapvető, mély lelki szakadéokra, mely a németek és az idegennyelvi környezet között tátong, és „minden közelebbi érintkezést kizár”. Megelégedetten állapítja meg, hogy a „Németországból érkező új áramlatok által a kulturális távolság bevándorlottak és környezetük között mindig is fennmarad és a jövőben „ily módon ez a környezettel való távolság még növekedni fog”. Így a nyelvi sziget állandóan alkalmas marad arra, hogy az „idegen népi környezet” számára kisugárzási központ legyen.

Ha mindezt végiggondoljuk, kiderül, hogy egy ilyenfajta szóalkotás legfeljebb a német bevándorlás hőskorára érvényes, a következő évszázadokra, mikor a legkülönbözőbb nemzetiségek éltek együtt, egyre kevésbé. Ma mindenesetre, tudományos terminus technikusként alkalmazva csak ellenségesen és agresszíven képes hatni. Mintegy válaszfalat húzott a németség és a környező népek közé, mely azonban semmiképp sem felel meg a másikkal szemben táplált valódi érzéseinek, hanem sokkal inkább ezek kárára, mintegy kívülről kerítették be őket vele. Ezzel idegenné tették őket saját hazájukban, melynek ké-

² *Kuhn, Walter*: Deutsche Sprachinselforschung. Geschichte, Aufgaben, Verfahren. Plauen 1934.

³ *Künzig, Johannes*: Urheimat und Kolonistendorf. Ein methodisches Beispiel der gegenseitigen volkskundlichen Aufhellung. In: Jahrbuch für Volkskunde der Heimatvertriebenen 2. (1957), S. 103–140.

sőbb látták a kárát. A német néprajznak egy ilyen veszélyes fogalomtól a jövőben meg kell szabadulnia, és mind objektív, mind szubjektív szempontból helyesebben és előnyösebben ezután egy „másnyelvű környezetről” kell beszélnie, vagy más etnikumról, ill. együttlako nemzetiségekről. Hogy a dunai svábok milyen kevéssé érezték „idegennek” szomszédait, azt minden idevágó kérdésünkre meg is erősítették. Így az egyik adatközlő, a 62 éves parasztasszony, Föglein Katharina a kevertnyelvű Mözs faluból (Dél-Magyarország, Tolna megye), így számol be a karácsonyi Mikulás menetről:

„Több Mikulásruhába öltözött ember járta a falut, és Miklós nap estéjén egyetlen gyermek sem merészkedett az utcára. Mindenütt ugyanazok a személyek voltak, akik a németekhez, magyarokhoz, szlovákokhoz bementek; vállukon táská volt tele almával és dióval, és egy virgács is volt náluk. A gyermekek imádkoztak – nem számított, hogy ott egy szlovák lakik-e, hiszen egyformák voltunk és egyformán beszéltünk. Éppen a szomszédunkban is lakott egy szlovák és én tudok egy kicsit szlovákul, tőle tanultam – magyarul is tudok természetesen; ő pedig tud németül.”

A „régí javak” utáni kutatás során, az afölötti elragadtatásban, hogy régi, már elpusztultnak hitt tradíciókat találtak, olyan részleges gyűjtési módszereket alkalmaztak, melyek nem voltak összeegyeztethetők a modern, komplex népi összképre törekvő néprajzzal, hanem melyeknek kutatásunk romantikus periódusára emlékeztető és a mindenkori kutató ízlésbeli és ideológiai értékmérői szerinti, önkényes felosztás szolgált alapjául. A választott gyűjtési objektumok közül leggyakrabban választott népdal példája szemléltetheti ezt a megfigyelést. Horak⁴ 1938-ban, a kelet német nyelvshízigetről megjelent tanulmányában az ottani dalkincset három csoportba osztja:

- a) azok a dalok, melyeket hazájukból hoztak magukkal,
- b) azok adalok, melyek csak később kerültek a nyelvshízigetre,
- c) új alkotások, már a betelepülés után.

Ezzel lényegében csatlakozik a *Jungbauer* által felállított kategóriákhoz, és arra a következtetésre jut, hogy az általa ismert legtöbb népdalgyűjteményben az a) csoport foglalja el a legnagyobb helyet és ez a legértékesebb. Ez a vélemény csak addig áll, amíg a történeti-filológiai népdalkutatásról van szó; hogy ez mennyire nem kritériuma a valóságos dalanyagnak és a vizsgált közösségek éneklési kedvének ezt *Horak* is elismeri máshelyütt, ahol az általa bibliografált gyűjtemények minőségi különbségéről beszél.

„Egy másik gyűjtő túl felületesen kutat. Nem veszi figyelembe, hogy a bevándorlók számára kevésbé vonzóak a régi, értékes dalok, melyeket már szüleik és nagyszüleik is énekeltek, mint a gyakran giccses, új énekek és ezeket az énekesek is szívesebben adják elő. A gyűjtő munkája ezért torzított képet ad.” Ehhez kapcsolódóan még meg kell jegyezni, hogy egy ilyen kép a társadalomkutatás felől nézve éppen hogy nem torz azzal az idealizált festménnyel szemben, mely egy balladákat éneklő bevándorlóközösséget fest, melynek a dal „hitvallást” jelent németisége mellett. Így nem lehet csodálkozni azon, ha *Horak* értékskáláján még a „giccses újabb dalok” alatt is szerepel egy csoport:

⁴ *Horak, Karl*: Das Singgut der deutschen Sprachinseln des Ostens. In: Jahrbuch für Volksliedforschung 4. (1938), S. 171–191.

„Az anyaországgal való kulturális kapcsolatok leépülése alkalmanként a legalacsonyabbrendű dalok (slágerek), sőt még az idegen nyelvi környezetből származó dalok behatolásához is vezetett.” – Itt említi, ha erősen negatív hangsúllyal is a környező nép által gyakorolt ráhatást, mely azonban későbbi felosztásból – *Jungbauer* realizztikusabb kimutatásaival ellentétben – teljesen kimaradt és melynek hatását kizárólag „kevert nyelvű kiszámoló versikére” korlátozza. *Horak* újabb keletű munkáiban is hasonló gondolatokat közöl. A lengyelországi bielitzi nyelvi szigetről szóló munkáját, mely fontos katalógusát tartalmazza az ottani dalkincsnek, ismét kizárólag a „régies dallamoknak” szentelte (1957!), melyeket a nyelvi sziget megőrzött, míg szerinte idegen dallamok, esetleg egész dalok átvételét csak ritkán lehet megállapítani. Sőt fordítva, sokkal nagyobb volt a kisu-gárgzás a lengyel területekre, az ide vonatkozó bizonyítékokkal azonban az író adós marad. Az olvasót bizonyára nagyon érdekelnék a lengyel dalkincsbe átment német dallamok és szövegek, és éppígy a megfordított folyamat is, melyet azonban *Horak* és számos más nyelvészeti-kutató mintegy tudományosan érthetetlen tabuként kezel. A bielitzi dalok 10 oldalas jegyzékében egyetlen keverék dal sem található. Ezzel ellentétben *Kuhn, Walter* már 1926-ban⁵ éppen a bielitzi nyelvsziget példáján mutatta ki, hogy a német dalkincset hogyan szötte át meg át a szláv dalkincs, melynek átvételét a német nyelvsziget lakói hanyatló repertoárjuk felfrissítésének fogták fel; a dalok kiválasztása a kultúrkorszakok változásának is alá van rendelve. Ugyanez a folyamat ment végbe a legtermészetesebb módon és minden „népi” aggályoskodás nélkül a monda és a mese területén. – Bár enélkül az ellenérv nélkül is kézenfekvő, hogy a korai ábrázolás teljesen figyelmen kívül hagyja a kölcsönös egymásrahatás gyümölcsöző voltát. Nem kisebb személyiség, mint Bartók Béla nevezte meg a kelet-európai népzene területén végzett kutatásai eredményeképpen azokat az erőket, melyek a dallamok és szövegek adásából és vevéséből „keresztezésből és újrakeresztelésből” erednek, és ezt így fogalmazta meg: „Az idegen befolyásokkal szembeni teljes elzárkózás pusztulást jelent; jól asszimilált idegen ösztönzések gyarapodási lehetőséget kínálnak.”⁶

Horaknak néprajzi tekintetben még azt is szemére vethetjük, hogy egyáltalán nem tükrözi hűen a nyelvsziget-lét valóságát, hiszen minden énekes adatközlő azonnal és többnyire különös örömmel kész néhány olyan dalt énekelni, melyek vagy az együtt élő etnikai csoportok különbözőségét tárgyalják tréfás módon (nyelv, táplálkozás, viselet), más népek dallamainak és szövegeinek az átköltései, vagy más módon foglalkoznak a kevertnyelvi környezet életével.⁷ Gyűjtőtevékenységem folyamán mind 1957-ben a tolna megyei Mözsön, mind később Szászországban, ahová abból a faluból telepítettek ki embereket, anélkül, hogy kifejezetten a dallamkinccsel törődtem volna – akkoriban a falusi

⁵ *Kuhn, Walter*: Versuch einer Naturgeschichte der deutschen Sprachinseln. In: Dt. B11. In Polen 3 (1926), H. 2.

⁶ *Bartók, Béla*: Weg und Werk. Schriften und Briefe. Leipzig, 1957.

⁷ *Bausinger, Hermann*: Beharrung und Einführung. In: Jahrbuch für Volkskunde der Heimatvertriebenen 2 (1957), S. 9–16. Vesd össze még *Kuhn, Walter*: Deutsche Sprachinselforschung. Geschichte, Aufgaben, Verfahren. Planen, 1934. 273. O., ahol a „gyarmati újdonságok” közé számítja és tökéletesen helyesen megállapítja, hogy ott nem közvetlenül kölcsönzésekről van szó. Számomra azonban ott nem az alaki sorolás a lényeges, hanem azoknak az értékeknek a kiemelése, amelyek valamilyen módon a különböző etnikumok együttéléséről tanúskodnak.

táplálkozásokkal foglalkoztam – egész sor ilyenfajta dalra akadtam, melyek a falubeliek körében igen nagy kedveltségnek örvendtek. Amikor pl. adatközlőm, a mözsi Lemler Resi a farsangról mesélt, elénekelt nekem a következő dalt, melyet ott tánc, vagy más társas összejövetelek alkalmából énekeltek:

1. *Ha az ember járja a világot, oda megy, ahová akar,
akkor még nem érte el a legszebb célt.
Ahol az embert barátságosan köszöntik, testvérként
nyújtják a kezüket, ez csak a szép Magyarország!*
2. *Ahol a cigány hegedül, a cimbalom zeng,
ott, hol a magyar ember Szózatját éneкли,
hol a csikós ugrat, piros szalaggal díszítve:
ezt csak a szép Magyarországon találod!*
3. *Ahol a csárdásnak és a puztának van a hazája,
ahol a paprikástól könnybelábad a szemed,
és ahol a menyecskek szép csárdást táncolnak:
ez csak a szép Magyarországon van!*
4. *Ahol egykor a török honolt örömteli tombolással
a magyarok mégsem veszítették el bátorságukat,
a magyar emberek elűzték őket szégyenszemre,
drága szép magyar hazájukból!*

(A szövegben a magyar ember, szózat, csikós, menyecske szavak magyarul szerepelnek, s lábjegyzetben áll német jelentésük).

Ez a dal *Horak* felfogása szerint se nem értékes, se nem régies és valószínűleg nem is egyéb, mint egy új alkotás, mely ismert dallam alapján, magyar talajon a környezet befolyása alatt keletkezett.⁸ Mégis visszatükrözi a kevert nyelvű faluban történő együttélésnek egy darabját a táncparketten, keringőritmusban ebben az idealizált dalban énekeltek meg összetartozásukat azzal a néppel, mellyel állampolgárságuk közös volt, s melynek muzikalitását és táncos kedvét csodálták. Mégis, minden testvéries érzés ellenére Mözson minden nemzetiség külön, saját vendéglőjében ülte meg ünnepeit és vegyesházasságok is csak nagyon ritkán fordultak elő. De ez a magyar nemzeti erényeket dicsőítő ének ugyanúgy hozzátartozott az ünnepi szokásokhoz, mint az asszonyok és lányok vasárnapi vállkendőjén a zöld-fehér-piros selyemrojt.

⁸ További megegyező bizonyítékot közölt velem J. Künzig, a keletnémet néprajzi intézet (Freiburg) hangsza-
lagtárából, éneкли Adam Tillman Grabácból, Tolna megyéből, aki jelenleg martinstali (Rheingau) lakos. (29.
Sz. szalag) – A szöveg az olya osztrák Heimatlieder körébe tartozik, mint „Hoch vom Dachstein her” (Jakob
Dimböck, 1844), a dallam a „Mariechen sass weinend im Garten” tartományába. Vargyas Lajos (Budapest)
közlése szerint a dal magyarul ismeretlen, minden bizonnyal a magyar viszonyokra alkalmazott német dal.

A más népek világába való természetes beilleszkedés tehát egyáltalán nem jelentette saját örökségük és nemzeti sajátosságaik feladását és nem okozott törést az értékítélet terén, ha pl. a magyar tánczenét és a magyar néptáncok figuragazdagságát néha a saját egyszerűbb formáikkal szemben előnyben részesítették. A nyelvsziget-kutatás más véleményen volt.

Jungbauer úgy véli, hogy a környező nép befolyását főleg a betelepülők és az itt élő nép között fennálló kulturális különbségek határozzák meg, így az itt élő, gazdaságilag és társadalmilag elmaradott népesség az újonnan betelepülőkön „urakat” látott. Az átvételek legerősebben a tárgyi néprajz területén voltak feljegyezhetőek, továbbá a nyelv területén (dülő- és állatnevek, becéző szavak), és a „népköltészetben”, elsősorban a gyermekjátékokban és a tánczenében:

Csaknem mindegyik keleti nyelvszigeten megnyilvánul azonban egy erős túltengése a magyar és szláv tánczenének, ami elsősorban ott érthető, ahol a tehetős német illetlennek és megalázkodónak érzi, hogy földijeinek – idegenekről nem is beszélve – valamit előadjon.

A valódi tények ily tudatos félremagyarázása mind tudományos, mind etikai szempontból tarthatatlan és csak azzal magyarázható, hogy a szerző mindenáron igyekszik a németiség kulturális vezető szerepét kiemelni. Hasonló értelmezésben hallunk a „környezetével szemben fölényben álló németiség befolyásáról”, mely „egész keleten a kultúra hordozója volt” és akitől a többiek nemcsak a lakáskultúra és gazdasági élet területén, hanem „még némely népszokásokat” is kölcsönöztek.

Ezek a hangsúlyozások voltak útmutatóak a következő években a nyelvsziget-néprajzi számára. Ahogy én – akinek a délkelet-németiséggel foglalkozó néprajzi munkája több évtizedet ölel fel – visszapillantva egészen tudatosan és önkritikusan meg kell, hogy állapítsam: azoknak az éveknek a kutatását általában egy érzelmektől áthatott beállítottság jellemezte, mely az elutasítás erős érzelmi árnyalatát összekötötte egy egyoldalúan általánosító, sematikus képpel: a hanyag, életvidám és kiszámíthatatlanul könnyelmű keleti és délkelet-európai képével szemben állt a szorgalmas, rendes, tiszta, törekvő és szellemi fölényben levő német képe. A valóság ilyen torzításai, mellyel az akkori politika visszaélt, és melyeket mindig új impulzusok erősítettek, szükségszerűen vezettek ahhoz az áldatlan viselkedési formához, melyet a modern pszichológia „sztereotípiát” jelöl meg: ez egy szűk megítélés, mely hangsúlyozottan értékelő célzattal a tulajdonságoknak kizárólag egyetlen összetevőjét emeli ki, míg más minőségeket kivételes jelenségeknek tart.⁹ Az itt idézett nacionalista előítéleteket rejtő tanulmány olvasása nagyon elgondolkodtató. A nyelvsziget-kutató nem térhet ki a szemrehányás elől, hogy mélyen gyökerező elképzelése a német telepesekről mint „uralkodóról” és az „idegen nyelvű környezettől” való „kulturális elkülönülésről” a valóságtól való elrugaskodáshoz vezetett, amely nem kis mértékben hozzájárult az állandóan alacsonyabb rendűként megítélt környező nép gyűlöletéhez és ennek kapcsán a német kisebbségek későbbi szerencsétlenségéhez vezettek. Mert ugyan ki állíthatja komolyan, hogy a földön a szorgalom és a törekvés csak a kultú-

⁹ *Sodhi, Kripal Singh und Rudolf Bergius: Nationale Vorurteile. Eine sozialpsychologische Untersuchung an 881 Personen. Berlin, 1953.*

raalkotó érték és ki hagyhatná figyelmen kívül a másik oldal ellenérveit, akik a svábok gyakran örömtelen harácsolásában, gürcölésében az élet belső elsivárosodását látták, és egy állandó kihívást saját, jóllehet hanyagabb, de tarkább világuk ellen. Érdeklődéssel olvastam *Bartók* 1943-ból származó fejtegetéseit, amelyben az akkori, általánosan elterjedt politika ellenére rámutat arra, „hogy a parasztok között nyoma sincs és nem is volt más népek iránti gyűlöletnek. Békésen élnek egymás mellett, mindegyik beszéli a maga nyelvét, tartja magát a saját szokásaihoz és egészen természetesnek találja, hogy másnyelvű szomszédja ugyanezt teszi. Ezt bizonyítják a lírai népdalszövegek, melyek a népi lélek tükröi. Ezekben aligha találunk ellenséges érzelmet az idegen nemzetiségük iránt. És még ha itt-ott előfordulnak olyan sorok, melyek az idegenek rovására gúnyolódnak, ezeknek nincs több jelentőségük, mint azoknak a dalszövegeknek, melyek pl. a pap mulasztásait vagy saját rossz tulajdonságaikat tárgyalják. A parasztok közt béke van – a más fajtájú emberek iránti gyűlölködést felsőbb körök terjesztik.”¹⁰

Távol álljon tőlem, hogy ilyen megfontolásból végül is egy idillt terjesszek az olvasó elé, vagy hogy törleszteni próbáljam az egyik nép adósságát a másikkal szemben. Ez megkövetelné, ha egyáltalán ennek értelme volna –, a Duna menti monarchiának és annak sokrétű népességének beható tanulmányozását. Nekem egyedüli feladatom, hogy szakterületemet megtisztítsam mind tudományos, mind ideológiai-etikai értelemben és hogy ebbeli fáradozással nem nyitott kapukat döngetek, az világossá válik a legutóbb megjelent idevágó irodalom olvasása során. – Ha még 1957-ben is egy sokak által nagyra becsült „módszertani kutatási útmutatásban” azt olvashatjuk, hogy meg kell vizsgálni a kirajzási terület kultúrájának megváltozását, melyet a német népesség, e kultúra alkotója, alakítója és megtartójaként kiművelt”¹¹ – akkor egy ilyen megállapítástól el kell határolnom magam. Ha tárgyilagosak akarunk maradni, meg kellene jegyeznünk azt, hogy a délkeleti térség népi kultúrájának éppen ez a területe az – s ezek gazdagságát a balkáni múzeumok ékesszólóan bizonyítják – ahol még legjobb indulattal sem vonultathatják fel kizárólag a német eredményeket. Az ilyen fejtegetések kétszeresen is bizonyítják, hogy a nemzeti kisebbségek kutatásának kérdése mennyire igényli, hogy gondolatilag áthassa a felelősségtudat. A legújabb szakirodalomban jelentkező hasonló gondolkodás jegyei közül még a következőkre kell rámutatnunk:

Karasek anyagban gazdag, ha nem is mindig megbízható, a dunai svábok népi színjátásáról szóló értekezésében rövid fejezetet szentel a németek szomszédainak.¹²

„Az idegen nyelvi környezet játéka nem olyan nagyszámúak és sokkal kevésbé változatosak, mint a németeké. Inkább csak a betlehemezésre, pásztor- és háromkirályok játékokra korlátozódnak. Délkeleten a dunai svábok a leginkább játékos kedvűek és játékokban a leggazdagabbak, ennek megfelelően némely hagyományokat közvetítenek is a másnyelvű környezetnek.”

Eltekintve attól, hogy tudományos szempontból ilyen laza adatokkal nem lehet sokat kezdeni, *Karasek*, mint a délkelet-európai népi hagyományok régi ismerője, pontosan

¹⁰ *Bartók, Béla: Weg und Werk. Schriften und Briefe. Leipzig, 1957. 205.*

¹¹ *Hanika, Josef: Volkskundliche Wandlungen durch Heimatverlust und Zwangswanderung. Salzburg, 1957. 62.*

¹² *Karasek-Langer, Alfred: Volkskundliche Erkenntnisse aus der Vertreibung und Eingliederung der Ostdeutschen. In: Jahrbuch für Volkskunde der Heimatvertriebenen I. (1955), 11–65.*

tudja, hogy az effajta kijelentések nem helytállóak. Azzal nem nyerünk semmit, ha a magyarországi, romániai és csehszlovákiai gazdag és sajátos játékvilág agyonhallgatásával ezen a területen is egyoldalúan a németiség állítólagos kultúrahordozó szerepét állítjuk reflektorfénybe.¹³ Ilyen olvasmányok után az a furcsa érzésünk támad, mintha a nyelvsi- get-németiség évszázadokon keresztül ténylegesen egy szigeten élt volna, a szárazfölddel való minden érintkezés nélkül, kivéve a „kései” találkozást a „birodalmi német anyaországgal” – minden élő, a környező népekkel folytatott érintkezés nélkül –, akiktől elválasztotta őket a „kulturális különbségek” alkotta „mély szakadék”, úgy élt, mint egy féltve őrzött hagyománykincs hű őrzője, melyet az idegen népeknél utánzás céljára megmutatott ugyan, egyébként azonban tisztán megőrizte a „nemzeti ellenállást erő” jeleként. Egy ilyen merev és félresikerült képet csak az hozhat helyre, ha ezeknek az embereknek az életét előítéletektől viszonylag mentesen szemléljük.

Mözsön októberben tartják a nagy szüreti mulatságot, a szüreti bált. Az aratási időszaknak erre a tetőpontjára és lezárására még azok a mőzsiék is szívesen gondolnak vissza, akiknek 1947-ben el kellett hagyniuk falujukat. Adatközlő asszonyom, Katharina *Föglein* a szárszországi Rodewichből ezt meséli (1958. június):

„A szüreti bála minden legény már előzőleg meghív egy leányt, és a leánynak el kell fogadnia azt, aki jön és nem szabad elküldeni. A legény a szüleihez megy és kéri a leányt, hogy menjen vele. Átadja a leánynak fekete kerek kalapját és a leánynak azt tarka szalagokkal ki kell díszíteni: piros, rózsaszín, de még három-négyszínű szalagokkal is, hogy a kalapot egészen telegassza velük. Annak az anyának is sok dolga volt, akinek a leánya evvel foglalatzkodott, mert jó ételeket is fel kellett szolgáltatni, mivel a legény szüleit is meghívták. Aztán a legény felteszi a kalapját és egészen bő, fehér nadrág van rajta, egy gatyá. A leány magyar népviseletben van. Az egész falu követi a menetet. Fonnak egy koronát szőlőből, melyet a leányok felváltva visznek, miközben keresztülvonulnak a falun, mindig kettesével mennek. Egyikőjüket megválasztják bírónak és neki kell egy leányt választani, az lesz a bíróné. Őket kocsin viszik, a homokfutóba lovakat fognak, azon mennek egész nap körbe, a zenészekkel együtt. Este tánc van. A bíróné bogyziszlói népviseletbe volt öltözve, a bíróné ezt a ruhát Bogyziszlóból kapta kölcsön, ez egy csodálatos népviselet volt, bogyós harisnyával, virágos szoknyával, csak a bíróné volt így öltözve. A többi leány mind magyar népviseletben volt és a legényeknek volt még egy juhászbotjuk is, ez is szalagokkal díszítve, gömbölyű fogantyúval és erre is szalagokat kellett aggatni, a vállukra akasztva pedig egy csutorát vittek (fából készült boroscancsó). Ezeket a kancsókat nyáron magukkal vitték a földre, mert a bor jó hidegen marad bennük. Aztán volt még rajtuk egy rövid kis bársony lajbi, mint a magyarokon. Hiszen mi a faluban mind egyformák voltunk, a Weber asszony nem tudta, hogy egy szlovák van ott, vagy nem, úgy beszéltek ott mint mi, mindenki tudott németül és magyarul is. Mindenki együtt volt, mindenki megtalálta a párját és aztán együtt mentek. Ez szép volt, és a lányom is négy vagy ötször részt vett a menetben.”

¹³ Vesd össze még a Landesbiographie-val. In: Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, Berlin 2. (1956): 376.; Csehszlovákia, 394–396.; Magyarország Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, Berlin 3. (1957), 247.; Lengyelország, 489–493. (a magyarországi karácsonyi ünnepkörhöz), Deutsches Jahrbuch für Volkskunde, Berlin 4. (1958), 206.; Albánia, 537.; Románia. Továbbá: Schier, Bruno: Die Hirtenspiele des Karpathenraumes. Berlin, 1943.; *Dömötör Tekla*: Ungarische Volksbrauche (1972); Weber-Kellerman, Ingeborg: Banater Dreikönigsspiel (1971).

Ennek a templomavatási, aratási és szüreti szokásokból összetevődő ünnepnek a különböző elemeit etnikai és szokástörténeti szempontból szétboncolni – önmagában lehetne egy újabb vizsgálat témája. Én más következtetéseket akarok levonni belőle. Adatközlőm számára, akinek kitelepítettként aligha volt baráti érzelmeket táplálni a Mözsben maradt lakosság iránt, az 1947-ben elhagyott falujára való emlékezés többet jelent, mint csak az ottani svábokra való visszagondolás. Átfogja az egész faluközösséget, áthatja a szomszédságnak és barátságnak az a meleg összetartozás érzése, mely nem ismer nemzeti előítéletet, áthatja a jelenségek és tapasztalatok tarka sokfélesége, melyek számára együttesen jelentik a „haza” fogalmát. *Hanika* a haza fogalomnak ezeket a változatos elemeit, melyek éppen a Délkelet-Európából kivándorolt és most egynemű német környezetben élő németekre jellemző, értően ismerte fel és ábrázolta.¹⁴ Egy nemzetek feletti hazafogalom tartalma a mi összefüggéseinkben realitássá válik és az összes, a mindennapi életre, lakásviszonyokra, evésre, munkára és ünneplésre vonatkozó közös vonások regisztrálása lesz. A néprajznak az a jelenlegi iránya, mely a „hazájukból elűzöttek” kutatásával foglalkozik, alaposan kell hogy tárgyalja a „haza” fogalmát, mégpedig a néprajzhoz egyedül illő álláspontból: a vizsgálandó csoport gondolkodásának és érzelmeinek tükrében.¹⁵ A száműzöttekkel foglalkozó kutatás mégis hajlik arra, hogy a fogalomban rejlő szubjektivitást tudományosan megfoghatatlan, érzelmekkel telített utalások szövevényévé homályosítsa. *Maenner, E.* ezt írja bevezetőjében a híres bánáti falu, Guttenbrunn és Odenwald közötti rokoni és néprajzi vonatkozásokról szóló tanulmányához:¹⁶

„Végül köszönet illeti a hazájukból Weinheim térségébe üzött guttenbrunniakat. Legyen ez a könyv annak a jele – minden guttenbrunni számára –, azokéra, akik a legnehezebb körülmények között is kitartottak és hazájukban maradtak, azokéra, akik nálunk Ausztriában építettek új hazát, és azoknak akik Amerikában évtizedeken át megőrizték hűségüket hazájuk iránt, – hogy a haza nem felejtette el őket és nem is fogja elfelejteni!”

Az általam ritkítva szedett fogalomnak már e pár soron belül is legkülönfélébb színekben játszó értelme meghökkenti az olvasót. Az első alkalommal a szó a Bánátban levő nyelvszigetet jelenti és a következő esetben is nyilvánvalóan a délkeleti hazáról van szó. A harmadszori említésnél hazán az újratelepedés helyét értik, ezzel szemben az évtizedek óta Amerikában élő romániai németek esetében már kétségeink lehetnek, vajon melyik hazához maradtak hűek: a bánáti faluhoz, „odenwaldi népükhöz” vagy általánosságban vett „németségükhöz”? És végül: melyik haza az, mely mindezt nem felejté el? Az író lakhelye, Welheim, Guttenbrunn? Vagy Odenwald? Vagy egyszerűen csak olyan érzelmi

¹⁴ *Hanika, Josef*: *Volkskundliche Wandlungen durch Heimatverlust und Zwangswanderung*, Salzburg, 1957. 63.

¹⁵ Widenheim regényében (Treffpunkt 1956. 453.) egy sváb asszony, aki azelőtt a választási lehetőség előtt áll, hogy vagy elhagyja titokban hazáját a jugoszláv–magyar határon, vagy pedig még ha eleinte nehéz életfeltételek között is, ott maradjon, így fejezte ki érzéseit: „Itt minden illatot jól ismerek, és a tájnak nincs olyan hangja, amelyet ne ismernék. Tudom, mikor tesz csak úgy az ég és mikor hoz valóban esőt. És, ha a szerb azt mondja: »hleb«, a magyar azt: »kenyér«, a sváb pedig, hogy: »brót«, akkor tudom, hogy mindhárman ugyanarra az illatos fehér kenyérré gondolnak, amelyeket korábban mindnyájan ettek.”

¹⁶ *Maenner, Emil*: *Guttenbrunn. Das Odenwalder Dorf im rumanischen Banat* (= Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks, Reihe B. – Wissenschaftliche Arbeiten – hg. v. Fritz Valjavec). München, 1958.

húrokat akar pengetni, melyek ma a „haza” szó említésére megrezdülnek? Vagy egy zaklatott időszak érzelmi telítettségét kísérli meg átvinni a tudomány területére, mely nem tűrheti a nem egyértelmű megnevezéseket, a fogalmak többértelműségét és a tudati bizonytalanságokat.

Ha mindehhez hozzá még arra a jelmondatra is visszaemlékezünk: „Haza a Birodalomba!”, mellyel a háború éveiben a kelet-délkeleti németység tízezreit telepítették ki kényszerrel, és ezzel a „gazdaországok” nagyon is világosan bizonyították, hogy a németek eddigi lakóhelye nem volt igazi hazájuk – így már teljes a keveredés. És a kutatót gondolkodóba kell hogy ejtse, hogy ezeket a csoportokat minden megfontolás nélkül a „hazájukból elűzöttek” kliséjébe erőltetik bele.

A következőkben emeljük ki és vizsgáljuk meg behatóbban azt a két fogalmat, mely a német nemzetkutatás folyamán elkopott és kopik ma is: a német „őshaza” és a későbbi „telepeshaza” fogalmát.

E munka első fejezetében már említettem a néprajz régóta tartó vonzódását olyan témák felé, melynek a nyelvsziget régi anyagait és ezek viszonyát a származási országokhoz, tárgyalják. Ehhez a vonzódásukhoz ma is hűek maradtak általában és a régi anyagok fölötti örömben sokan el szokták felejteni, hogy itt csak az élő összességében vizsgálható kultúrkincsnek egy részéről van szó. Így nagyrészt az a benyomásunk támadt és támad, mintha a „nyelvsziget-németység” fő kulturális jegyei azok volnának, melyek azonosak az „őshazaiakkal”, s ezt a benyomást az idevágó irodalom is megerősíti. És a dunai svábokkal kapcsolatban önkéntelenül alakot ölt egy, a „nagy sváb vándorlásról” kialakított kép, azokról a bátor telepesekről, akik kivándoroltak, hogy a német nemzet megbízásából a törökök által letarolt pusztaságot virágzó kertté változtassák, az otthonos, alacsonyabb kulturális szinten levő népek hasznára és javára!

Nos, egyetlen komoly kutató sem – tartozzon bár akármelyik nemzethez – fogja kétségbe vonni a német bevándorlóknak a kelet-délkelet-európai országok kulturális felépítményére gyakorolt hatásának szerepét. Kérdéses csak ennek a szerepnek „német nemzeti tett”-ként való értelmezése. A német történelmi valóság azt mutatja, hogy azok az első bevándorlók, akik a török harcok után jöttek, nem tették ezt a birodalom előőrseiként és a nemzet kulturális megbízatásának tudatában. Ezek általában béresek, kisparasztok és kézművesek voltak, „olyan emberek, akiknek otthon kevés vesztetni-, otthonukon kívül viszont sok nyernivalójuk volt”, s nem érezték magukat szorosan a nemzetükhöz tartozónak.¹⁷ Csaknem soha nem egyetlen faluból érkeztek, a magánföldesurak korábbi toborzása idején még legalább egy vidékről, később már a legtarkább keveredésben, ahogy a szállítmány éppen összeállt. És a kis csoportok a letelepülési folyamat során szétváltak, másod- és harmadszori letelepedések során egymástól elszakadtak, ahol szakemberre és kézművesre szükség volt, ottfoglák őket. Tehát, ahogy Müller, Adam: Gut-

¹⁷ Kunh, Walter: Deutsche Sprachinselforschung. Geschichte, Aufgaben, Verfahren. Plauen, 1934. 239. és 252. Versd össze még Réz, Heinrich: Bibliographie zur Volkskunde der Donauschwaben. Budapest, 1935. 14–47. Meggyőző bizonyítékokat szolgáltat akaratlanul Maenner, Emil: Guttenbrun. Das Odenwalder Dorf im rumanischen Banat (= Veröffentlichungen des Südostdeutschen Kulturwerks, Reihe B. – Wissenschaftliche Arbeiten – hg. v. Fritz Valjavec München, 1958. az Odenwaldból a Bánátba kivándorló családok gondos családfakutatásával, az 55. Oldalon már 7 odenwaldi községet nevez meg Guttenbrunn „fő származási helységeként”.

tenbrunn 1896-os „Kultúrképeiben” egészen tényszerűen megállapítja, ezek az emberek semmiféle nemzeti büszkeséget vagy összetartozás érzését nem hozták magukkal az akkoriban részekre tagolt Németországból. Nem volt közös anyaországuk, hanem az új helyen akartak új egzisztenciát megalapozni és új környezetük szolgálatába állítani erőiket és képességeiket. Csak ez és az új falu, az új vidék alakította őket fokozatosan ilyenné, ahogy ma előttünk állnak, tehát pl. a „dunai svábok” csoportjává.

A történelmi szituáció jobb megértése érdekében gondoljunk arra, hogy a német bevándorlók és az új ország lakóinak találkozásával nemcsak különböző etnikai karakterek találkoztak össze, hanem különböző gazdasági-társadalmi fejlettségi fokozatok is. A bevándorlók itt egy viszonylag zárt, egységes kulturális struktúrát találtak, mely egy pásztor- és parasztnépeség sajátja volt. Régi hazájukban egy szociálisan és gazdaságilag rétegződött társadalom tagjai voltak. Ennek kapcsán életenergiájukat ott egy racionálisabb munkastílusban fektették be, mely az új környezetben kétségkívül különösen hatott.

De mindnyájuk számára közös volt a falusi munka. Ennek az összekötő gazdasági bázisnak a tényét a nyelvsziget-kutatók soha nem akarták elismerni. Magyarok, szerbek, románok, németek: mindnek ugyanazok voltak a gazdasági érdekeik, világképük, falusi gondolkodásmódjuk, ugyanazok a közös vonásaik és konfliktusai. Ilyen strukturális nézőpontból már nem fogadhatjuk el a meghatározó realitásként a délkelet-németek kötődését „őshazájukhoz”. A népek közötti kapcsolatok újra rendezése érdekében szükségesnek látszik ezekre a tényekre világosan rámutatni. Sajnos csak nagyon kevés kortársi bizonyíték áll rendelkezésünkre a délkeleti német parasztok korábbi generációinak népélete köréből, az európai nacionalizmus előretörésének ideje előtről. Ezért olyan fontos a kiadása egy bánáti paraszt saját maga írott háztartási könyvének az 1842–1878 között időből.

Ennek a háztartási könyvnek az olvasása hasznos bizonyítása azoknak az időknek, amikor az immár jólétebe jutott német bevándorlók békésen együtt éltek a környezetük más etnikumaival. Az első két-három generáció nehézségeinek legyőzése után kialakult a vidékhez, településhez, földhöz való tartozás érzése, mely végül a tudatukba mint otthonlét ágyazódott be. Természetesen először úgy érezték, hogy új környezetbe csöppentek bele, mely nem volt német, olyan szociális és gazdasági körülmények között találtak magukat, egy új földrajzi és éghajlati miliőben, melyet ugyan a német bevándorlók részben együtt alakítottak, másrészt viszont ki kellett tanulniuk és el kellett fogadniuk azt. A bevándorló-településeken uralkodó szokatlan, szigorúan szabályozott falusi élet, a dülöviszonyok, az új művelési módozatok, és újfajta növények, a piacok, a kis megyeszékhelyek és ezek közigazgatási rendszere és idegen nyelve, valamint az egyház, a búcsúk, mindezek olyan szituációkat teremtettek, melyekben a magukkal hozott hagyományanyagot csak kevéssé hasznosíthatták. Különösen az első, nehéz időben, de történelmük későbbi folyamán is az volt a fő feladat: beilleszkedni és az adott környezettel kijönni. Az volt a feladat, hogy a szemüket nyitva tartsák és hasznosítsák szellemi erőiket és saját tapasztalataikat, ha boldogulni akartak. És végül az is feladatuk volt, hogy ebben az új helyzetben a személyiségnek, családnak és a szűkebb közösségnek szilárd tartást adjanak a változások közepette, s megőrizték és ápolják a létnek szellemi és zenei területeit, melyeket örököltek és sajátjuk és amelyek változására a mindennapi élet nem volt hatással: mesék, dalok, hit és szokások – ezek voltak, amit magukkal vittek telepes házaikba.

A beilleszkedés és bizonyítás kérdésével találták magukat szemben nemcsak a bevándorlók, hanem hasonló mértékben a szűkebb és bővebb környezet őslakói is. Nekik kellett tanítóan és segítően átadni tapasztalataikat. Ők gyakran csodálkoztak, s még gyakrabban viccelődtek és gúnyolódtak a számukra szokatlan nyelven, szokásokon, vagyontárgyakon. És ennek hatására nem volt ritka dolog, ha először is viseletükön változtattak a bevándorlók, alkalmazkodván környezetük ruházkodásához, mert – mint *Hebel* mondja – a falusi ízlés szerint az a legszebb, ami pontosan úgy néz ki, mint a többi. Így naponta újra és újra százával adódtak olyan érintkezési pontok, melyeknél az élet egy bizonyos reakciót követelt meg. Hogy a németek végül is mit fogadtak el szomszédaiktól és hogy ezeket a javakat hogyan alakították és alkalmazták, valamint hogy a maguk részéről hogyan hatottak és sugároztak ki környezetük felé, hogy hogyan keletkeztek az átvételek és új keverékalakok, ez nem csupán bizonyos magukkal hozott jelenségeknek a fejlődési vonaláról mond el sokat, hanem megmutatja az egymással kapcsolatban álló etnikai csoportok jellemző vonásait is. Ezek az etnikai csoportok nemcsak egymás mellett éltek, hanem együtt átéltek történelmi eseményeket, váltakozó kultúrkorszakokat és divatjelenségeket, melyeknek közvetlen visszahatása és közvetett befolyása – felsőbb társadalmi körök közvetítésével – együtt érte el és alakította őket. Ezért néprajzilag nagyon is kérdéses a délkelet-németek „öshazájának” tekintetében arról beszélni, hogy őket „visszavezették őseik országába”. *Bonomi*¹⁸ teljesen helyesen festi le a szituációt, amikor megállapítja, hogy a külföldi németiség nem rendelkezik a belső németiség egyértelműségével, akiknél az állampolgárság és nemzeti hovatartozás azonos volt. A magyarországi németek példáján kifejti, hogyan készítette őket elmenésre hazájuk és hogy Németországban hogyan vonták kétségbe németiségüket a legkülönbélebb okokból (nyelv, írás, viselet, szokások) és hogyan használták a „magyar” megjelölést magyarokra és magyarországi németekre egyaránt. Így – főleg az idősebb generáció – ragaszkodik a hosszú évek során megszerzett identitáshoz, tiszteletben tartja a magyar nyelvet és hálával adózik a magyar hazának. Ezeket az adatokat saját megfigyeléseimmel is alátámaszthatom. Adatközlő, K. Anna, aki most Szászországban él, gondolkodás nélkül elmesélte, hogy őt a házban az emberek csak „az öreg magyar asszony”-nak nevezik; és a 76 éves F. asszony arról számol be, hogy „mi magyar emberek bizony másként főzünk és étkezünk, mint az új lakóhelyünkön élő német emberek.”

Egy möcsi sváb asszony élettörténete szolgáljon bizonyítékkul arra a kérdésre: melyik a „nyelvsziget-németiség tulajdonképpeni hazája”?

Az akkoriban 22 éves R., Lisit 1947-ben szüleivel együtt szintén Mözsről, születési helyéről üzték el, majd az egész családot Vogtlandban, Auerbach körzetében nagyon barátságos emberek fogadták be és biztosítottak számukra elfogadható életkörülményeket. Az ügyes kezű apa a ház urának bútorasztalos-műhelyében talált megfelelő és jól fizetett munkát, az anya és a leány is – mindketten alkalmazkodóak, tiszták és szorgalmasak – hamar talált munkaalkalmat és mezei-, házimunkával, fonással és varrással keresett egy keveset. De a leány nem tudott megszokni. Néhány hét leforgása után, ahogyan ő mondta, megkeseredett a falat a szájába, nem tudott enni, és haza kellett mennie, hogy – mint

¹⁸ *Bonomi, Eugen*: Deutsche aus dem Ofner Bergland in neuer Heimat. In: Jahrbuch für Volkskunde der Heimatvertriebenen I. (1955), 66–76.

ezt bizonygatta – bele ne haljon. Így aztán elindult, mözsi népviseletbe öltözve, három-négy mözsi ismerősével együtt és egy heti utazás során, útlevíl nélkül, azokban a zavaros időkben átkelt négy határon és 1947/48 telén ismét megérkezett Mözsre. Itt először olyan rokonoknál bujkált, akiknek sikerült ott maradniuk, de aztán nemsokára – a régi magyar és szlovák szomszédok közbenjárására – megkapta a legális tartózkodási engedélyt. Ezután két évig járt dolgozni a székszárdi sajtógyárba, majd sikerült elintéznie, hogy szülei, akinek helyzete anyagilag sokkal elviselhetőbb volt Vogtlandban, hozzá költözzenek, s így hamarosan együtt volt a család Mözsben. Itt aztán szűkös lakásviszonyok közé kerültek; a személyi javak egy részét (hímzett ágyneműt, derékalkjokat, tükröket és sok más) jó barátoknál helyeztek biztonságba, az utóbbi évek keresetéből tudtak egy kis szántóföldet bérelni és egy lovat venni. Mindenekelőtt azonban családi sírhelyet vásároltak a temetőben a legújabb divat szerinti drága obeliszkkal, budapesti fekete márványból, amelybe arannyal belevésve olvashatók a – még csak 55 éves – szülők adatai, az elhalálozás dátumának kivételével. Ezzel a hazatérés véglegesen és megváltoztathatatlanul megpecsételődött. Itt Möcsben akartak meghalni és eltemetkezni. A parasztember számára oly fontos „templomudvari Haza” megszerzése után sikerült az egész család által nap-számokból összespórolt pénzből a régi majorságot visszavásárolni. Eközben már új, modern ház épült rajta.

Ez a példa érzékletesen mutatja, hogy „haza” a délkelet-németeknek – az otthon maradtoknak éppúgy mint az elüldözötteknek –, csak az az ország lehet, amelyben élnek vagy éltek és amely őket, mint etnikai csoportot alakította. Az „öshaza” megjelölés csupán érzelmek alapján ideologizált szóhasználat, és – mint a néprajzosok számára kulcsfontosságú fogalmat – jobb lenne „származási ország” kifejezéssel helyettesíteni. A vizsgálódó embercsoportok valóságos életéhez ennek ma már vajmi kevés köze van.

A kutatás feladatai

Tudomásuk erről az „öshazáról” aligha segíthet a kivándorolt németeknek az új környezetbe való beilleszkedésnél az NSZK és az NDK különböző területein. Itt egy fájdalmas és bonyolult folyamat játszódik le, melynek megfigyelését – a beilleszkedés és keveredés különböző szakaszaival – a néprajz és minden más társadalomtudomány joggal nagy és sürgős feladatának tart. *Karasek* helyesen ismerte fel egy ilyen kérdésfeltevés elmosódottságára, amikor a bajorországi újratelepülésről szóló¹⁹ tanulmányának végén rámutat „a bajorok és a bevándorló keletnémetek közötti kölcsönös adás és vevés folyamatára”.

„Ez olyan folyamat, mely mind többet alakít a közös sorson, közös történelmen, és mely a ma még különálló tagokat fokozatosan egy nagyobb egészévé egyesíti.” Vannak kellene lennie annak a néprajzkutatónak, aki az ilyen mondatokat nem alkalmazná messzemenően a „nyelvi szigeteken” belül lejátszódó fejlődésre: itt is az adás-kapás kölcsönös folyamata zajlott le „nyelvsziget-csoport” és másnyelvű környezet között, mely

¹⁹ *Karasek-Langer, Alfred*: Neusiedlungen in Bayern nach 1945. In: Jahrbuch für Volkskunde der Heimatvertriebenen 2. (1957), 24–202.

közös sorshoz és történelemhez vezetett, míg meg nem semmisítették a külső, a csoportok léteérével ellentétes politikai behatások. Az egyetlen gondolati akadály, melyet az egybevetés során át kell ugranunk, az az érintett csoportok nemzetiségi és nyelvi hovatartozása. És meg kéne kérdeznünk, hogy vajon a nemzetiségi és nyelvi különbség képes-e olyan magas akadályt felállítani, mely tartósan elválaszthat embereket, akik azonos gazdasági-társadalmi viszonyok között, azonos környezetben és azonos helyi élményvilághoz kötődve élnek. A társadalomtudományok erre a kérdésre már régen nemleges választ adtak és megállapították, hogy pl. egy mecklenburgi paraszt sokkal jobban megérti magát egy dalmát paraszttal és egymással sokkal több emberileg közös vonást tud felfedezni, mint egy tipikusan nagyvárosi emberrel saját népéből, aki merőben más elraktározott élményanyaggal rendelkezik. Sokkal inkább el szabad akkor fogadnunk a paraszti „nyelvsziget-emberek” esetében egy szoros, generációkon át tartó békés együttélés során kialakult egyezést a másnyelvi környezet hasonlóan paraszti tagjaival.

Ez a közös „millió-valóság” köti össze pl. a dunai svábokat falujuk magyarjaival, szlovákjaival és a szerbjeivel és a már régebben kivándoroltak a közöttük töltött sok év folyamán elkülönültek új, belnémet környezetüktől. Ez a „milió-valóság alakította őket, délkelet-európai történelmük két-három évszázadának során sajátos etnikai csoportokká – s nem, ahogyan a nyelvészeti kutatás szereti hangoztatni: a saját jelleg megtartásáért folyó harc, sokkal inkább az erők változó játéka, ahogyan az élet azt megkívánta, ez alakította őket.

Itt bezárul a kör. A délkelet-európai haza előítéletektől mentesen szemlélt életvalósága megoldja a nacionalista önmagát felülértékelés csomóját. Az ideológiáktól mentes bázison álló néprajzi kutatás azt mutatja, hogy a német csoportok életét nem elsősorban a régihez való ragaszkodás jellemzi, hanem inkább a kulturális köztulajdon újjáalakításának és átformálásának képessége. Megvizsgálhatnánk a népek közötti kölcsönhatást a szokás- és hitvilág egyes kérdéseinek kapcsán is; a mese- és népdaltradícióknak egész anyagcsoportjai különülnek el azok szerint az elemek szerint, melyek a más etnikai csoportokkal való együttélés során kristályosodtak ki és fonódtak össze. És e munka során könnyen fel lehet ismerni, hogy az „idegen népi javak átvétele” nem csupán a német tradíciók gyengülését jelenti, ahogyan a nyelvészeti kutatók többnyire feltételezik, hanem sokkal inkább a környezet ösztönző hatása bontakoztatta csak ki igazán a betelepülők alkotó erőit. A „nagy és kicsi Klaus” (Unibos) típusú mese, amelyet Künzigs Eleker adatközlő asszony elmesélt,²⁰ pl. és amely részletes interetnikai elemzést érdemelne, éppen a különböző motívumok keverése által éri el báját, s ezek a keveredések csakis az elbeszélő hazájából, ahol több nép, magyar, szlovák, román érintkezett, nyerhették el színezetüket. A monda esetében még erősebben, mint a mesében, mélyreható átalakulások mutatkoznak, itt az anyag változtatható formája miatt a helyi és társadalmi környezet még döntőbb jelentőséggel bír.

A néprajzi anyag bősége még tovább, új kérdésfeltevés gyümölcsöző talajára vezet minket. Ki lehet nyomozni azokat az utakat, melyeken a kölcsönös átvételek és keveredések előkészítették és létrejöttek.

²⁰ Künzig, Johannes: Urheimat und Kolonistendorf. Ein methodisches Beispiel der gegenseitigen volkskundlichen Aufhellung. In: Jahrbuch für Volkskunde der Heimatvertriebenen 2. (1957), 103–140.

E folyamatok legjobb megfigyelési területe a mindennapi élet, az *evés, ivás, munka, ruházkodás*. Különösen tanulságos lehetne e téma vizsgálatánál egy néprajzi összehasonlítás a táplálkozás területén. A ruházkodással is hasonló a helyzet. Mőzsben az egyik falusi varrónő, egy szlovák asszony ügyességével és gyakorlatias találékonyásával a mőzsi népviselet formáját többszörösen megváltoztatta, s alakította ki a falu viseletét. De hogy az asszonyok befolyása közvetve képes megváltoztatni a férfi viseletét is, ezt írja le *Müller-Guttenbrunn, Adam*.²¹ Beszámol bánáti Guttenbrunban tartott lövészünnepekről, ahol a német zenekar kb. 1890-ig komor, sváb, sötétkék posztókabátban, magas szárú lakkcsizmában és széles karimájú fekete kalapba öltözve játszott. Mígnem egy ügyes kereskedőnek az az ötlete támadt, hogy „készíttessen egy honvéduiformishoz hasonló vadászöltözéket. Az asszonyoknak tetszett a tarka viselet, melyet részletfizetésre is lehetett kapni, és rövid idő múlva szülőfalum vadásztestülete már piros nadrágban, fehér zsinóros zöld kabátban és piros csákoval a fején vonult fel” – ez egy olyan példa volt, melyet más falvak is követtek.

A mőzsi férfiviselet is magán viselte a honvédegyenruha nyomait, paszpoljaival és zsinórdíszítésével. Bár biztos, hogy a külső befolyások először és nagyobb mértékben az asszonyok életének területein érvényesültek, mivel itt a nemzetiségi és nyelvi kérdések kisebb súllyal estek a latba, mint a férfiaknál. Állatgondozás, kerti munka, gyermeknevelés, főzés, varrás, templomba járás, babonák és gyógyítás hamarosan a környezethez való legbensőségesebb kapcsolatukhoz vezetett, az azonos irányú érdeklődés, összehozta a más néphez tartozó szomszédasszonyokat. A két- ill. többnyelvűséget is elsajátították a piaci kereskedés érdekében, melyet szinte kizárólag az asszonyok bonyolítottak le.

A Németországba kitelepített családok megkérdezésénél feltűnő, hogy milyen elfogulatlanul és mindenfajta nemzeti gyűlölködés nélkül beszéltek az asszonyok – ellentétben a férfiakkal –, hazájukból hozott emlékeik tarka sokaságáról, a tűzhely melegéről, a falu poros utcáján hazatérő állatokról, a templomi harangszóról, mely a katolikus hitű falusiakat egyesítette és a temetői sírokról, ahol békésen pihennek egymás mellett.

A jövőben csak a szomszédos országok etnológusainak együttműködésével alakíthatunk ki hű képet az együtt lakó etnikai csoportok népéletéről. Az együttműködést nem akadályozhatja az, hogy a tudományos módszerek és nézőpontok, melyeket az egyes országok tudománytörténete alakított ki, némely tekintetben különböznek lehetnek, ha a cél az életfolyamatok valóságának tisztázása. Magyarország, Románia és Csehszlovákia fejlett néprajza már régen hozzáfogott az interetnikus vonatkozások kérdésének vizsgálatához a magyar és szlovák érintkezése területén,²² hasonló vállalkozás még ebben a problémakörben: magyarok és dunai svábok – utóbbi még mindig a legkiterjedtebb etnikai kisebbség a magyar államon belül –, melyet örömmel fogadunk és támogatunk. Ezeket a kezdeményezéseket tovább kell fejleszteni. Akkor majd fokozatosan megszűnnek az előítélet gátjai, azzal a céllal, hogy teret adjanak a bizalomteljes együttműködésnek.

(Fordította: Vajda Viktória)

²¹ *Müller-Guttenbrunn, Adam*: Deutsche Kulturbilder aus Ungarn. 2. Aufl. München und Leipzig, 1904.

²² Mint például: *Vargyas Lajos*: Das Musikleben im ungarischen Dorf. In: Deutsches Jahrbuch für Volkskunde 3. (1957), 447–469., 459.; *Burlasová, Sóna*: Le Folklore musical de Chorvátsky grob et les problèmes des diasporas ethniques. In: Slovenski Narodopis VI. (1958), 27–136.; Megemlítiük még Bartók Béla munkáját, ami ehhez kapcsolódik: *Bartók Béla*: Weg und Werk. Schriften und Briefe. Leipzig, 1957. 64., 148.; Végül: Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen 1975. Hg. *Balassa Iván, Clotz, Klaus, Manherz Károly*, Budapest.

FATA MÁRTA

A MAGYARORSZÁGI NÉMETEK NÉPRAJZI KUTATÁSA A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI ÉVEK POLITIKAI ÉS IDEOLÓGIAI VÁLTOZÁSAINAK TÜKRÉBEN

Az utóbbi években számos németországi intézet és kutató a néprajzi kutatások történetének tanulmányozását tűzte maga elé azokban a kelet-európai régiókban, ahol németek éltek, ill. ma is élnek. Tanulmányok jelentek meg a Sziléziában, Prágában és Königsbergben (Lvov) folytatott német néprajzi kutatásokról. Ezzel szemben a délkelet-európai országokban, többek között a Magyarországon folyt német néprajzi kutatások történetének feldolgozása még várat magára. Ezt a hiányosságot a magyarországi germanisztika néhány próbálkozása sem tudta ezidáig pótolni. A magyarországi németek néprajzának tudománytörténete továbbra is a magyarországi germanisztika és néprajzkutatás leginkább elhanyagolt fejezetei közé tartozik. Az eddig megjelent tanulmányok mozaikköveiből és a néprajzkutatók feljegyzéseiből mégis lehetőségünk van arra, hogy a magyarországi németekkel kapcsolatos kutatások fejlődését nagyvonalakban végigkövessük. Miután a magyarországi németek kutatása az 1918 és 1945 közötti időszakban különösen elválaszthatatlan a magyar-német politikai kapcsolatokról és a magyar-német tudományos vitáktól, vizsgálnunk kell az akkori politikai és ideológiai feltételeket is.

Politikai és ideológiai feltételek

A versaille-i békeszerződés Németországban azt az érzést keltette, hogy a németeket megalázták és igazságtalanul jártak el velük szemben. Ezért találhattak a német nagyhatalmi pozíció visszaállítására és a versaille-i szerződés revíziójára való törekvések valamint a német háborús felelősség visszautasítása széles bázisra még akkor is, ha ezen kérdéseket az egyes pártok és társadalmi csoportok különbözőképpen ítélték meg. Németországban régi politikai tradíciók is továbbéltek, mint pl. az ország központi elhelyezkedéséből levezetett úgy nevezett „közép-európai küldetésstudat” valamint a külpolitika túlhangsúlyozása. A gyorsan váltakozó kormányok és külügyminiszterek azonban nem tudtak egységes külpolitikai koncepciót létrehozni. 1923-ig az egyetlen felismerhető külpolitikai cél a békeszerződéssel kapcsolatos határozatok felülbírálásának követelése volt. A német külügyminisztérium abban a hitben ringatta magát, hogy valamilyen úton még behozható az, ami Versaille-ben nem sikerült, és hogy a német panaszok megértésre találnak. Ezeket a diplomáciai célokat nem akarták veszélyeztetni azért, hogy az új határon kívül rekedt németek érdekeit képviseljék. Azonban Bismarck tradicionálisan eluta-

sító politikájával mégsem lehetett kitérni azon probléma elől, hogy az új határok megvonásával több millió német került kisebbségi helyzetbe.

Német konzervatív, népi és kereszténydemokrata körökben a „népiségben” (Volks-tum) keresték az összetartozást. Számos egyesület és ifjúsági csoport szentelte magát a népi mozgalomnak. A „Külföldi Németekért Egyesület” (VDA) létszáma rövid időn belül mintegy kétmillió tagot számláló tömegszervezetté fejlődött. Elnöke, Fritz von Reichenau már 1918-ban így összegezte a közvéleményt: „Az össz-német állam, a birodalom eddigi intézménye összeomlott. Ezzel együtt az az állami forma is felbomlott, amelyben a 100 millió németből eddig összesen 82 millió élt. Egyszerre új megvilágításban, leplezetlenül áll előtünk a német nép fogalma. Hisz abban a pillanatban, amikor államunkat elvesztettük, népünket nyertünk el. Ez számunkra élő bizonyosság, hogy a birodalom közössége mellett, amely eddig minket mint állampolgárokat kötött össze, egy olyan vér- és törzs-közösség is fennáll, amely minket mint népet egyesít.”

A népközösséget (Volksgemeinschaft), melyet minden politikai korlát ellenére autonómnak véltek, nem utolsósorban azért propagáltak a német népi egyesületek, hogy segítsék Németország kiemelkedését politikai elszigeteltségéből. 1922-ben, amikor az egyesületek nyomása a kormányra egyre növekedett, a berlini Külügyminisztérium igyekezett a számtalan egyesület munkáját összefogni és a határon kívül rekedt (Grenzlandsdeutschtum) és a külföldi (Auslandsdeutschtum) németiséget egységes védelmi politikában egyesíteni. A legnagyobb egyesületek, a VDA és a Határmenti és Külföldi Németek Védszövetsége (Schutzbund für das Grenz- und Auslandsdeutschtum) azt a feladatot kapták a Külügyminisztériumtól, hogy a külföldi németiséget kulturális és gazdasági céljaiban támogassák. Ezt ugyanis kormánysszervek nem tudták a deklarált külpolitikai célok miatt vállalni.

Az európai német kisebbségek maguk is nyomást gyakoroltak a Külügyminisztériumra, hogy az dolgozzon ki egy kisebbségi koncepciót, mivel a birodalmon kívül élő németiség helyzete az 1. világháború után szemmel láthatóan megromlott. Már a háború alatt diszkriminálták a német kisebbséget azokban az országokban, amelyek Németország háborús ellenfeleinek számítottak. A világháború után sok német menekült el szülőföldjéről, több ezret pedig elűztek, elsősorban Lengyelországból és Dél-Tirolból. További tízezrek kerültek súlyos helyzetbe Kelet-Közép- és Délkelet-Európa neonacionalista kisállamaiban. Azok a német kisebbségek, amelyek először most élték meg a szenvedés és felelősség közös terhét, Németországhoz fordultak, mivel benne látták a német érdekek természetes integrációs pontját. Az európai német kisebbségek 1922-ben tartott első konferenciája alkalmával megfogalmazták összetartozásukat és a békeszerződésben rögzített kisebbségi jogokért való együttes fellépés szükségességét. Miután a Népszövetség által garantált kisebbségi szerződésekben védelmet reméltek, arra kényszerítették Németországot, hogy az aktívan vegyen részt a nemzetközi kisebbségi védelmi rendszer kialakításában.

A birodalmi kormányhoz elsőként a magyarországi németek fordultak kéréssel már 1922-ben, mivel a revízióra törekvő Magyarországon egyik politikai csoport sem volt érdekelt abban, hogy a nemzetiségeket és azok mozgalmait erősítse. Amikor 1921 decemberében a soproni népszavazással minden, az állami integritásra, illetve a határrevízióra való remény szertefoszlott, a kisebbségeket kezdték okolni Magyarország feldarabolásáért. Trianon után a szélsőjobboldal célja egy etnikailag homogén ország volt, de a legtöbb

konzervatív szellemű politikus is az asszimilációs politikát javasolta. A kisebbségekkel szemben 1918 után alkalmazott nagyvonalú bánásmódot ezért egy széles körben alkalmazott asszimilációs politika váltotta fel. Feloszlatták a Bleyer Jakab által irányított Nemzeti Kisebbségek Minisztériumát és a minisztérium által kidolgozott nemzetiségi törvényt eltörölték. Az egyetlen, Bleyer által vezetett nemzetiségi pártot pedig kiszorították a parlamentből.

A Bleyer által 1917-ben a svábok egyenjogúsítása érdekében meghirdetett program a trianoni békeszerződés aláírása után aktuálisabb volt, mint valaha. Ám Bleyer, aki addigi kisebbségvédő munkájának megsemmisítését kellett tapasztalnia, látta, hogy politikai programja „hűség a német etnikumhoz és lojalitás a magyar nemzetállamhoz” egyre kevésbé volt kivitelezhető. A magyarországi németek etnikai fennmaradásához csak Németországtól remélhetett segítséget. Elsőként a kelet- és délkelet-európai német kisebbségi politikusok közül ő világította meg annak szükségességét, hogy a német kormány szoros politikai, kulturális és gazdasági kapcsolatot tartson fenn a külföldi németekkel, ezáltal a kulturális és az 1918 után felértékelt politikai közvetítő szerepét betölthesse és egyben fennmaradását a mindenkor befogadó országokban legitimálhassa.

Josef Wirth kancellár meghívta ugyan Bleyert Berlinbe, de a magyarországi németek szószólója elképzeléseivel süket fülekre talált. Elkeseredett harca a kisebbségi jogokért, elsősorban az anyanyelvi oktatásért, azonban megerősítette a Külügyminisztériumot abban az álláspontjában, hogy a magyar kormány a német kisebbséget „biztos zsákmánynak” tekinti és külügyi propaganda céljaira igyekszik felhasználni. Ezért Gerhard Köpke, a német Külügyminisztérium politikai osztályának vezetője azt ajánlotta, hogy gyakoroljanak nyomást a magyar kormányra. Szólítsák fel a monarchia utódállamaiban élő német képviselőket, hogy azok az ott élő magyar kisebbségek vezetőivel csak akkor működjenek együtt, ha a magyarországi németek jogait Magyarországon biztosítják.

A magyarországi németek támogatásban azonban csak akkor részesültek, amikor 1923-ban Gustav Stresemannt nevezték ki külügyminiszterré és ezzel új korszak kezdődött a német külpolitikában. Stresemann politikája azon a koncepción alapult, hogy a nyugati hatalmakkal egyetértő politikát kell folytatni annak reményében, hogy a versaille-i szerződés felülbírálása megtörténik és Németország politikailag újból felemelkedhetik. 1924. szeptember 23-án a német birodalmi kormány döntést hozott arról, hogy Németország felvételét kéri a Népszövetségbe. Döntésének egyik okaként Stresemann a német kisebbségek helyzetét jelölte meg. 1925. január 13-án írt feljegyzésében így fogalmazta meg a külföldi németek szerepét:

„Politikai elhivatottságuk abban áll, hogy mint egy idegen állam politikájának hordozói annak politikáját a Német Birodalom számára kedvező módon befolyásolják. Kulturális szempontból született közvetítői lesznek a német kultúra és világnézet elterjesztésének és megértetésének. Gazdasági szempontból pedig nemcsak a német ipari termékek számára jelentenek majd piacot, ill. lesznek a Németország számára szükséges nyersanyagok szállítói, hanem a német gazdasági reklám hídfőállásait is ők képezik majd.”

Ezzel Stresemann a kisebbségi kérdést külpolitikájának szerves részévé tette, mely rövid távon a versaille-i szerződés elfogadását, hosszú távon pedig a német nagyhatalmi szerep visszanyerését jelentette, amely a keleti határok revízióját, Ausztria Németország-

hoz való csatolását és a német gazdaság kiépítését tartalmazta. A határmenti németek védelme mindenek előtt a német–lengyel határrevízió utáni igényt volt hivatva alátámasztani, a Kelet- és Délkelet-Európában élő németiség támogatásától pedig a német külpolitika esélyeinek növekedését várta.

A birodalmi kormány új kisebbségi politikáját erősödő propaganda és gazdasági támogatás kísérte. A kelet- és délkelet-európai németek jogi segítséget, iskoláik, egyházaik és a sajtótermékeik pedig anyagi támogatásban részesültek. Stresemann felvállalta ezenkívül a külföldi németiség gazdasági megsegítését is. A külügyminiszter különösen a baltikumi és a dunamenti német kisebbségnek tulajdonított nagy jelentőséget, mivel e két kisebbség földrajzi helyzete lehetővé tette, hogy őket a német birodalmi érdekek képviselőiben bevonják az európai politikába. A délkelet-európai országokban élő németek (elsősorban Románia, Jugoszlávia) Németország számára politikai, gazdasági és kulturális szempontból „felbecsülhetetlen jelentőséggel” bírtak. A magyarországi németeknek azonban nem szántak fontos és önálló szerepet. Az ő feladatuk csupán csak abban állt, hogy Németország politikai és gazdasági kapcsolatait biztosítsák más Délkelet-Európában élő német csoportokhoz. A budapesti német nagykövetség 1923. március 4-én kelt egyik iratában a következő olvasható:

„A magyarországi németek megtartása számunkra nemcsak a több mint 500.000 néptársunk sorsában való plátói részvétel. A magyarországi németiség földrajzi helyzete miatt hidat képez a lényegesebben fontos romániai és jugoszláviai németekhez, ezért az utóbbiak életképessége mindenkor a magyarországi németiség megmaradásától vagy eltűnésétől függ, akkor is, ha Délkelet-Európa politikai térképe változatlan marad, de akkor is ha a magyarok a régi integritás utáni vágyukat megvalósítják. Németország erélyes fellépése az itt élő svábok érdekében azonban Délkelet-Európa jövőendő politikai és gazdaságpolitikai átalakulására is lényeges hatást gyakorolhat.”

Mivel a magyarországi németek csupán a hfd szerepét tölthették be, a Weimari Köztársaság idején támogatásuk kizárólag etnikai fennmaradásukra irányult. A Külügyminisztérium egyetértett a magyarországi németek azon kívánalmaival, hogy nagyobb hangsúlyt fektessenek anyanyelvük használatára és kulturális tevékenységükre. A VDA rendszeresen támogatta a magyarországi németek központi szervezetét, a Magyarországi Német Közművelődési Egyesületet (MNKE) és a „Sonntagsblatt”-ot, a magyarországi németek egyetlen sajtóorgánumát. Emellett az MNKE 1926-tól kezdve szemeszterenként mintegy 30 diák számára kapott ösztöndíjat német egyetemeken a német Külügyminisztérium ösztöndíjakkal foglalkozó szervezetétől. Már 1924-től tanulhattak magyarországi német diákok német ösztöndíjjal a budapesti és a soproni egyetemeken ill. főiskolákon is. Budapesten a Külügyminisztérium segítségével egy kollégiumot is berendeztek az ösztöndíjasok számára. Nem találtak támogatásra azonban a magyarországi németek által létesített politikai és gazdasági szervezetek, mert a német Külügyminisztérium törekedett a magyar kormánnyal való jó kapcsolat fenntartására, és a magyarországi németek helyzetét a más országokban élő németekével összehasonlítva kielégítőnek találta.

Németország aktív kisebbségi politikája kétségkívül jelentős szerepet játszott a magyarországi németek kisebbségi csoporttá válásában, azonban e folyamatot nagyban befolyásolta Magyarország belpolitikája és a német-magyar kapcsolatok alakulása.

A politikai gyakorlatban Magyarország kezdettől fogva elkötelezte magát a nemzetközi kisebbségvédelem mellett, nemcsak a határokon túli magyarok érdekében, hanem általában a határokon kívül rekedt kisebbségekre, különösképp a németekre való tekintettel, amelyektől a magyar érdekek támogatását várta. 1920 után liberális, de konzervatív politikusok is egyre többször mutattak rá a revízió és a kisebbségi politikai összefonódására. Gratz Gusztáv liberális politikus, író, és az MNKE elnöke így írt:

„Választhatunk egy nagy-magyarországi és egy kis-magyarországi politika közül. Azok, akik ellenségesen szembeállnak a német kisebbség kulturális célkitűzéseivel, akaratukon kívül is kis-magyarországi politikát folytatnak, mert az gyanakvást ébreszt a több millió egykori nem magyar anyanyelvű honfitársunkban, akiket Trianon elszakított tőlünk, és így szertefoszlattja az újraegyesítés utáni reményeinket is.”

1921 és 1924 között az ország politikai és gazdasági konszolidációjának idején a magyar kormány kész volt arra, hogy teljesítse az MNKE néhány követelését, többek között egy új kisebbségi törvény kibocsátását és az MNKE működésének engedélyezését. Bethlen István miniszterelnök tudta, hogy Magyarország politikailag és gazdaságilag csak szűk játéktérrel rendelkezik és saját kisebbségeivel szemben látszólag – már csak taktikus okokból is – engedékenynek kellett lennie. Ezt a politikát azonban a közvélemény ellenében nehéz volt képviselni. A német kisebbség törekvéseit Budapesten nem utolsósorban a birodalmi kormány álláspontja miatt utasították el azon kérdésekben, melyeket Magyarországon sorskérdésként kezeltek, mint pl. a határrevízió. A kölcsönösség elve kisebbségi kérdésben Magyarország és Németország között nem állt fenn, így a Bethlen-kormány a magyarországi németeknek teendő engedményeit attól tette függővé, hogy Németország mennyire támogatta a magyar-német együttműködést a Népszövetségben és milyen gazdaságpolitikát folytatott Magyarországgal szemben.

Stresemann népszövetségi koncepciója 1924-ben azt a reményt ébresztette a magyarokban, hogy a németekkel együttdolgozva áttörést tudnak elérni a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszerben. De Németország számára Magyarország, amely 1918-ban elvesztette korábbi jelentőségét a balkáni és keleti politikában, egyre kevésbé volt érdekes. Németország a Duna-térségben nagyhatalmi és gazdasági célokat szeretett volna követni. Azért is erősödtek meg Németországban a Magyarországgal való együttműködést ellenző hangok, mert félték attól, hogy a német célkitűzések a magyar revíziós célok miatt elsősorban az egykori Habsburg monarchia országaiban nyugtalanságot okozhatnak. A Magyarország által 1927-ben kezdeményezett nyílt revíziós politika megsemmisítette a kisebbségi és revíziós kérdésekben esetlegesen létrejövő német–magyar együttműködés esélyeit.

A gazdasági kapcsolatok is kedvezőtlenül alakultak Magyarország számára. 1920-ban a kölcsönösen megállapított maximális engedmények során Németország, a magyar agrártermelés második legfontosabb piaca, Magyarországtól vámkedvezményeket kapott, aminek fejében Németország a magyar agrártermékekre a legkisebb vámot szabta ki. Azonban 1926 után Németország megakadályozta a már nem kívánatos magyar agrárbehozatalt, és a vámfeltételeket úgy alakította, hogy azok gyakorlatilag behozatali tilalmat jelentettek a magyar agrártermékekre.

Németországnak a kisebbségek védelme és a gazdasági megállapodások területén megnyilvánult elutasító magatartása miatt a magyar kormány és sajtó felrótta, hogy Né-

metország csak annyira érdekelt a magyarországi kapcsolatokban, amennyiben a német kisebbségről van szó. A merev német álláspont Magyarországon németellenes hangulatot okozott, mely az MNKE szerveződési szabadságának korlátozásában és a németnyelvű oktatás elleni kampányban csapódott le. Bleyernek 1932-ben el kellett ismernie, hogy politikája zsákutcába jutott. 1932. augusztus 6-án Grazhoz írott levelében kifejtette: a magyar kormánnyal való évekil tartó hiábavaló tárgyalásai során arra a meggyőződésre jutott, hogy Magyarországon a magyarországi német kisebbség követeléseit önszántából soha nem fogja teljesíteni. Ha a magyarországi németiség nem nyugszik bele a magyarosításba, akkor csak egyetlen lehetőséget lát, a Népszövetséghez kell segítségért folyamodni.

1929 végén és 1930 elején a német politikában kurzusváltás történt. Az új Brüning-Curtius adminisztráció megkísérelte a fennálló nemzetközi békerendszer megváltoztatását, míg délkelet-európai politikáját tekintve igyekezett visszatérni az 1914 előtti „nagytársági-gazdaság” (Großraumwirtschaft) offenzív politikájához. A birodalmi kormány kihasználta azt az előnyt, hogy Németország a délkelet-európai export egyik legfontosabb felvevőpiaca volt, és ezáltal még jobban magához kötötte a gazdasági világválság miatt legyengült agrár- és nyersanyagtermékeket szállító délkelet-európai országokat. A délkelet-európai államok felértékelése reményt keltett a magyar kormányban, hogy javulni fognak a német-magyar kapcsolatok is. Ám a Külügyminisztérium újból elutasította a közös fellépést. Ausztria Németországhoz csatolása 1938-ban tovább növelte a magyarok elégedetlenségét a magyar szemszögből megoldatlan kérdés, Burgenland hovatartozása miatt. De Németországnak sikerült a bécsi döntéssel 1938-ban és 1940-ben a politikailag ingadozó Horthy-Magyarországot a maga oldalára állítania, és a csak részben teljesített magyar revíziós törekvésekkel egyben sakkban is tartania.

Bleyer halálát követően, 1933-ban, a Basch Ferenc körül csoportosult magyarországi német fiatalok üdvözölték a német politikai változásokat. Ám azt, hogy a magyarországi német kisebbség, amellyel a magyar kormány eddig Németországra igyekezett nyomást gyakorolni, a bécsi döntések következtében a birodalmi érdekeknek lett kiszolgáltatva, az új generáció nem tudta és nem is akarta belátni. Basch vezetése alatt a fiatal radikálisok 1939. november 26-án megalapították a magyarországi németek népcsoportszervezetét, amelyet 1940-ben – Berlin ismételt intervenciója következtében – autonóm jogokkal ruháztak fel. A Magyarországi Németek Népi Szövetsége (MNNSz) formáját tekintve a Német Nemzeti Szocialista Párt mintájára jött létre és propagandájában is kétségkívül nemzetszocialista volt. Ám eközben az MNNSz kifejezte lojalitását a magyar haza iránt, és a nagyjából kisparasztokból álló tagságának szociális és gazdasági igényeit kielégíteni valamint etnikai fennmaradását igyekezett biztosítani. Éppen ebben a kettős, etnikumhoz és hazához, államnemzethez és anyanemzethez való kettős tartozásban rejlett az MNNSz belső ellentmondása.

A Német Nemzeti Szocialista Párt 1933-as programja a népek önrendelkezési jogárára hivatkozva célul tűzte ki minden német egyesülését egy nagy-német birodalmon belül, és az önrendelkezést az „egy vér- egy birodalom” elvével igyekezett alátámasztani. Ebben az értelemben propagálták a német népi hovatartozást azokban az országokban is, ahol német népcsoportok éltek, és tették a „népi német” fogalmát a német expanziós és annexiós politika alapjává. A magyar állam önkéntelenül is erősítette ezt a tendenciát, mivel semmilyen komoly kísérletet sem tett arra, hogy a magyarországi németeket szel-

lemi és ideológia síkon integrálja a Trianon utáni új Magyarországra. Így a magyarországi németek azon integrációs erői erősödtek, amelyek a Weimari Köztársaság és a belőle kinőtt hitleri Németország felé orientálódtak.

Magyarországi németek a tudományos viták keretében

A harmincas években fellángolt a vita német és magyar tudósok körében arról a kérdéssel, hogy melyik ország hatáskörébe tartozik a magyarországi németek által lakott települések kutatása. Többen, így pl. Otto-Albrecht Isbert földrajzkutató és Alfred Karasek-Langer néprajzkutató is elismerték, hogy a német településterületeken olyan kulturális formák jöttek létre, melyeket a magyar környezet alakított, és „ezért érdemesek egy kétirányból való kutatásra”, de mégis kitartottak amellett, hogy „az itt előforduló népi hagyományok miatt azok a német néprajzkutatás és úgy nevezett nyelvsvizsgálat (Sprachinselforschung) hatáskörébe tartoznak.” A magyar kutatók ezzel szemben elutasították a német kutatók munkáit, mivel azok véleményük szerint magyarellenesek voltak. Különösen kifogásolták a német kutatóknak azon írásait, amelyek a magyar nemzetiségi politikát és a nemzetiségekről készült népszámszámításokat bírálták.

Mindenekelőtt a nép és nemzet eltérő definíciója képezte a vita tárgyát. Németországban a határmenti és a külföldi németek kutatói a nép és az állam fogalmát szigorúan elválasztották egymástól és elutasították a nemzet fogalmát mint idegen behatást, mivel az „a nép és az állam közötti különbséget összemossa és azt az államalkotó népek nacionalizmusa által a népcsoportok kárára alkalmazza.” Ezzel szemben a népi hovatartozást egyoldalúan felértékelték, amikor a népet mint az egyén akaratától független „vér- és származási közösséget” határozták meg. De Magyarországon is újból át kellett gondolni az állam és haza fogalmát, melyek a trianoni békeszerződésig a magyarok számára egyet jelentettek. 1920 után, amikor az ország területének 2/3 részét, magyar lakosságának pedig 1/3 részét elvesztette, itt is felértékelték e fogalmak. De Magyarországon - másrészt, mint Németországban - a népközösség nem szolgálhatott alapként az új irredenta nemzetfogalom számára. Egy közös nyelvre és származásra alapuló nemzetfogalom ugyanis nem csak a nemzetiségek által lakott területeket zárta volna ki, hanem azt a kérdést is felvetette volna, ki is tulajdonképpen magyar származását tekintve? „Ha elismerjük azt, hogy létezik magyar nemzet, akkor nem fogadhatjuk el, hogy a nemzetet az államiság, a nyelv, a föld, és a vér határozza meg. Valami más, valamilyen magasabb rendű hatalom alakítja a nemzetet”, írta a történész-filozófus Joó Tibor. E szellemi közösség alkotóelemeit a közös gazdasági érdekekben, történelmi hagyományokban és geopolitikai életfeltételekben vélte megtalálni. A hivatalos politikában és nemzeti ideológiában újra az „egy, oszthatatlan és egységes” államról szóló nézet kapott központi szerepet, ám ez a meghatározás 1920 után már csak fikció volt.

A különböző nézőpontok ismertetéséhez közvetlen indítékot Isbert 1931-ben megjelent munkája adta, amely a Dunántúli Középhegység délnyugati részén található településekről készült. Isbert munkájában különböző falutípusokat ismertetett a népszámszámítási tükrében, és elsőként vizsgálta elkülönítve a népet és a nemzetet a Középhegységben élő német parasztok példáján. Néppel kapcsolatos definíciójának megfelelően német nép

által lakott területnek nyilvánította az etnikailag kevert, ill. egykor német, de már magyarosodott területeket is, melyek a németek által lakott települések körül helyezkedtek el. Szekfü Gyula történész felkérte Isbertet, hogy fejtse ki nézeteit a magyar tudományos közönség számára is lapjában, a „Magyar Szemlében”. A magyarság számára még soha sem volt olyan fontos, mint most, megtudni azt, hogyan vélekednek a képzett birodalmi német körök a magyar–német kapcsolatokról. Az sem mellékes, hogyan vélekednek a magyarországi németekről, mivel a nemzetszocializmus előretörésével egy aktívabb német politikára számíthatunk azokkal a népekkel szemben, melyeknek országaiban német kisebbségek élnek, írta Szekfü. Isbert tanulmányában kifejtette, hogy a magyarországi németek helyzete nyugtalanítja a német kutatókat, mivel a magyarországi németek asszimilációja meglehetősen előrehaladott. Ezért az „inkább tudattalan, mint rájuk kényszerített nyelvi elidegenedés” nem játszhat szerepet abban, hogy a német falvakat a német néphez tartozónak tekintsük-e vagy sem. Mivel a döntő kérdés a származás, ezért a már magyarosodott falvak is a német néptalajhoz (Volksboden) tartoznak, írta Isbert.

Mályusz Elemér történész válaszában ugyan elismerően szólt a német kutatók körében kialakult újfajta népi irányzatról, nem utolsósorban a külföldön élő magyarok helyzetére való tekintettel, de hangsúlyozta, hogy Magyarország történelme olyan egység, amelyhez az itt élő népek is hozzájárultak. A magyar népi történetírás (Volkstumsgeschichtsschreibung) nem tudja hamis egoizmusból az igazságot elferdíteni, mivel a magyarok nem tekinthetik azokat a népeket, amellyekkel eddig testvérként együtt éltek, egyszerűen ellenségnek. Szekfü is úgy írt egy 1934-ben megjelent cikkében, hogy a népiség fogalma specifikusan német jelenség, a magyar viszonyokra semmiképp sem alkalmazható. Magyarország revíziós igényét nem tudja csak a magyarokra leszűkíteni, mert ezek nem töltenék ki a történelmi Magyarország területének kereteit. Követendő példaként Szent István sok etnikumú birodalmát állította követendő példaként a magyarok elé.

Gratz Gusztáv, az MNKE elnöke, Isbert fejtegetéseire válaszolva hangsúlyozta, hogy a német kisebbségnek a német néppel való kapcsolata közel sem olyan erős, mint az a társadalmi, gazdasági és vallási közösség, amely magyarok és magyarországi németek között fennáll. A németek egymás közötti, a közös nyelvre alapuló kulturális közösségét is csak fenntartással fogadhatjuk, mert a magyar környezet jelentősebb befolyást fejtett ki az itt élő német parasztságra, mint Németország. A közös származás ezért nem lehet a népi közösség kritériuma, és ha az asszimilált németiség nem beszél már a német nyelvet, akkor a német népi közösségnek le kell róla mondania.

Egy lehetséges német-magyar összeütközéstől való félelem következményére, melyet Gratz csak megpéldített, 1936-ban a középkor kutatója, Moór Elemér világlított rá Walter Kuhn-nal folytatott vitájában. Magyar nemzet alatt azt a sorsközösséget értjük, melynek kifejezési formája a magyar állam és amelynek szimbóluma a korona, írta Moór. A magyar közvélemény szerint tehát azokat a németeket, akik magukat a német nemzethez tartozónak vallják, félig-meddig hazaárulónak nevezhetnék, mert érzésünk és tudásunk szerint az állam és nemzet fogalma nem választható szét, vallotta Moór.

Bleyer a vitában csak indirekt módon foglalt állást, miközben a „Sonntagsblatt”-ban megjelent írásában hangsúlyozta, hogy a magyarországi németek egyaránt tartoznak a német és a magyar kutatás hatókörébe. Eközben kritikusan megjegyezte, hogy a magyar tudomány, a germanistákon kívül, akik már korábban is kötelességüknek érezték a ma-

gyarországi németek kutatását, eddig alig tett valamit a hazai kisebbségek vizsgálata ügyében, míg a német tudomány a nép iránt érzett kötelességtudatától vezérelve már megtette e tekintetben is előre lépett.

A magyar szellemtudománynak a német kisebbség kutatását jellemző érdektelensége miatt a harmincas évektől kezdve a magyarországi németek egyre egyoldalúbban támaszkodtak a német tudományra. Bleyer tanítványa, Basch, aki 1933 után átvette a magyarországi németek politikai vezetését és kutatását, 1940-ben a nemzetszocialista népi kutatás (Volkstumsforschung) szellemében folytatott „német népkutatást” követelt, melyet meggyőződése szerint csak a vér szerint és meggyőződésében egyaránt a német néphez tartozó kutatók végezhetnek volna. „Idegeneket nem akarunk és nincs rájuk szükségünk, a sajátunkat pedig nem engedjük mások keze közé!” Ezzel a jelszóval utasította el a magyar és asszimilált germanisták és néprajzkutatók eredményeit, többek között Pukánszky Béla, Fél Edit és Réz Heinrich munkáit, mivel azok szerinte tendenciózusak és népi német el- lenesek voltak.

A magyarországi németek néprajzi kutatása

A magyarországi németek tervszerű és tudományos jellegű kutatása a 19. század második felére nyúlik vissza. Karl Julius Schröer 1855-ben jelentette meg „Mitológia és szokások a magyarországi németeknél” című könyvét, 1857-ben pedig a „Német karácsonyi játékok Magyarországon” című munkáját. Ezek az írások képezték a Karl Weinhold és Jakobb Grimm által támogatott népi kultúra és nyelvjáráskutatás kezdetét a magyarországi németek körében. Schröer a magyarosítás nyomása alatt feladta a pesti egyetemen végzett munkáját és 1860-ban kivándorolt Bécsbe. Az okoról így írt: „[...] Szabad legyen kimondanom, hogy engem a német nép iránt érzett őszinte vonzalom, a büszkeség, hogy hozzá tartozom, és hogy mi magyarországi németek azzal a rég megszerzett joggal rendelkezünk, hogy teljes jogú állampolgárai lehetünk ennek az országnak, nos ez az érzés és megfontolás vezérelt engem mindenütt.” Az itt megfogalmazott gondolat „a németek tiszteletére és a magyarok hasznára” vezette követőit is, akik maguk is a magyarországi németek közül származtak és a germanisztika általános kérdései mellett a magyar–német kulturális hatások valamint a német parasztság és polgárság életformájának kutatásával is foglalkoztak.

Az 1889-ben alapított Magyar Ethnográfiai Társaság programjává tette a Magyarországon élő nemzetiségek kutatását. A 19. század második felében a magyar társadalomban élt még a régi Hungarus-tudat, amely Szent István soknemzetiségű államát tekintette példának. Ebben az értelemben írta Jókai Mór az alapításról:

„Különösen nekünk magyaroknak tanácsos, a velünk egy monarchiában élő népek sajátosságait megismerni, és egyben a világ kisebb és nagyobb dolgait érteni. Mindez segítheti saját értékeink jobb megismerését, megmutathatja az előttünk álló feladatokat és lerombolhatja az előítéleteket.”

A célnak megfelelően az egyes nemzetiségek, etnikai ill. vallási csoportok számára különböző bizottságokat hoztak létre, így a Dél-Magyarországon, Dunántúlon, Erdélyben és a Szepességben élő németek számára. Hermann Antal germanista és néprajzkutató ál-

tal szerkesztett „Ethnographia” című folyóiratban 1915-ig számos tanulmány jelent meg a németekről, azon belül is az addig legkevésbé ismert belső-magyarországi német településekről.

1903-ban az MTA Nyelvtudományi Osztálya engedélyt adott levelező tagjának, a budapesti germanista Petz Gedeon számára, hogy elkezdje a német és szlovák nyelvjárás rendszerező kutatását. Petz tanulmányait Freiburgban, Berlinben, és Lipcsében végezte és tanulmányai alatt megismerkedett a nyelvészet új irányjaival is. Hazatérése után a nyelvelmélet mellett a magyarországi német dialektusokkal is foglalkozni kezdett, melyhez inspirációt a német nyelvi atlasz adott számára, melynek anyagát Georg Wenkernél tanulmányozhatta. 1903-ban az Akadémia a „Magyarországi Német Nyelvjárások” sorozat kiadásával bízta meg. A kiadvány célját a német lakosság szokásainak, nyelvének, történelmének és szellemi életének pontos feltárásában jelölte meg. Nyolc kötet után, melyekben tanítványai német nyelvjárásról szóló dolgozatait is közreadta, 1909-ben az Akadémia leállította a sorozatot, amely az időközben megváltozott nemzetiségi politikára utalt.

A magyar sovinizmus nyomására, mely 1918 után tovább erősödött, megtört a magyar nemzetiségi és néprajzkutatás legprogresszívebb szakasza. Az 1920-as évektől kezdve újabb nagyszabású és intenzív kutatások kezdődtek a külföldi magyarságról, de az országhatárokon belül élő kisebbségeket ezekbe a kutatásokba már nem vonták be. Így meghíusult Berze-Nagy János terve is, hogy német népmeséket gyűjtsön a Dél-Dunántúlon élő sváboknál. 1921. január 17-én Sebestyén Gyula, a Nemzeti Múzeum igazgatója, családottan írta: „A nemzetiségek szokásainak gyűjtése egyelőre lekerült a napirendről.” A helyzet az ország politikai és gazdasági konszolidációja után sem sokat változott. Így a pécsi Erzsébet-Egyetem jogi, földrajzi és történelmi fakultása, mely 1920 óta a kisebbségkutatás egyik központi helyének számított, mindhiába farszírozta, hogy hozzanak létre egy önállóan működő kisebbségi intézetet a külföldi magyar és a Magyarországon élő kisebbségek kutatására. Az, amit Szekfű Gyula 1935-ben a magyar történelemről szóló szintézisében megfogalmazott, hogy ugyanis a magyar történetírás a magyarországi németek történelemkutatásában elvesztette vezető szerepét, a legtöbb tudományágra, így a néprajzra is igaz volt.

1918 után a budapesti, debreceni, szegedi és pécsi egyetemek germanistái indították el a magyarországi németek újabb kutatását. Petz már 1912-ben megalapította tanítványaival, Bleyerrel és Schmidt Henrikkel, a „Német Philológia Dolgozatok” című folyóiratot, a magyarországi germanisták közös fórumát. 1935-ig összesen 62 kötet jelent meg, főleg diplomamunkák, disszertációk, a Kultuszminisztérium által megszabott magyar nyelven. A munkák közül 8 néprajzi témájú volt, 17 nyelvtudománnyal kapcsolatos, a többi az irodalom és más társadalomtudomány köréből.

Az egyetemi germanisztika és a magyarországi németek kutatása 1918 után kényszerű módon közös utat járt be. A magyarországi németekkel kapcsolatos kutatások vezetését és szervezését Bleyer Jakab vette át. Tanítványait egy munkaközösség létrehozására ösztönözte és 1929-ben megalapította a „Deutsch-ungarische Heimblätter”-t (DUHB), mely negyedévenként jelent meg. Célja a magyarországi németek és a magyar-német kapcsolatok kutatásának ösztönzése volt. Bleyer koordinálni akarta a különböző fórumokon folyó kutatást és igyekezett megakadályozni, hogy az addigi egységes magyarországi német filológiai kutatást a trianoni diktátum értelmében feldarabolják:

„Azon területeket veszítettük el, ahol a németiség jelentős kulturális szerepet játszott, mint pl. Pozsonyban, a Szepességben, Nyugat-Magyarországon, Bácskában, Bánságban és Erdélyben. Ezekről a helyekről származott a német filológiával foglalkozó generációk sora is, innen jöttek középiskolai és egyetemi némettanáraink, ezen németek által lakott területek nyelve és kultúrája szállította a germanisztika számára a kutatási anyagot és kérdésfeltevéseket.”

A folyóirat alapítására hatással volt egy 1927-ben Regensburgban megtartott megbeszélés, amelyet a délkelet-európai német és birodalmi német tudósok folytattak egymással. A lipcsei kultúrgeográfus Friedrich Metz, aki a „Nép- és Kultúrtaíajkutatás Alapítvány” (Stiftung für Volks- und Kulturbodenforschung) megbízásából a készülő „Határmenti és Külföldi Németiség Kézikönyvének” (Handwörterbuch für das Grenz- und Auslandsdeutschum) munkálatait irányította, hívta egybe az interdiszciplináris találkozót. A tanácskozás fő célja az volt, hogy felmérjék a Németországban és a Délkelet-Európában folyó kutatásokat, mely a készülő kézikönyv alapját képezte. Egyben a délkelet-európai németek kutatásának szempontjait is rögzítették. Magyarországról részt vettek a megbeszélésen a német tanszékek vezetői, Huß Richárd Debrecenből, Schmidt Henrik Szegedről és Bleyer képviselőében Schilling Rogér.

Bleyer folyóirata célját a kivándorlási területeken folyó kutatások, továbbá a magyarországi, romániai, jugoszláviai német kutatók fórumának szánta. Sok energiát és időt szentelve építette ki a folyóirat munkatársi körét, amely nagyrészt tanítványaiból (Basch Ferenc, Bonomi Jenő, Hermann Egyed, Pukánszky Béla, Schilling Rogér), németországi kutatókból (Konrad Schünemann, Rudolf Hartmann, Otto-Albrecht Isbert) és helytörténészekből (pl. a donaueschingeni postamester Otto Hienerwadel) szerveződött.

A Bleyer által irányított első öt évfolyam körvonalazta a magyarországi németek kutatásának tematikus és módszerbeli nehézségeit. A német-magyar kulturális kapcsolatokról szóló írások mellett megjelentek a magyarországi németek történelméről és kultúrájáról szóló munkák, így pl. a sváb parasztságról készült kutatási eredmények. E munkák középpontjában mindenekelőtt a településtörténet és a nyelvjáráskutatás állt. Már 1916-ban azt írta Bleyer:

„Végre elérkezett az idő arra, hogy az eddig egyénileg végzett és a kultúrtörténetileg oly fontos településtörténetről folyt kutatásokat megfelelő módon megvilágítsuk. [...] Az egymásra utalt településtörténet és nyelvjáráskutatás nemcsak hogy kiegészíti egymást, de módszereikben is segíti egymást. A bevándoroltak származási helyére leszűkített és csak a nyelvtudomány eszközeivel nyert eredménynek eltérnek ugyanis a történelmileg hiteles tényektől és így nemcsak a történelemtudománynak, de a nyelvtudománynak is felül kell vizsgálnia eredményeit.”

1918 után a germanisták vették át a településtörténet vizsgálatát, akik a történet- és néprajztudománynak szánták azt a szerepet, hogy dokumentumokat szolgáltasson a telepések származási helyéről és a bevándoroltak hagyományairól. A történeti településkutatás virágkorát élte, mivel az egyes települések dialektusainak meghatározása mindig felvetette a származás és a telepések történetének vizsgálatát is. Főleg Weidlein János gimnáziumi tanár munkái emelendők ki, aki nem a betelepülés folyamatát, hanem a német településeknek már a megtelepülés utáni történetét, azaz a telepések integrációját vizsgálta. Erről így írt:

„A magyarországi németek történetének feltárásánál történelmi adatok hiányában elsősorban a nyelvjárásokat kell figyelembe vennünk. Ezek alapján azonban legfeljebb csak a német településeink származási helyeit tudjuk megállapítani, de lakosai sorsáról, életkörülményeiről az új hazában a nyelvjárás nem tud számot adni.”

Weidlein ezért inkább a lipcsei Rudolph Kötzschke körül szerveződő történelmi helyismeret kutatás (geschichtliche Ortskunde) irányába orientálódott, és annak dülő- és határnévkutatási (Flurnamenforschung) eredményeit alkalmazta. Számos vizsgálat alapján, melyet Tolna megyében a németek által lakott területeken folytatott, a dülő- és határnevek alapján rekonstruálni tudta a magyarok és a szerbek, ill. a szerbek és németek között lezajlott nyelvi és népességi eltolódásokat. Elsőként alkalmazta a dülő- és határnévkutatást a határ- és mezőgazdasági területek felosztásának vizsgálatában. Eredményei meggyőzték a magyar történészeket is. Mályusz Elemér javasolta, hogy Weidlein módszereit a magyar települések vizsgálatában is alkalmazzák.

A legtöbb helytörténelmi munka a kivándorlással és a betelepülés folyamatával foglalkozott, legtöbbször csak genealógiai, család- és helytörténelmi módszerekkel, miközben azonban értékes levéltári adatokat értékelt ki. A számtalan helytörténelmi és regionális tanulmányból Konrad Schünemann munkái emelkednek ki, melyek a németek bevándorlásának 18. századi történetét dolgozzák fel. Schünemann a kielii egyetem középkori történelem professzoraként Délkelet-Európa történetének alapos ismerője volt és azon kevesek közé tartozott, akik elvetették a külföldi németek nyelvsziget-kutatását, „mert nem az a cél, hogy egyes népcsoportokat önmagukban vizsgáljunk, hanem az, hogy a népességtörténelmi összefüggéseket feltárjuk.” Ezt a módszert követte Vönház István Szatmár megyei német településtörténetével és Schilling Rogér Dunakömlőd és Németkér településtörténetét feldolgozó könyvével. Mindkét szerző arra a következtetésre jutott a nyelvjárás kutatást illetően, hogy a bevándorlók származási helyéről csak a történelmi források adnak felvilágosítást. Ezért aprólékos levéltári feltárást végeztek, hogy bemutathassák a bevándorlás okait, lefolyását és módszereit, továbbá a betelepülők beilleszkedési nehézségeit.

Ezekkel a módszerekkel a helytörténetkutatás 1933 után már nem felelt meg a Német Népi Bajtársak és MNNSz elképzeléseinek. Mindkét szervezet a német telepeket mint „névtelen” paraszti hősöket ábrázolta, akik a lehetetlenre vállalkoztak és akiket Isten „mind a földeken, mind a műhelyekben megállás nélkül folytatott hősi munkájukkal más népek példaképének választott ki”, írta Basch.

Ha a magyarországi németek nyelvjárásának és történetének kutatása bizonyos önállóságot tudott megőrizni elsősorban azért, hogy mindezt maguk a magyarországi németek végezték, akkor sem lehetett nem észrevenni, hogy a 1930-as évektől kezdve német és osztrák néprajzkutatók vették át a kezdeményezést.

A magyarországi németek által végzett néprajzi kutatások irányítását 1918 után Schwartz Elemér, germanista és cisztercia szerzetes, vette át. 1918. október 25-én a „Neue Post” hasábjain közzétett felhívásával katonadalok gyűjtését indította a magyarországi német katonák körében. Egy évvel később, 1919. október 26-án honismereti mozgalmat kezdeményezett. Célként a saját etnikai csoporthoz és a paraszti értékekhez való visszatérést jelölte meg:

„A régmúltat felkutatjuk, és a hamuból előhozott kincseket, szokásokat, hagyományokat, mondákat, meséket, dalokat védelmünk alá vesszük, mert jól tudtuk, hogy népünk ereje csak ebben a tartalommal teli és öröklött formában tud tovább élni.”

A felhívásnak nagy visszhangja volt, így Schwartz a beküldött mesékből, dalokból és a hagyományok leírásából a „Neue Post” minden számában tudott valamit közölni. Az elvárosiasodott társadalmat igyekezett ráébreszteni a szülőföld kincseire és a keresztényi értékekre az 1936-ban alapított „Karácsonyi Betlehem” mozgalommal is, amelynek keretében művészileg elkészített betlehemekre írtak ki pályázatokat. Ugyancsak ennek az értékmegőrző szellemnek jegyében élesztette fel Szent Kristóf, a motorosok és autósok védőszentjének tiszteletét.

A honismereti mozgalommal párhuzamosan Schwartz megpróbálta az egyetemi néprajzkutatást is előrevinni. Azon germanisták közé tartozott, akik széleskörű tudományos ismeretekkel rendelkeztek. Így a nyelvjáráskutatás mellett foglalkozott judaisztikával, helynévkutatással, vallási néprajzzal is, melyekre a magyar germanisztikában eddig nem szenteltek kellő figyelmet. Előszeretettel kutatta szűkebb hazáját, Nyugat-Magyarországot. Faluról falura utazott, hogy pontos nyelvjárási és néprajzi kutatásokat végezzen. Különösen a névkutatás érdekelte. Felvázolta a helységnevek nyelvjárásbeli formáit, ezekhez népi-etimológiai magyarázatokat, mondákat is gyűjtött. 1932-ben ebből a gyűjteményből született munkája a nyugat-magyarországi német helységnevekről. Schwartz ebben kifejtette azon felfogását, hogy helységnevekből is lehet következtetni egy-egy terület településtörténetére. Nézete, melyet Moór Elemér is vallott, valamint a kiélezett nyugat-magyarország politikai helyzet Moór Elemér és az osztrák Eberhard Kranzmayer között heves vitát váltott ki.

Schwartz 1935-ben, Petz utódjaként a Német Nyelvi Intézet (Institut für Deutsche Sprache) vezetője lett, akinek feladata már a magyarországi németek néprajzkutatását is felölelte. Az intézetet 1948-ig vezethette, amikor a kommunisták által elszenvedett üldöztetések miatt az országot elhagyni kényszerült.

A Nyelvi Intézet néprajzi részlegét 1930-ban a német néprajzi atlasz előmunkálatai során hozták létre. A német atlasz készítői minden német kisebbség által lakott területet igyekeztek feltérképezni. Az atlasz berlini központja Németország és Ausztria mellett Kelet- és Délkelet-Európában is létrehozta gyűjtőhelyeit. Így Budapesten is tárgyalásokat kezdtek egy kutatóhely felállításáról Petz Gedeonnal, aki 1930-ban kérelmet adott be a Pázmány Péter Egyetem Bölcsészettudományi Fakultásának egy néprajzi csoport felállítására a Nyelvi Intézet keretein belül.

Schwartz a néprajzi munkacsoport feladatának a „magyarországi németek szellemi örökség” tudományos feldolgozását tekintette. A néprajzi gyűjtés a német néprajzi atlaszsal összhangban indult. Az atlasz anyaggyűjtését 1929-ben a német nyelvterületen kezdték kérdőíves vizsgálattal. Miután a néprajzi osztály 1930-ban Budapesten a magyar Kultuszminisztérium hivatalos engedélyét is megkapta a Berlinnel való közös együttműködéshez, elkezdődött a külső munkatársak toborzása. Schwartz germanisztika szakos hallgatói, vidéki papok és tanárok közül választotta ki munkatársait, akik a Berlinből kapott kérdőívekkel járták a németek településeket. Schwartz hangsúlyozta magyarnyelvű bevezetőjében annak jelentőségét, hogy az anyagok felvételét magyarországi német ku-

atók végezzék, mert ez erősítheti a magyarországi németiség kutatásának önállóságát. Rövid időn belül 68 tanár és lelkész jelentkezett különböző településekről és elkezdődhet a gyűjtőmunka. Az 1935-ig folyt munka során egy szerény gyűjtemény született, melynek feldolgozására azonban csak 1958 és 1979 között került sor Németországban.

Schwartz terve, hogy a német néprajzi atlasz mellett egy önálló magyarországi német néprajzi atlaszt is létrehozzanak nem valósult meg, akárcsak az általa tervezett néprajzi bibliográfia sem. Részeredmények azonban sorra jelentek meg, kisebb magyarnyelvű írások az „Ethnographia” folyóiratban, németnyelvűek pedig a DUHB-ban. Publikációk megjelentetése céljából 1937-ben Schwartz megalapította a „Német Néprajzi Tanulmányok” című sorozatot, amelyben 1943-ig 12 kötet jelent meg többek között a német bábjátékról Magyarországon, kézzel írott népdalgyűjteményekről Nyugat-Magyarországon, német álmoskönyvekről, továbbá egy monográfia Vértesboglárról.

Schwartz 1935-ben a néprajzi kutatások súlypontját a vallási néprajzra helyezte, és elindította a karácsonyi szokások kutatását. Dolgozatok születtek a Mikulás-szokásról, és a „Stille Nacht” című dal recepciójáról Magyarország különböző vallási és etnikumú csoportjai körében. Doktoránsai, Kiss Edit és Elekfi László e tárgykörből született eredményeit felhasználva 1945 után már a löweni egyetemen bővítette kötetét.

Etnikailag különböző összetételű tanítványai munkáit, akik nagyrészt a katolikus-konzervatív ifjúsági körből, a Foederatio Emerica soraiból kerültek ki, és Schwartz saját tudományos tevékenységét az MNNSz vezetősége és a „népiség” tudomány képviselői mint „nép ellenest” elutasították. Schwartz, aki már 1932-ben egy Bleyer ellenes hecc-kampány hatására eltávolodott a magyarországi németek politikai mozgalmától, egyáltalán nem titkolta, hogy az MNNSz-ben a nemzetszocializmus magyarországi előfutárát látta. Elítélte továbbá a nyelvszigetkutatás ideológiáját is, és azzal szemben megkísérelte a néprajzi jelenségeket a maguk természetes szociológiai és interetnikus kapcsolatrendszerében vizsgálni.

Az ország más germanisztika intézeteiben is születtek szakdolgozatok a magyarországi németek néprajzáról. Szegeden Schmidt Henrik, aki - eltekintve néhány kisebb írástól - nem foglalkozott néprajzzal, szívesen osztott ki hallgatónak témákat a magyarországi németek néprajzáról. Az általa alapított „Germanisztikai Füzetek” sorozatban megjelent többek között Jenőfi Éva munkája a szegedi német bevándorlókról és Kuszter Lygia munkája a Rhönből bevándorolt fekedí németekről. Pécsen Thienemann Tivadar irányította a diákok figyelmét néprajzi témákra, Debrecenben pedig Huß Richárd jelentetett meg néprajzi munkákat „Wärbel”-sorozatában.

A legkiemelkedőbb munkák egyike a Fél Edit Harta községről készült monográfiája. Fél, aki a német néprajzkutatás legújabb eredményeit, így a nyelvsziget-kutatást is feldolgozta, saját modellt fejlesztett ki a néprajzi jelenségek leírására és magyarázatára. A magyarok és németek együttélését valamint a német bevándorlók frontier-magatartását állította munkája középpontjába. Abból indult ki, hogy a bevándorlók az új földhöz és szokatlan klimatikus viszonyokhoz való alkalmazkodása nem ösztönszerűen, azaz a magukkal hozott „népi eszme” alapján történt, hanem az ott tapasztalt új feltételeknek megfelelően. A megváltozott körülmények megtorpanást idéztek elő, majd az eredetitől eltérő és az új viszonyokhoz alkalmazott fejlődést. Harta községet magyar falvak vették körül, nem volt kapcsolata más német falvakkal, így Dunapataj és Solt játszották a közvetítő

szerepet az új hazához történő alkalmazkodásban. Fél arra a következtetésre jutott a településszerkezet, a házforma, a berendezések, étkezési szokások és viseletek tanulmányozása során, hogy a hartai németek anyagi kultúrája a magyarhoz igazodott, míg szokásaikban és hagyományaikban német jellegüket őrizték.

Schwartz mellett Bonomi Jenő, a budapesti Német Irodalom tanszék asszisztense és Hermann Egyed, premontrei barát, teológus, 1940 és 1949 között a szegedi egyetem professzora, is végeztek tudományos kutatásokat a magyarországi németek körében. Bonomi Budaörsi vallási szokásairól készített disszertációja után a Buda környéki német települések vizsgálatára tért át.

„A gyűjtött anyag egyre csak nőtt. Ezért rászántam magam arra, hogy ezt a néprajzi tekintetben sokat ígérő területet a maga teljességében feltárjam. Főleg az itt élő németek érdekeltek, de a velük élő magyarokat, szerbeket, szlovákokat és cigányokat sem hagytam ki a kutatásból.”

Bonomi a Buda környéki német településterületet multikulturális egységnek tekintette, és ennek értelmében nem csak a népszokásokat, hanem az emberek mentalitását és kulturális kapcsolatait is kutatni akarta. Ezzel saját utat képviselt a magyarországi német kutatók között. Hermann elsősorban a bátaszéki németekkel foglalkozott, de tanulmányozta a magyarországi németek zárandoklási szokásait és egyben migrációs kapcsolatait is.

A 1930-as évek második felében intenzív munka indult a magyarországi németek néprajzi kutatásában. Németországban és Ausztriában egy új generáció kért szót, amely a Kelet- és Délkelet-Európában lévő német nyelvszigeteket vizsgálta. A fiatalok figyelme olyan kevésbé kutatott területekre is kiterjedt, mint a magyarországi németek településterületei. Különös aktivitást fejtettek ki a bécsi Arthur Haberlandt tanítványai, mint pl. Walther Kuhn, aki 1934-ben megalkotta a nyelvszigetkutatás elméleti alpművét. Alfred Karasek-Langer valamint Karl és Grete Horak népi játékokat, mondókákat, dalokat és táncokat gyűjtöttek, Erna Piffel a népviseleteket vizsgálta, Elli Zenker-Starzacher népmeséket gyűjtött és Rudolf Kriß vallási szokásokat elemzett.

Ezekon a munkákon Haberland szemlélete érződött, miszerint a kutató feladata nem a hagyományok átörökítésének vizsgálata, hanem a szokások hordozóinak elemzése, hisz az ő gazdálkodási tapasztalataikból, együttléteik élményeiből származtak a hagyományok. Ugyancsak nagy hatással voltak ezekre a munkákra a Gustav Jungbauer, Max Hildebert Boehm és Walter Kuhn által papírra vetett tézisek a nyelvszigetkutatásról. A nyelvsziget-néprajz (Sprachinselvolkskunde) a német kisebbségeket, mindenekelőtt a kelet és délkelet-európai német kisebbségeket mint „hagyományozáshoz kötődő vér- és nyelvközösséget” határozta meg, amelyek a régi hagyományok számos relikviáját őrizték meg. A nyelvsziget-kutatás különösen felértékelte azokat a területeket, melyekből a németországi hagyományok egy korábbi állapotára tudott következtetni. Így a kérdésfeltevések mindig a telepések „őshazája” körül forogtak, miközben mindig az adott szokás legrégebbi előfordulása után és a néphagyományt hordozók közösségi ereje után kutattak. Eközben háttérbe szorultak a kérdések a hagyományok szociokulturális változásai és a nyelvszigeten élő emberek aktuális helyzete és életmódja után.

A Németországból, Ausztriából és Magyarországról származó néprajzkutatók az 1930-as években azt elemezték, hogy a magyarországi német településeken mennyire

őrizték meg a „szétszakíthatatlannak vélt közösségi formákat” azok a németek, akik már épp csak „tengették német létüket”, mint ahogy azt a magyarországi német Loschdorfer Anna népdalkutató fogalmazta.

A nyelvszigetek közül különösen a Dél-Dunántúl, az úgy nevezett „Schwäbische Türkei” került előtérbe mint vizsgálatra rendkívül alkalmas terület. Kuhn az alábbiakat írta egy 1931-es vándorlása után: „Egy olyan területet ismertem meg, melynek a 18. század első feléből származó német lakossága régebb múltra tekintett vissza, mint a legtöbb fiatal nyelvsziget, és amely a magyar környezettel azonos katolikus hit, és a magyar nemzetiségi politika hatására nemzetiségi jellegében volt veszélyeztetve. Ezt a rendkívüli kincsesbányát gyűjtés révén megmenteni és az egyes szokásoknak a hordozócsoport számára való jelentőségét felkutatni, tüzték Rudolf Hartmann, Karl és Grete Horak Karasek-Langer és Kriß maguk elé.

A Dél-Dunántúl tervszerű kutatásakor a néprajzkutatók a német geográfusok (Otto-Albert Isbert, Otto Faas és Gottlob Schuon) és magyar statisztikusok (Schnitzer János, Kovács Alajos) által a Dunántúli Középhegységre és a „Schwäbische Türkei”-re kidolgozott tipológiát vették át. E szerint a két terület között jellegzetes különbségek álltak fenn a településtörténetben, a telepesek nyelvjárásában és származásában. Ezzel a behatárolással a terepkutatás tematikusan is leszűkült, mert abból a preconcepcióból indult ki, hogy a két településterület között soha semmilyen kapcsolat nem volt, ebből következően semmilyen kölcsönös egymásrahatás sem jelentkezhett a két településterület között.

A fent említett területeken megállapított földrajzi, történeti és népességi különbözőségeknél megfelelően a néprajzkutatók érdeklődése is más volt. A Bakonyban, Vértesben és Budai hegyekben levő területekről Karasek-Langer úgy nyilatkozott, mint „elsőrangú, néprajzi szempontból érintetlen területről”, ahol számtalan régi hagyományt megőriztek a német telepesek, és e régi formákra csak ritkán rakódtak le új képződmények. Az elszórtan letelepített németek kapcsolatban álltak egymással és a magyar falvakkal. Így bár újabb hatások is érték őket, „népies jeggyel rendelkező külföldi német törzssé” nem tudtak fejlődni.

A „Schwäbische Türkei” ezzel szemben egy sokkal sűrűbben lakott és zártabb formát jelentett mind a népesség, mind a település szerkezetét illetően, állapította meg Karasek-Langer. Azok a németek, akik a magyar és délszláv települések határán telepedtek meg, Németország különböző területeiről jöttek. Ez meggyorsította a nyelvi és kulturális kiegyenlítődés folyamatát, amelynek következtében az itt élő németek egységgé formálódhattak. Az ide bevándorlóknak jobbakk kellett tudniuk alkalmazkodni, mint a Középhegységben élő németeknek. Az alkalmazkodás jelentősen formálta az anyagi és szellemi életüket, és így az itteni németek a régi hagyományaik mellett új „népies formákat” is tudtak teremteni.

A német, osztrák és magyar kutatók, akik Karasek-Langer modelljét követték, más-ként értékelték a magyarországi németek kapcsolatait a velük élő etnikumokhoz, mint általában azok a német kutatók, akik ezekben az interetnikus kapcsolatokban a magyarországi németek hanyatlását vélték látni. Ezzel szemben a Karasek-Langer modellt követő csoport az idegen hatásokat a más etnikumokkal való együttélés természetes következményeként értékelte. Ennek ellenére nem került sor a más nemzetségekkel való együttélés kutatására. Ezt nemcsak a nyelvszigetkutatás által feltett kérdések akadályozták, ha-

nem a német kutatók hiányos nyelvtudása és történelmi ismerete is. Sem Fél Edittel, sem pedig Ortutay Gyulával nem sikerült kapcsolatot kialakítaniuk, akik pedig foglalkoztak a különböző népek kultúrájának egymásra hatásával is.

A nyelvszigetkutatók pályája az 1930-as évek végén elvált egymástól. Kriß, a bécsi egyetem tanára és a vallási néprajzi gyűjtemény vezetője, nem tudta kutatásait Magyarországon továbbfolytatni. 1938-ban megvonták tőle a tanítás jogát, népbíróság elé állították és rezsimellenes tevékenységéért halálra ítélték, később ezt életfogytiglani börtönre módosították. Horaknak is fel kellett hagynia magyarországi utazásaival. Mivel ismert volt gyerekdal- és játékgyűjtéséről, ezért 1940-ben Heinrich Himmler SS birodalmi vezér megbízásából a hadi szempontból fontosnak ítélte „Ösök Kutatási Intézetének” (Forschung- und Lehrgemeinschaft Ahnenerbe) lett munkatársa. Karasek-Langer, aki 1938-tól kezdve Bécsben a „Délkelet-európai Német Társaság” (Südostdeutsche Forschungsgemeinschaft) referenseként többek között a kelet-európai németek áttelepítésével lett megbízva, részt vett az általa kutatott nyelvszigetek szétrombolásában. Hartmann egyre inkább visszavonult a tudományos munkától.

A magyarországi németek körében 1945 előtt folyt néprajzi kutatásokról a meglévő és a kutatás során előkerült irodalom és források alapján megállapítható, hogy a magyarországi németek által végzett néprajzi kutatások tartalmilag és módszertanilag igen eklektikusak. Ezzel szemben a német nyelvterületről indult és folytatott nyelvszigetkutatás kezdetől fogva hamis feltételekből indult ki, mivel feltételezte egy nem létező népszellem létét. E hibák és hiányosságok ellenére is igen nagy gyűjtőmunkát végeztek a kutatók. Így pl. Karasek-Langer 6.200 népi elbeszélést és játékot, Grete és Karl Korak több mint 500 gyermekdalt, játékot és táncot, Rudolf Hartmann 375 vallásos színdarabot gyűjtött össze a két világháború között. A gyűjtések nagy részét a kutatók csak 1945 után publikálták és értékelték, amikor a néphagyományok hordozóinak közössége már felbomlott. Így az 1945 előtt feltett, de csak a háború után megválaszolt kérdések, mint pl. a néprajzi formáknak a közösségek életében betöltött szociális funkciója, értelmét veszítette. Ám ha arra gondolunk, hogy a magyarországi német kisebbség mint hagyományörző paraszti közösség a második világháború után az üldöztetések és az urbanizáció következtében megszűnt létezni, akkor azt kell mondanunk, hogy az 1945 előtt gyűjtött anyagok felmérhetetlen jelentőséggel bírnak. És mivel azóta sem volt ilyen méreteket öltött és szisztematikus kutatás a magyarországi németek körében, mindmáig nagyrészt a nyelvszigetkutatás eredményeire kell támaszkodnunk.¹

(Fordította: Kiss Gabriella)

¹ A fenti írás Rudolf Hartmann magyarországi munkásságát bemutató német nyelvű katalógus bevezető tanulmányának egy gondolatilag egységes fejezete. *Fata, Márta*: Rudolf Hartmann – Das Auge des Volkskundlers. Tübingen, 1999. 23–38. A tanulmány nagyszámú, gazdag szakirodalomra támaszkodik, de mivel ezek a kötetek legnagyobbbrészt német nyelvterületen érhetők el, a szerző szíves engedélyével a jegyzeteket elhagytuk. A jegyzetek elhagyását az itt közölt fordítás fő célja is indokolja: elsősorban a magyar egyetemi hallgatók néprajzi tudománytörténeti kollokviuma számára szeretnénk jól használható, tanulható, színvonalas összeggést a magyarországi németek kutatásának ideológiai háttéréről (1918–1945) nyújtani. A pontos tudományos kutatások számára az eredeti katalógus a jegyzetekkel Magyarországon is (pl.: Néprajzi Múzeum Könyvtára) a kutatók rendelkezésére áll. A szerkesztők köszönetet mondanak a szerzőnek a fordítás gondos pontosításáért és a fejezet kiemelésének nagyvonalú engedélyezésére.

BECKER, SIEGFRIED

AZ ETNIKUMOK KÖZÖTTI KAPCSOLAT ÉS A KULTURÁLIS BÉKE

Az etnikummal kapcsolatos koncepciók az európai etnológiában

Biztató jelet és egyben feladatot is látok benne, hogy a Német Néprajzi Társaság körében felmerült az az igény a „Interkulturális Kommunikáció (Interkulturelle Kommunikation)” nevű bizottság létrehozására. Elsőként az „Erőszak a kultúrában” témában rendezett kongresszuson mutatkozott be nyilvánosan a bizottság. A bizottság célja az volt, hogy az erőszakos túlkapasok és a csendben elkövetett, mindennapos erőszakos cselekedetek eszkalációjának következményét, mértékét és okait megvizsgálja, ha nem is azzal a célkitűzéssel, hogy az okokat besorolja és elemezze, de mégis a szakma érdekein és kompetenciáján belül témák sokaságát mutassa be (Brednich/Hartinger 1994).¹

A bizottság bizonyára nem véletlenül mutatkozott be a passzai kongresszuson a szakmai nyilvánosság előtt, hiszen formális és szervezési szempontok alapján kapcsolódtak a kongresszus témájához. Az „Interkulturális Kommunikáció” és az „Erőszak a kultúrában” témák sokkal inkább metodikai kihívást jelentettek. A szakmabeliek azon képességeiket mutathatták meg, hogy hogyan tudják – legalábbis gondolati síkon – a mindennapos helyzetek felé orientáló diskurzusok nehézségeit leküzdeni. Joachaim Kaps kongresszusi beszédében erről a reményteljesnek tűnő indítatásról szólt, azaz a virtuális néprajzi elméleti eszme-futtatásoknak a konkrét élethelyzetekhez való közelítéséről és a jelen problémáinak újfajta megközelítéséről. Természetesen el kellett ismerje, hogy az odavezető út mennyire rögös- és a „Bevándorlás és állampolgárság kérdése Németországban” című témával kapcsolatos összegzés előkészítése is megmutatta, „milyen nehéz is a néprajz keretein belül a társadalmi változásokat elemezni és azokról állást foglalni” (Kaps 1994:78). Számomra egyfajta megközelítés és figyelmeztetés – az egyetemi hallgatóság által pedig a gyakran feltett kérdések közé tartozik az ilyen esetek relevanciájával kapcsolatos kérdés – amelyet mindenképpen komolyan kell vennünk. Megpróbállok a néprajzi szakma metodológiai vizsgálódásaival (Verortung) kapcsolatban az előzőleg felvetett témához – „Interkulturalitás és erőszak közötti ellentétek” – című észrevételeimmel hozzájárulni.

Ha pillantást vetünk a társadalmi konfliktusok elviselésére és szegregációjára napjainkban, akkor világosan megmutatkozik, hogy az érvelés fő vonalai az etnicitás konotációiból és értelmezéseiből építkeznek. Az etnicitás tematizálásával jellemzik, kiáltják és legitimálják a nemzetek közti migrációs folyamatok dimenzióit és jelenségeit.

¹ A tanulmány megjelent: Roth, Klaus (Hrsg.): Mit der Differenz leben. 1996. 131–142. Waxmann Münster, München, New York, Südosteuropa-Gesellschaft, München. A magyar változatot a szerző szives engedélyével közöljük.

A migrációs folyamatok a tömeges elszegényedés és elnyomorodás következményei, de mindenek előtt a politikai struktúrák összeomlásának, háborúk előli menekülések és vallási üldöztetések következményei. Ezek a jelenségek a 80-as évektől hihetetlen mértékben rázták meg a világ régióit, és nem utolsósorban Európát is (Knapp 1994). A politikai határok rögzítését és az elhatárolódást (Abgrenzung) egyre gyakrabban kulturális szimbólumstruktúrák hangoztatásával és etnikai érvelésekkel kísérik és ezekhez tudományos koncepciókat és szemantikát használnak. Eckhard Dittrich és Frank Olaf Radtke ebben a következményét látta annak, hogy olyan tudományos kategóriákra nyúlnak vissza, amelyek a „belül és kívül”, „fent és lent” konfliktusmezőjében látja a szociális ellentéteket, továbbá elsősorban a természettudományos indíttatású „Faj” kategóriában, a kultúrantropológiai „nép” kategóriában, és az „osztály” szociális-tudományos koncepciójában. Ezen kategóriák inkább a megalázást és ellenállást legitimáló és szervező ideológiák egész világon elterjedt kategóriái lettek, és jellemző rájuk, hogy nem a valóság leírására törekednek (Dittrich/Radtke 1990: 17); A realitások konstrukcióját közvetítő tudósok legitimálták a származást figyelembe vevő stratégiai érdekcsoportokat.

Jelenleg az etnikumok újbóli magára találása és a politikai életbe való visszatérése kezdődött el. A cél az, hogy az elavult ideológiák funkcióját és intencióit kicseréljék, miközben a 20. század végén a kulturális és etnikai konfliktusok történelmi lefolyásának tanulságait extrahálják és funkcionalizálják. Az etnicitás mint egy továbbfejlesztett koncepció illeszkedik bele a rendezési és elhatárolási stratégiák keresésébe, és lehetővé teszi, hogy szociálbiológiai, szociálökonomiai, kulturális és vallási megkülönböztetéseket tartósítson, továbbá hogy összetett argumentációk összességét fejlessze ki az egyén és szociális csoportok politikai és gazdasági kontrollálására.

Ezek a lehetséges érdekkörök az etnicitást tudományos módon közelítik meg. Ez újból a tudás szociális konstitúciójáról és a valóság tudományos konstitúciójáról szóló ismeretelméleti paradoxonhoz vezet, amely a metodikai relativizmusban az „operatív” logika kiindulópontja és a megfigyelők megfigyelésének a síkjában a világot mint konstrukciót jeleníti meg. A tudás szociális konstitúciója során azonban a tudomány kategorális különbségek segítségével relevanciákat határoz meg és a problémákat a világba helyezi. Mivel a megfigyelések egyszersmind különbségekre is épülnek és ezen különbségeken alapulnak elnevezések, a megfelelő fogalmak kitalálása egyben mindig önkényes is. Az a tény, hogy ezen tudományos operációk kezdete nem megalapozott, nem vezethet az operálások ismeretelméletből való kizárásához. Dittrich és Radtke ebben a „paradoxizálódás-mentesítő” folyamatban a tudománynak egy privilegizált, a valós világhoz való egyedül helyes hozzáállását látja elveszteni, mert a konstrukció plauzibilitása függeni kezd attól, hogy az argumentáció kezdeti okaiban egyetértés mutatkozik. Visszahatásként a tudomány saját szerepét abban a valóságban veszi figyelembe, amelyet ő maga saját megkülönböztetéseivel konstruál.

A definíciók, feltevések, eredmények szilánkjai, a szakterületünk által felépített teória-építmény romhalmazai beépülnek a tudomány „elhétköznapiasodása” során a kultúrák etnizálódásának konstrukciójába. Erre úgy kell reagálnunk, hogy a szakmabeliek helytálló szakkifejezéseket találjanak ki egy újonnan körvonalazott diskurzusban. Ez a megközelítés közvetlenül és változatlanul fellelhető ott, ahol szerencsénk van és hasz-

nálhatjuk az európai etnológia kifejezést. Szégyenteljes hallgatással és hosszas mellébeszéléssel nem sokat segíthetünk, mi saját magunk is beletartozunk (függetlenül attól, hogy etnológiai, kultúrantropológiai, vagy néprajzi vagy kulturális-tudományos tudományok követőiként szeretnénk magunkat megérteni) abba a szakkatalógusba, amelyre a jelenleg *Kultúrák etnizálódása* hivatkozik és hivatkozni fog.

A szakmánkon belül tanácsos lenne a „századvég etnográfiai paradigmájára” – ezt az elnevezést Konrad Köstlin adta a bécsi SIEF kongresszus alcímének – felelősséggel reagálni. Nagy teher és kényelmetlen számunkra, hogy a gyakorlatban a fontossági kérdés már rég eldőlt, azaz horrorviziók válnak a napi politikai csatározásokká és a tudományra való hivatkozás – ha az európai dimenziókat szeretnénk megvitatni – nem csak ott fejt ki közvetlen hatását, ahol Juliann Bromljes etnográfia és etno-fogalmi kerületek a politikai, kulturális és etnikai gyújtópontba. A kelet és dél-európai politikai struktúrák átalakulása következtében éppen az etnográfia és folklórtudományon belül van szükség az „etikai homogenitás” témához tartotó fogalmak és annak következményeinek kritikai bírálatára, a szocialista történelem heroizálásának és termelésének bírálatára és a népi kultúra és népi hősök leegyszerűsítése ellen való szembefordulásra (Rithman Auguštin 1990a, 1990b; Roth 1992). Akkor is, ha ki szeretnénk bújni a felelősség alól, és ártatlanságunkat szeretnénk hangoztatni, a tudományok és azon belül a mi tudományunk értelmezési lehetőségeinek széles kínálatát nem tagadhatja, mely értelmezési lehetőségeket politikai érdekcsoportok, szervezetek és az egyes személyek bármilyen kiszakított formájában is, de tetszésük szerint használnak fel. Mindezt mint feladatot és esélyt kell értenünk, a tudományunkhoz fűződő tartalmakat és metódusokat revidiálnunk kell. Meg kell fogalmaznunk a társadalomhoz és a politikai realitáshoz fűződő viszonyunkat és azzal az etnicitással kapcsolatos forrásanyag már régóta tartó kihasználását újra megfogalmazni.

Az etnikum körüli kérdéseknek a tudományosan legitimált nyilvános diskurzusba való visszatéréseivel a szakma rég elfelejtetnek hitt, romjaiból feltámasztott konstrukcióit újból összeillő és egységes formában kell feldolgoznunk. Azok az interpretációk, melyek segítségével a népi kultúra fogalmát megkonstruálták, a „népi szellemnek” azon komponensei, amelyek egy népen belüli közös jegyek egyediségét és tartalmát meg kellene, hogy határozzák és a néprajztudomány kánonában szétszedődtek avagy újra rögzítve lettek. Ezek az interpretációk koncepcióval rendelkező etnicitás vitájában újból, nyíltan és rejtett módon, de mégis megjelennek. Megjelennek úgy, hogy nem veszik figyelembe a kánon témáját illető heves vitákat és a néprajz tudománytörténetét. Dittrich és Radtke rámutattak arra hogy a politikai szegregációs folyamatokkal kapcsolatos konfrontációk lehetővé teszik azt, hogy az etnikai differenciálódás folyamatait mint empirikus realitást és nem mint kategóriákat jelenítsenek meg. A kategóriákon keresztül a jelenségek empirikus evidenciája, azaz a mindennapi kategorizálások elméleti koncepciói feledésbe merülnek. Etnikai és azzal együtt a kulturális jegyek a csoportok megkülönböztetésének folyamatában egy újfajta kultúrdeterminizmus legitimációs példáit helyezik előtérbe. Ezzel a nacionalista rasszizmussal kapcsolatos régi szocio-biológiai érvelést és a kultúrkonfliktusok más komplexebb és szubtilisebb mechanizmusait mozdítják elő.

A visszafejlődés idejét éljük. Mindez a vélt etnikai közösségek veszélyes ideológiai interpretációval való tettetett feltöltődését okozza. A nyílt társadalom határáról szóló

heves vitában – melyet Karl-Otto Hondrich és Dieter Oberndörfer folytatott egymással –, a legrobbanékonyabb téma került megvitatásra, amely az etnikai-kulturális identitással kapcsolatos megnyilatkozást rejti magában (Hondrich 1994). Az etnikai érvelés újra-alkotása és tudományos felfogásának az „újra”-etnizálódással kapcsolatos politikai programjaival való törvényesség tétele a társadalmon belül tájékozódási formákat kényszerít ki. Olyan kapcsolódási pontokat is megenged a nemzeti kultúra töredékeihez, amelyekkel kapcsolatban azt hitték, hogy a nemzet-szocialista állam doktrínájának összeomlásával egy időben eltűnt. Az a föderalista koncepció, amelyre a Szövetségi Köztársaság politikai alkotmánya alapult, a belpolitikában búcsút vett a német kontinentális imperializmustól és a diktatúrabeli nemzetiszocialista autoriter struktúráktól (Lepsius 1986, Francis 1953/54). Ezzel egyidejűleg azonban a múlttal való kritikus szembenézést fékezte vagy akár meg is akadályozta abban a tekintetben, hogy kialakuljon egy felelősségteljes diskurzus vagy egy radikális ideológiai leszerelés. Az ethnos és demos szükségyszerű elválasztásáról szóló koncepcióban (Francis 1965) is megtalálható az a tragikum, amelyet a német közelmúlttal való szakítás leszögezése jelentett, továbbá a „Volksgeist” elméletek újbóli feldolgozása, és azoknak kényszerű kritikai feldolgozása.

Az újraegyesítés után, a nemzeti azonosságtudat jegyeinek keresésével ez a csak részben megoldott feladat egy gyűjtőládvává vált; a nemzeti értékek újraaktiválásával a német nacionalizmus régi szimbólumai újra feléledtek. A német nacionalizmus gyökerei a származásra támaszkodnak, ellentétben a legtöbb európai ország állampolgárságra alapuló nacionalizmusával. Oberndörfer Hondrichnak adott válaszában párhuzamot állított fel a német származással kapcsolatos nacionalizmussal és a dél-európai etnikai szegregációk történelmi legitimációs konstrukcióival kapcsolatban. A boszniai háború is több, mint egy regionálisan körülhatárolható eszkalálódó polgárháború a Balkánon, hanem etnikai előítéletek beteg sebeinek legérzékenyebb pontja, amely teljes realitásában szemünk elé tárja az európai történelem erőszakos eseményeit. Ez a háború, melyet a civil lakosság ellen folytatnak és amelyet a népek közötti nacionalizmus zászlója alatt vívnak, nem tud elszakadni a német történelemtől és a népének történelmétől, következésképpen egy olyan tudománytól sem, amely önmagát a nemzeti szocializmuson belül definiálta és politikai hozzáállása is onnan merítkezik, (Gerndt 1987) melynek a külvilággal kapcsolatos valóságsszemléletét tehát a fentiek jellemzik és befolyásolták.

Az ehhez vezető út olyan tudományos konstrukciókat is megteremtett, mégpedig a nyelvészet kutatás konstrukcióját, amely az idegen népekből álló környezettel szembeni kirekesztő mechanizmusokra épül. Ezek a konstrukciók az etnikai szegregációk struktúráit hozták létre és támogatták. Az Ingeborg Weber-Kellermann 1959 nyelvészettel kapcsolatos kritikái elég ismertek (Weber-Kellermann 1959). Ezért én csak röviden szeretném tárgyalni azt a metodológiai törekvését, melyet számomra kiindulópontként mély benyomást tett és fejlődőképesnek tűnik.

Ingeborg Weber-Kellermann a nyelvészet kutatás metodológiáját és stratégiáját Szlavóniában ismerte meg, közvetlenül egyetemi tanulmányai során, mégpedig terep-kutatás kontextusában. Híressé a VDA (Verein für das Deutschtum im Ausland) körében disszertációjával vált, melyet a szlavón Josefsdorf/Josipovacról írt. A disszertáció a Meynen által kiadott a szlavónia németekről és a Syrmiai németekről szóló gyűjtemé-

nyes kötetben jelent meg (Kellermann 1942). Berlinben megkapta a VDA kulturreferensi helyét, aztán Beranecknél dolgozott a szlovákiai Késmárkon a Hazakutató Intézetben (Institut für Heimatforschung), itt egy cipszer–szászokkal kapcsolatos projektben vett részt. Aztán Bécsbe ment. Bécsben egy külföldi menekülteket befogadó táborban dolgozott. Amikor az SS 1944-ben átvette a felügyeletet a VDA felett, felmondott és Prágában asszisztensként dolgozott a Volkstumkunde Intézetben. Nővérként is tevékenykedett egy prágai lazarett kórházban, ahol a háború befejeztével igen sok német menekülttel, katonával és sebesülttel találkozott (Weber-Kellermann 1991). Az ez idő tájt átélt szörnyűségek és a menekültek kétségbeesettsége láttán a háborúval kapcsolatban levonta konzekvenciáit és keresgélni kezdte az első értelmezési lehetőségeket, amelyekkel kritikus módon fel tudja dolgozni az etnocentrikus kutatást, és a nemzeti sztereotípiákat pedig tudatosan le tudja építeni.

A határmenti és a határokon túl élő németek kutatásának talán legfontosabb kérdésfeltevését, azaz hogy az etnológiának a náci diktatúra idején politikában való részvételét megvilágítsák, még a nemrég megjelent „a népi tudományokról” szóló terjedelmes tanulmányban (Jacobeit/Lixfeld/Bockhorn 1994) sem tudták e tekintetben megfelelően tisztázni. Így egyre érthetőbb Ingeborg Weber-Kellermann érdeme, a már 1959-ben a dunai sváb parasztok körében lefolytatott terepkutatás, azaz hogy rámutatott a nyelv- és szigetkutatás előítéleteire és kirekesztő hatására, továbbá ezt kritizálván új metodikai utat jelölt ki, mely az etnológián belül még felfedezésre vár. (lásd még Sievers 1971)

Am Kelet- és Dél-Európa németnyelvű területein úgy lehet a nyelvi interferenciával és kommunikációs struktúrákkal a nyelvtudományon belül foglalkozni, hogy az eközben használatos fogalmakat senki nem kritizálja (Berendt/Mattheier 1994), és lehetséges, hogy éppen az Ingeborg Weber-Kellermann által 1969-ben megkezdett DFG²-projekt – mely a néprajzi interetnikus-kutatás empirikus alapjainak lerakását szorgalmazta, volt a legsokatmondóbb bizonyítéka annak, hogy megvan a lehetőség az etnológia megújítására, azaz elismerte az etnológia jelenben való felülbírlásának társadalmi felelősségét és az abban az évben beharangozott elméleti és metodológiai változásokat nemcsak, mint a „népi életmódtól” (Volksleben) való búcsút látta, hanem elkötelezte magát a következő téma konstruktív fejlesztése mellett, melynek témája: *az interperszonális és kulturális kommunikáció modelljei*. Érdekes volna egyszer azt a kérdést körbejárni, hogy milyen mértékben értette Ingeborg Weber-Kellermann az etnológiának a szociológia felé való fordulását egyáltalán nem elsődlegesnek, – csak a tekintetben, hogy az empirikus társadalomkutatás metodológia apparátusát elsajátítsa – , vagy sokkal inkább a társadalmi relevancia és felelősség kérdését akarta megmutatni és elfogadni. Tehát a vallomását a tudomány azon konstrukcióihoz, amely az emberek tudatában a tudományos pozíciók értékelések és kijelentések „elmindennapiasodásában” nemcsak a tudás dekonstrukcióját tűzik ki célul, hanem készek arra is, hogy a megoldási modelleket mutassanak meg és képviseljének.

Az etnocentrikus argumentáció végzetes konzekvenciái Ingeborg Weber-Kellermannban egyre tudatosabbá váltak és emiatt érezte kötelességének, hogy azokról a kutatási perspektívákról reflektáljon, amelyek az etnikumközi kapcsolatokról (Interethnik)

² DFG: Deutsche Forschungsgemeinschaft

szóló koncepciójának továbbfejlesztését képezték. Annemie Schenk hosszú éveken keresztül volt közeli munkatársa azokban a projektekben, melyeket a marburgi intézet a hetvenes években Dél-Európában folytatott és erről a reflektálási folyamatról Ingeborg Weber-Kellermannról szóló megemlékezésében is szólt (Schenk 1994). Mindketten érdekeltek voltak a munkában, és hasonló kérdéseket tettek fel. Legmarkánsabban ez abban a kutatási projektben derült ki, amelyet az erdélyi Slimnic/Stolzenburgban végeztek egyetemistákkal közösen (Weber-Kellermann/Schenk 1977; Schenk 1984). A terepkutatás eredményeit beépítették és továbbfejlesztették azokban a dokumentációkban, melyeket Magyarországon, Baranyában folytattak, és amely dokumentációk a Weber-Kellermann által alapított „Dél-Európa Archívum”-ban található. Az archívumot a marburgi intézet támogatja.

Munkáik az interakció kulturális kifejezési formáit és mechanizmusait, az együttélés működési szabályait helyezik a megismerés fókuszába. Következésképpen a dinamikát, amely a kultúrát úgy definiálja, mint a saját jegyek változását az idegen jegyek felvétele által. Ez a megközelítés lehetővé tette, hogy az etnicitást úgy értsük, mint viszonyok koncepcióját (Beziehungskonzept) és úgy értelmezzük, mint egymásra vonatkoztatott cselekvések csere- és viszonyrendszerét. Az etnikumközi kapcsolatok (Interethnik) modelljét, mint metodológia koncepciót dolgozták ki a célból, hogy a Dél-Európában élő etnikai és kulturális csoportok együtt és egymás mellett élésének lehetőségeit és ténylegesen megélt esélyeit megvilágítsák.

Passauban azt a kérdést tettem fel, hogy miért csak egy féle valóságot tükröz ez a koncepció, vagy másképpen: miért a tolerancia perspektíváját és miért nem az interetnikus konfliktus toleranciáját vetíti előre? Georgia Rackelmann (1988) a saját interetnikus-koncepciójában éppen az interetnikus diskurzus elragadás és ellenségeskedés, a vonzás és elutasítás, ismeret és tudatlanság ambivalens struktúráit dolgozta ki, a cigányságról szóló irodalom részleteivel vitázva. Az etnikumközi kapcsolatok modelljét (Interethnik), mint hatalmi viszonyt fogta fel és sztereotípiákat, előítéleteket, konfliktus előzördési vonalait mutatott ki az érzékelés konstrukcióiban.

Az etnikus sztereotípiák, előítéletek, konfliktusok kétségkívül élnek a balkán népek kollektív emlékezetének sebeiben és törésvonaláiban. Kulminációjuk az egykori Jugoszláviában folytatott gyilkosságok és rombolások eruptív feltörésében mutatkozott meg. De eléggé érthetően mutatják meg a szörnytetek és erőszakos kirohanások, hogy a kommunikációs struktúrák szétszakítását a jugoszláv köztársaságokban úgy kell érteni, mint a politikai központi hatalom lassú pusztulását, a partikuláris politikai elit, továbbá egy egyre növekvő és állandóan szított revizionizmus és médiapropaganda megszilárdulását az erőszakos viták előterében. Ezen viták nem nélkülözik a Koszovó-konfliktus óta az intellektuális agitációt és azáltal a tudományos konstrukciókat.³

A szegregáció ebbeli folyamatában az ősi (pränationale) mítoszok és szimbólumok úgyenes el vannak rejtve és funkciójuk van a népek elűzésénél és genocidiuma legitimálásánál. Ezen manipuláció erősségei végigvonulnak az egykori köztársaságok politikai és tudományos diskurzusán. Horvátország esetében Dunja Rihtman-Auguštin hívta fel a figyelmet a nemzeti és hagyományörző értékek visszaállítására (Rihtman-

³ A balkáni háborúhoz l. *Libal* 1993, *Grotzky* 1993, *Djuric/Bengsch* 1992, *Reuter* 1992: 118–142, *Kind* 1994.

Auguštin, 1992). Hogy milyen eredményesen lehetett a szegregáció gyűjtőzsinórját táplálni kollektív mentális képeken keresztül az egykori Jugoszláviában, az világossá vált a polgárháború, a pusztító háborús energiáinak felszabadulásakor, mert ezek az energiák behatoltak a katonai és civil életbe (I. Lory 1992) és vissza tudtak nyúlni a partizánháborúk megdicsőüléséhez és „hősiesüléséhez”.

Ingeborg Weber-Kellermann koncepciójában (Interethnik) szólt az új nacionalista áramlatok esetében az ellenségképre való visszavezetés jelenségéről. Az interethnikus kutatás fő feladatát ő a politika és tudományos származás konstrukcióinak tudatosulása közepette éppen a abban humanitárius színezetű törekvésben látta, hogy ismertesse és értékelje a különböző népcsoportok együttélésének lényegét és funkcióját Dél-Európában és felszakítsa azokat a kliséket, „amelyek a múltban annyi agressziót hívtak elő. Így lehetne utat találni egy újfajta megértéshez egy magasabb és nem nemzeti szinten” (Weber-Kellermann 1978:18). Már nem az elszigetelődés statikus konstrukciói és a kultúrához való ragaszkodás, hanem a *kultúrák közötti csere* hozzájárulása a szociális változásokhoz vált a kutatás tárgyává (Schenk/Weber-Kellermann 1973). Ennek következtében az interakció és kommunikáció dinamikus folyamatai vártak dokumentálásra. A feladat tehát az lett, hogy a tolerancia és *kulturális béke* aspektusait mutassuk meg.

Az aktuális veszélyek láttán, amelyek a modern társadalmakban a nemzeti és kulturális autonómia iránti törekvéseiben, az etnikai szegregálódás folyamataiban bontakoznak ki, érvényesebb, mint valaha, hogy a tudományos megfigyelés és közlés metodikai kísérleteit felelősségteljesen folytassuk. A partikularizmus morális feltöltődésével, a most formálódó új jogokkal, a régi biológia rasszista tézisek kulturalisztikus helyettesítésével az egyesített Németországban a nemzeti történelmet idéző szimbolikus kultúra lesz az alapja a kulturális erőszak aspektusainak befogadásához. Ez a vele való bánásmód, az analitikus megközelítés problémáját és az állásfoglalás szükségességét szabja ránk. Talán számunkra épp az az „etnikumközi kapcsolatok” (Interethnik) koncepciója nyitja meg az utat és teremti meg az esélyt, hogy a tudományos konstrukciókat és perspektívákat reflektáljuk, saját pozíciónkat felelősségteljesen képviselhesük.

Johann Galtung kísérletet tett a nem-személyhez kötődő hatalom tipizálására és megalkotta az erőszak-háromszög modelljét – a direkt, a strukturális, és végül a kulturális erőszakét –, mindennapos kultúránk közvetlenül erőszak-megsemmisítő, erőszak-elősegítő, és az erőszakot legitimáló kifejezési formáit. Ezzel együtt az emberi kultúra számára szükséges tudományterületet fejlesztett ki, amely képessé tesz bennünket arra, hogy a kulturális erőszak-potenciálokat a kulturális béke tárgyalásával helyettesíthetjük. Ekkor azonban a tudomány nem húzódhat háttérbe az értékítéletek elől és fel kell adnunk az akadémikus körök elefántcsonttornyaiban megbújó társadalmopolitikai visszavonulás bátyáit a dekonstrukció metódusait illetően.

Az erőszak elemzéséhez egy *tudatos konstruktív bánásmód* perspektívájára van szükség. Galtung modellje ugyanúgy megtalálható Ingeborg Weber-Kellermann koncepciójában, abban az elképzelésében, hogy nem egyedül a társadalmi strukturák egy összefoglaló jellegű, objektív leírását és a túlfűtött (überlagert) és nyíltan megélt emóciókat kell leírnunk, hanem egy kulturális béke koncepcióját is ki kell dolgoznunk. Csingiz Ajtmatov Európa összenövéséről folytatott beszédében és egy közös Európa világra gyakorolt hatásával kapcsolatban kifejezte abbéli reményét, hogy a kulturális

béke ezen elemeit lehetőségként fogja fel. Ezek a lehetőségek egyben továbbfejleszthetők is, hogy szintézist találjunk Kelet és Nyugat kulturái között: Ez a szintézis Európa új integráns kulturális kisugárzásának új dinamikáját vonhatja maga után. A lényegnek pedig annak a nézőpontnak kell lennie, hogy a Kelet nem egész kultúráját kell úgy értékelnünk, mint a legyőzött szocialista rendszer kóros kinövését, amelyetől a lehetőség szerint minél gyorsabban meg kell szabadulnunk. A szociális szolidaritás, a kis haza vagy az ember és természet (és még más hasonló) közötti elmélyült kapcsolat eszméi igen elterjedtek Kelet-Európa és a Szovjetunió irodalmi műveiben. Ezek az európai civilizáció közös alapját gazdagíthatják (Ajtmatov 1993: 26). Éppen Kelet- és Dél-Európa integrációjában és a saját kulturális tradíció (Besinnung) ambivalens vonásaival való összeütközésében: egyrészt a nemzeti mítoszok konstrukciójában, másrészt a tolerancia és szabadság utáni reményteljes akaratan kell felismernünk azt az esélyt, hogy elővigyázatosan találkozzunk a múlt legújabb interpretációjával (Hobsbawn 1994) és a kulturális erőszak elemeit a kulturális béke elemeitől meg tudjuk különböztetni.

Ezzel jelentős mértékben járulhatnánk hozzá az interkulturális kommunikáció kutatásához, anélkül hogy egy fundamentális kultúrrelativista nézetnek vagy egyenesen mértékű értékfelfogással fémjelzett pluralizmusnak hódolnánk, újból összefoglalva: a sokszínűséget kell leírnunk, anélkül, hogy a különbségeket konkrétan lerögzítsük, tudatában kell lennünk a sokszínűség és a különbség saját konstrukcióinak és felelősségteljesen kell velük eljárnunk.

(Fordította: Kiss Gabriella)

IRODALOM

Ajtmatov, Tshingis

1993 Die Kultur als Unterpand der Zukunft. In: *Hans-Jürgen Häfner, Christian von Heusinger* (Hgg.): *Frieden, Tradition und Zukunft als Kulturaufgabe*, Würzburg, 18–27.

Becker, Siegfried

1994 Gewalt, Kultur und Ethnos. Anmerkungen zu einer Ethnographie der Aggression. In: *Brednich u. a.* 1994, 179–201.

Berend, Nina, und Klaus J. Mattheier (Hgg.)

1994 Sprachinselforschung. Gedenkschrift für Hugo Jedig. Frankfurt/M., Berlin, Bern.

Brednich, Rolf W. und Walter Hartinger (Hgg.)

1994 Gewalt in der Kultur. Vorträge des 29. Deutschen Volkskundekongresses Passau 1993. Passau (=Passauer Studien zur Volkskunde, 8/9).

Dittrich, Eckhard J. und Frank-Olaf Radtke (Hgg.)

1990 Ethnizität. Wissenschaft und Minderheiten. Opladen.

Dittrich, Eckhard J.

1991 Das Weltbild des Rassismus. Frankfurt am Main (=Migration und Kultur).

Djurić, Rajko und Bertolt Bengsch

1992 Der Zerfall Jugoslawiens. Berlin

Esser, Hartmut

1988 Ethnische Differenzierung und moderne Gesellschaft. In: *Zeitschrift für Soziologie* 17: 235–248.

Francis, Emmerich K.

1965 Ethnos und Demos. Soziologische Beiträge zur Volkstheorie. Berlin

Galtung, Johan, Dieter Kinkelbur und Martin Nieder (Hgg.)

- 1993 Gewalt im Alltag und in der Weltpolitik. Friedenswissenschaftliche Stichwörter zur Zeitdiagnose. Münster (=agenda Frieden, 1).

Gerndt, Helge (Hg.)

- 1987 Volkskunde und Nationalsozialismus. Referate und Diskussionen einer Tagung der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde, München 1986. München (=Münchner Beiträge zur Volkskunde 7).

Grotzky, Johannes

- 1993 Balkankrieg. Der Zerfall Jugoslawiens und die Folgen für Europa. München

Heckmann, Friedrich

- 1992 Ethnische Minderheiten, Volk und Nation. Soziologie inter-ethnischer Beziehungen. Stuttgart

Hobsbawm, Eric

- 1994 Die Erfindung der Vergangenheit. In: *Die Zeit*, 9.9. 1994, S. 49f.

Hondrich, Karl-Otto

- 1994 Grenzen gegen die Gewalt. In: *Die Zeit*, 28.1. 1994, S. 4; dazu die Replik von Dieter Oberndorfer in der nachf. Ausgabe.

Jacobeit, Wolfgang, Hannjost Lixfeld und Olaf Bockhorn (Hgg.)

- 1994 Völkische Wissenschaft. Gestalten und Tendenzen der deutschen und österreichischen Volkskunde in der ersten Hälfte des 20. Jh.s. Wien, Köln, Weimar

Kaps, Joachim

- 1994 Gewalt in der Kultur. 29. Deutscher Volkskundekongreß in Passau. In: *Zeitschrift für Volkskunde* 90: 74–80.

Kellermann, Ingeborg

- 1942 Josefisdorf (Josipovac). Lebensbild eines deutschen Dorfes in Slawonien. In: *E. Meynen* (Hg.), *Das Deutschtum in Slawonien und Syrmien*. Landes- und Volkskunde. Leipzig, 501–586 u. Bildanhang (=Deutsche Schriften zur Landes- und Volksforschung, 15).

Kind, Christian

- 1994 Krieg auf dem Balkan. Der jugoslawische Bruderstreit: Geschichte, Hintergründe, Motive. Paderborn

Knapp, Manfred (Hg.)

- 1994 Migration im neuen Europa. Stuttgart (=Internationale Beziehungen, Veröffentlichungen des Studienkreises Internationale Beziehungen, 5).

Lepsius, M. Rainer

- 1986 „Ethnos“ und „Demos“. Zur Anwendung zweier Kategorien von Emmerich Francis auf das nationale Selbstverständnis der Bundesrepublik und auf die Europäische Einigung. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 38: 751–759.

Libal, Wolfgang

- 1993 Das Ende Jugoslawiens. Wien

Lory, Bernard

- 1992 Armee und Militärdienst als Faktoren des Wandels von Alltagsleben und Mentalitäten in Südosteuropa. In: *Klaus Roth* (Hg.), *Die Volkskultur Südosteuropas in der Moderne*. München, 183–196 (=Südosteuropa-Jahrbuch, 22).

Mommsen, Margareta (Hg.)

- 1992 Nationalismus in Osteuropa. Gefährliche Wege in die Demokratie. München

Rakelmann, Georgia A.

- 1988 Interethnik. Beziehungen von Zigeunern und Nichtzigeunern. Münster

Reuter, Jens

- 1992 Jugoslawien: Zerfall des Bundesstaats. Systemwechsel und nationale Homogenisierung in den Teilrepubliken. In: *Margareta Mommsen* (Hg.), *Nationalismus in Osteuropa. Gefährliche Wege in die Demokratie*. München 1992, 118–142.

Rihtman-Auguštin, Dunja

- 1990 Metamorphosis of Ritual in a Socialist Country. In: *Ethnologia Europaea* 20: 97–106.

- 1990 Traditional Culture in Yugoslavia between Ideology and Folklorism. In: 4th SIEF-Congres Bergen, Papers I, 401–408.

- 1992 Von der Marginalisierung zur Manipulation. Die Volkskultur in Kroatien in unserer Zeit. In: *K. Roth* (Hg.): Die Volkskultur Südosteuropas in der Moderne. München, 279–294 (=Südosteuropa-Jahrbuch, 22).
- Roth, Klaus*
- 1992 Die Volkskultur Südosteuropas in der Moderne. In: Ders. (Hg.), Die Volkskultur Südosteuropas in der Moderne. München, 11–28 (=Südosteuropa-Jahrbuch, 22).
- Schenk, Annemie, und Ingeborg Weber-Kellermann*
- 1973 Interethnik und sozialer Wandel in einem mehrsprachigen Dorf des rumänischen Banats. Marburg (=Marburger Studien zur vergleichenden Ethnosoziologie, 3).
- Schenk, Annemie*
- 1984 Familie und Wohnen in Stolzenburg. Eine Untersuchung bei Sachsen und Rumänen in einem siebenbürgischen Dorf. Köln, Wien (=Studie Transsylvanica, 10).
- 1988 Interethnische Forschung. In: *Rolf W. Brednich* (Hg.), Grundriß der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie. Berlin, 273–289.
- 1994 Ingeborg Weber-Kellermann zum Gedenken. In: Zeitschrift für Volkskunde 90: 95–98.
- Sievers, Kai Detlev*
- 1971 Interethnische Beziehungen als Gegenstand sozialwissenschaftlicher Forschung. In: Grenz-friedenshefte. Husum, 165–169.
- Weber-Kellermann, Ingeborg*
- 1959 Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der „Sprachinselvolkskunde“. In: Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 62: 19–47.
- 1976 Der Wandel im wissenschaftstheoretischen Selbstverständnis der volkskundlichen Minderheiten-Forschung in Südosteuropa. In: *Klaus-Detlev Grothusen* (Hg.), Südosteuropa und Südosteuropa-Forschung. Hamburg, 147–157.
- 1978 Zur Interethnik. Donauschwaben, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn. Frankfurt/M.
- 1991 Erinnern und Vergessen. Selbstbiographie und Zeitgeschichte. Manuskript
- Weber-Kellermann, Ingeborg, und Annemie Schenk*
- 1977 Deutsche in Südosteuropa. Zur Erforschung ihrer interethnischen Lebeswelt. In: Zeitschrift für Volkskunde 73: 42–56.
- Weithmann, Michael* (Hg.)
- 1993 Der ruhelose Balkan. Die Konfliktregionen Südosteuropas. München

VOIGT VILMOS

A NYELVSZIGET (SZIGETKULTÚRA) VÉDELME

A nyelvsziget nyelvtudományi műszó, pontosabban a nyelvjáráskutatás (*dialektográfia*), ritkábban a nyelv társadalmi helyzetére vonatkozó vizsgálatok (*nyelvszociológia*) műfaja. Értelmezése a szorosabb értelemben vett nyelvtörténeten túl a népmozgások és a településtörténet (*migráció*), általában véve a kultúrák élettörténete (*kultúr dinamika*) keretében szokott történni. Már ez a körülmény is jelzi, hogy a fogalom használata esetenként eltér egymástól.¹

Általában akkor beszélünk „nyelvszigetről”, ha egy másik nyelv határain belül egy-egy vidéken egy másik nyelvet beszélők élnek.² Szándékosan nem beszéltem már itt a „többségi” vagy „kisebbségi” nyelvről, mivel ez a viszony nem is olyan egyszerű. A második világháborúig jól körvonalazható „volgai német” nyelvsziget esetében nyilvánvalóan a német a „kisebbségi” nyelv, és az orosz birodalmon belül az orosz kell, hogy a „többségi” nyelv megnevezést kapja. Ám éppen e vidéken más nyelvek (tatár, baskír, cseremis, mordvin stb.) is élnek: mindegyik régebben, mint a II. Katalin cárnő által (1764–1774) között behívott német telepesek. Természetesen e tájon az orosz nyelvet beszélők is már ott laktak a német telepesek érkezése előtt. Azt pedig, hogy „jogilag” mi is volt a német „szigetnyelv” státusa, megint csak elég változatos történeti folyamat eredménye. Az Októberi Szocialista Forradalom után átalakult orosz birodalomban a *Volgai Német Autonóm Köztársaság* területén például a német is hivatalos, állami, vagyis egyfajta „többségi” nyelv volt.³

Igen gyakran szinte kalandregényre emlékeztet egy-egy ilyen közösség története. A reformáció korábban a holland területeken Menno Simons (meghalt 1561-ben) vezetésével létrejött újrakeresztelő (anabaptista) közösségek az üldöztetés elől már a 16. század-

¹ Márcsak területi okokból sem törekedhettem teljességre, a hivatkozásokat tekintve sem. Az általánosan ismert művekre (mint például a nyelvatlaszok, néprajzi atlaszok stb.) sem utaltam egyenként. Néhány áttekintést később idézek.

² Újabbban a „geolingvisztika” fogalomrendszeréhez tartozik e témakör tárgyalása. Ez általánosabb szemléletet képvisel, mint a korábbi „nyelvföldrajz” vagy dialektográfia. A földrajzban és néprajzban a „kartográfiai módszer” volt a korábban általánosan ismert metodika megnevezése. Ennek sok mindenre kiterjedő, ám már a maga idejében sem teljes bemutatása volt: *Barabás*, 1963.

³ E kérdéskörrel mindmáig érdekes olvasmány, benne egyébként jó áttekintés a magyarországi német és az erdélyi szász néprajzi kutatásokról is: *Brandsch–Jungbauer–Schirmunski–von Schwartz*, 1930. Ez a kötet egyébként a német néprajzi társaságok szövetségének 1929. októberében Berlinben tartott konferenciája előadásait hozza – azaz a német „nyelvsziget”-kutatási koncepció legérdekesebb periódusához közvetlenül hozzá kapcsolható.

ban a Visztula mellé települnek át (az akkori Lengyelországba). Innen 1790 körül az akkori Oroszországba vándorolnak tovább, mivel megtagadták, hogy a Porosz Királyságban (!) katonai szolgálatot teljesítsenek. 1824 körül már a Fekete-tenger északkeleti területein élnek, több mint 50 településen, mintegy 100 000 főnyi lakossággal.

Ugyanezen a vidéken él egy másik, német nyelvű vallási közösség, az eredetileg Württembergből származó „szeparatisták”. Ők 1816–1819 között végül is a Kaukázuson túlra menekülnek, hogy itt a „cári sas védőszárnyai alatt” várják az Antikrisztus, majd a Szentek által vezetett „Ezeréves Birodalom” hamarosan bekövetkező eljövételét.

Egy harmadik hasonló csoport, az úgynevezett „Hutteriták” néprajzi kutatása újabban ismét lendületet vett. Amint ismert, e szintén felnőttkeresztelő csoport 1525-ben a Zürich melletti Zollikon községben bukkan fel. Hamar társai támadnak a voltaképpeni német birodalomban. Már 1528-ban és 1529-ben megjelennek az első, ellenük kiadott rendeletek, amelyek „tűzzel, vízben vagy kard által való” megsemmisítésüket parancsolták, hacsak vissza nem térnek a bevett vallási formákhoz. Általában kisebb csoportokban menekültek Morva földre, ahol ekkor a szabad vallásgyakorlás rendszere mellett az ide települők még a jobbágyi szolgáltatások alól is mentességet élveztek. Ám az üldözés nem szűnt meg. A Habsburg uralkodó (Ferdinánd) elfogatta a vallási csoport vezetőjét, Jakob Huttert, akit 1536-ban Innsbruckban máglyahalállal végeztek ki. Morvaországból főként a harmincéves háború borzalmai miatt menekülnek tovább: Észak-Magyarországra, Erdélybe (itt már inkább *habánoknak* nevezik őket). 1622-ben, a fehérhegyi csata után kiűzik őket a morva földekről. 1685 után, főleg a protestánsüldöző Mária Terézia uralma alatt egyre több támadásnak, üldöztetésnek vannak kitéve. Egyre többen menekülnek tovább Keletre: 1767-től főként a Havasalföldre. Itt éri őket az 1768-ban kitörő orosz–török háború. Ekkor észak felé próbálnak menekülni. A cári tábornok, Romancov felfigyel rájuk, és Kijevtől északra levő birtokára, Visinszkibe telepíti a menekülőket. Néhány évtized múltán azonban a további katasztrófák elől Dél-Ukrajnába menekülnek tovább, ahol a már említett Mennoniták melitopoli települései mellé kerülnek. Azonban 1870-ben II. Sándor cár ukáza megszünteti kiváltságait. Küldöttségük felveti a cárnak, a régi privilégiumokkal hajlandóak tovább vándorolni, Turkesztánba, vagy akár az Amur vidékére – ám kérésüket visszautasítják. Ekkor merül fel a külföldre kivándorlás gondolata: Újzéländ, Dél-Amerika is szerepel a célok között, ám végül is Észak-Amerika mellett döntenek. 1803 óta egyes „szeparatista” csoportok már ide vándoroltak. 1842 körül pedig Buffalo környékén a „kommunista” Amana-közösség települt le. 1874 és 1877 között következnek be a hutteriták áttelepülése Dél-Dakotába. Itt sem szűnik meg az üldözés: mivel továbbra is megtagadják a katonai szolgálatot, súlyos, akár halállal is végződő büntetéseket kell elszenvedniök. Végül 1918 és 1925 között innen is elűldözik őket: Kanadába települnek. (Az igazsághoz tartozik, hogy később vissza is térnek, és a II. világháborúban már a fegyveres szolgálat sem kötelező.)⁴

Ha tehát ma e Kanadában vagy Dakotában élő, német anyanyelvű csoportokat vizsgáljuk: honnan nézve nyelvszigetek ezek? Nem lenne egyszerűbb „vallási szigeteknek” nevezni őket? Ha jogukat említjük identitásukra, ezt csak a nyelvben láthatjuk? (Amit a legkevésbé üldöztek az évszázadok során.) A vallás és az életmód sokkal inkább fontos eleme volt „szigetkultúrájuk” megőrzésének. Ide tartozik a tulajdon közössége csakúgy,

⁴ A legutóbbi áttekintés: *Brednich*, 1998.

mint a technikai haladás hol éppen kategorikus elvetése, hol meg gyors felhasználása. A hutteriták ma nem vetik el a technika vívmányait (mint pl. a nevezetes *Old Order Amish* gyülekezetek), mintagazdaságaik évszázadok óta környezetükben is a leplezetlen irigység célpontjai. Egyszóval tipikus „kulturális szigetek”, ahol ha csupán nyelvi jogokról vagy annak védelméről beszélünk, az egész jelenség lényegét értenék félre.

Ez a kulturális minta mindenre kiterjed: a viselet, az építkezés, az iskolák, a családtervezés mind-mind annak a „jele”, hogy ők együvé tartoznak. És noha végül is teológiai alapon szerveződik e közösség, több évszázada vezetett krónikáik is bizonyítják, hogy mára identitásuk éppen ez a közös múlt: szenvedések és vándorlások után is megmaradásuk magyarázata.

Naivság vagy öncsalás volna nem észrevenni, hogy a „kultúraszigetek” kezelésében az írott és a szokásjog nem játszott jelentős szerepet. Ha a máglyahalál, a tulajdonok elkobzása, a képtelen vádak hisztérikus hangoztatása (mondták, hogy a hutteriták üvegcserepet örölnék a lisztbe, hogy így pusztítsák el ellenfeleiket) végeláthatatlan során figyeljük, nem mondhatjuk, hogy a „jog” nem vette volna észre azt, e különös közösségek életcélja eltér a „hivatalos” felfogástól. Mindkét részről szimbolikus jelenségeket tapasztalunk: ide tartozik a kultúra jeleinek megfogalmazása csakúgy, mint e jelek üldözése. Ha egy közösség „kulturális szigetté” válik, minden életmegnyilvánulása jelként funkcionál – és ellenfelek ezt így is fogják fel.

Aki lapozgatja például az európai (egyházi vagy világi) anyakönyveket, meglátogatja a temetőket, észreveheti, hogy vannak preferált, tiltott, túrt, vagy éppen rejtő jellegű személynevek. A *nomen est omen* közismert elve szerint nyilvánvaló, hogy az ótestamentumi, keresztény, ősmagyar vagy szappanopera-nevek mindig jelek: a család vagy az egyén elvárásait szimbolizálják. Természetesen jogilag is védeni kell e jeleket: lehessen bárki Kópány vagy éppen Immaculata, Szilárd és (nem) vagy Konstantin, vagy Zóra vagy Hajnalka, sőt változtathasson is: lehessen Tiborból Ctibor, Velimirből Elemér (meg viszont), akár Bélából vagy Józsefből akár Adalbert, akár Wojciech, akár Efraim, akár Izrael.

Ha annak a metaforának az értelmét keressük, miért éppen nyelv-„szigetről” beszélünk, kétféle kép tárulhat elénk. Egyrészt a végtelen hullámok (=„többségi nyelv”) által ostromolt partok képe, másrészt az elsüllyedt földrészből még mindig kiálló kis ormoké. Mindkét esetben valami hősies kitartás jelképe a „sziget”. Nyelv- és kultúratörténeti szempontból bizonyos mértékig csakúgyan így is értelmezhetjük e „nyelvszigetek” létrejöttét. Mondjuk egykor indiánok beszéltek Amerika földjén, mára a betolakodott európaiak nyelvei között már csak szigetként maradtak meg itt-ott. Vagy éppen ők települtek egy olyan közegbe, ahol korábban más nyelvű népek éltek. Ilyen például a finnugor nyelvű magyarság elhelyezkedése a környező indogermán nyelvű népek „tengerében”. (Ezt a metaforát, ezt a jelvilágot jól ismerjük nemcsak a magyar társadalomtudományokból, hanem akár a mai politikai jelképrendszerből is.) Világszerte hasonló képhasználatra bukkanunk, noha a dialektusok és nyelvek mai elhelyezkedése nem ilyen egyszerű, mindig egyforma folyamatok révén jött létre. Ma az angol nyelv mondjuk Új-Zélandon, az ivrit Izraelben, a kínai a Teleki téren és San Franciscóban stb. elég bonyolult nyelvészológiai képződmény.⁵

⁵ Noha számbeli adatai mára módosultak, még mindig a legérzékenyebb nyelvészológiai és nyelvpolitikai képet adja (európai távlatban): *Haarmann*.

Érdekes, hogy a német nyelvtudományból hozzánk is elkerült „nyelvsziget” fogalmát mi nem is használjuk olyan sok esetben. Így szoktuk nevezni a burgenlandi magyarok nyelvét (*Felsőőr*)⁶ ám a bukovinai székelyeket vagy éppen a csángókat már ritkán említjük így. Érthető okból a mai Magyarország német dialektusai gyakran megkapták ezt a minősítést, ám nem mindig és nem minden nyelvjárás. (Gross) Pilsen/Nagybörzsöny ennek tekinthető, a *Schwäbische Türkei* egészében szerepel így, jöllehet részeire jobban illelne a megnevezés. Másutt már ritkábban fordul elő.⁷ A szlavóniai magyar falvakat jellemezték így, Kanada vagy Indiana falvait már nem.⁸

Külön kérdés az is, milyen „nyelvnek” a szigeteiről beszélünk. A brazíliai magyar telepes falvak⁹ egy köznyelvi, állami magyar nyelvből szakadtak ki. Ugyanezt mondhatjuk a második világháború után ide került német településekről (mondjuk a Bánát vagy a Bácska területéről). Ám milyen nyelvből szakadtak ki a csángó nyelvjárások? Milyen nyelvhez képest nyelv-szigetek a hazai cigány dialektusok? Hova soroljuk mondjuk a *faetar* nyelvet? (Amint ez nem közismert, a dél-itáliai Apulia két falvában – Faeto és Celle di San Vito – mára 800-nál kevesebben beszélnek ezt a francia-provanszi nyelvet, amelyet Ain környékéről a 15. században ide telepítettek hoztak magukkal, és amelynek máig sincs (!) frásbelsége.)¹⁰

Ha e nyelvek és kultúrák jeleinek védelmére gondolunk, nem könnyű a feladat. Vannak ennek politikai, társadalmi, művelődési és közvetlenül jogi és más összetevői, amelyeket egyenként érdemes megvizsgálni. Ez azonban nem az én itteni feladatom, és most csupán néhány „néprajzi” jellegű összetevőjét említem e kérdéscsoportnak. Természetesen ezt is sokkal részletesebben lehetne áttekinteni, amire itt most nincs terünk.

Köztudott tény, hogy a „nyelvsziget”-jelenségek megállapításához a legjobb segéd-eszköznek a nyelv- és később a néprajzi atlaszok bizonyultak. Ezek a maguk kartográfiaiainak nevezett adatfeltáró módszerével arra törekedtek, hogy ugyanannak a jelenségnek (pl. szokások, viselet, táplálkozás stb.) különböző elnevezéseit, jellegzetes elemeit térbeli elterjedésükben rögzítsék. Gyakran e térképek „szinkron” adattárként szerepelnek, ennél ritkábban azonban a diakróniát is érzékeltetik. Ha pontos az adatfelvétel, elég részletes a jelenségek egymástól való megkülönböztetése, a térképen jól kirajzolódnak „szigetszerű” elterjedések. A német, osztrák és a svájci néprajzi atlaszok térképei például azt mutatják, hogy az év jeles napjaihoz kapcsolódó tűzrakás szokása nincs meg mindenütt a német nyelvterületen. Ahol ismert, ott is többféle jeles naphoz kapcsolódik, északabbra főként Húsvéthoz, délebbre főként Szt. János napjához. Persze, van ahol bonyolultabb a kép. Svájcban és Tirolban ez a Nagyböjt szokása. Stájer földön mind Szt. János napján, mind

⁶ Erről lásd *Imre Samu* nyelvészeti műveit. A „népsziget” terminust egyébként tudommal először Kovács Márton (1942) alkalmazta rájuk, elvlaszthatatlanul a német néprajzi és nyelvöldrajzi kutatásoktól. Nyilván később éppen ezért próbálták többen is éppen ezt a megnevezést mellőzni.

⁷ Szerencsére e kérdéskörnek kiváló és modern áttekintései vannak. Korábbi tanulmányai egybegyűjtve olvashatók: *Hutterer*, 1991. Ugyancsak korábbi tanulmányai alapján készült népszerűsítő áttekintés, a megelőző szakirodalomra is utalással: *Manherz*, 1998.

⁸ Szlavóniáról (és más jugoszláviai magyar dialektusokról) lásd *Penavin Olga* (itt külön fel nem sorolt) műveit. Néprajzi (és folklorisztikai) szempontból ezek közül a legfontosabbak: *Penavin*, 1968–1978., 1973., 1981.

⁹ Ezekről csak 1943-ban készült az első áttekintés, sőt ez is jóval később jelent csak meg: *Boglár*, 1997.

¹⁰ Lásd az első áttekintést: *Nagy*, 2000.

Húsvétkor gyakorolják. A Szt. Márton napján vagy májusban rakott tüzek területi elterjedése is jól körvonalazható. Ám ezek mégsem nevezhetők „nyelvsziget”-jelenségeknek. Viszont az a tény, hogy a svájci Glarus kanton területén Fridolin napján (március 6.) rakják a tüzet (valószínűleg a nagybójtai tűzrakás szakosodásaként) „szigetszerű” jelenség a német nyelvterület szokásainak térképén.¹¹

Ilyen és hasonló jelenségeket sokfelé találhatunk. Ezek megállapításához nem is kell különösebb elmélet. Szerencsés módon azonban elméleti szinten is megfogalmazták a „nyelvsziget” néprajzi kutatásának módszertanát. Gustav Jungbauer (1930), majd Walter Kuhn (1934) – a kor német tudományosságának szellemétől nem függetlenül – részletesen bemutatják e kérdéskör módszertanát, és nem kevésbé szerencsés módon e témakör újraértelmezése is megtörtént: Ingeborg Weber-Kellermann (1959) jóvoltából.¹² Mint-hogy ez az írás éppen a szerző magyarországi (főként a Tolna megyei Mőzs itthoni és kitelepített lakosai körében végzett) kutatásaira hivatkozik és igen pontos összegezést ad – elég most csupán igen röviden összegezni az ő összegezése tanulságait. Már Jungbauer megkülönböztette a „nyelvsziget” népi kultúrájában az *Altgut* – *Neugut* – *Lehngut* kategóriáit. Ezen azt értette, hogy a kivándorló csoportok magukkal hozták az akkori életmód olyan elemeit (*Altgut*), amelyek azóta eredeti helyszínükről kivesztek. Az új körülmények között új megoldásokra (*Neugut*) is szükség volt. Sőt, az új környezetbe kerültek sokat átvettek új szomszédaitól is (*Lehngut*). Mindez nyilván jogos kategorizálás, ám néhány bíráló megjegyzést mégis meg kell tennünk.

Jungbauer fogalomrendszere csak azt az esetet veszi figyelembe, amikor a távolból „telepések” érkeznek valahová. Persze, ma a világon mindenki valahonnan jött oda, ahol most él. Ám mondjuk a máramarosi Visk magyar „nyelvszigete” vagy éppen a Szerém-ség és Kórógy magyarjai már olyan régen ott élnek/éltek, hogy náluk az *Altgut* az egész saját kultúrájuk. Sőt nincs is náluk *Neugut*, mivel ez is egész saját kultúrájuk, ahogy éppen modernizálják. Hiszen nem is tudnak mást csinálni, mivel életmódjuk modernizálódik. Hogy ez milyen pittoreszk formákat is ölthet, könnyen elképzelhetjük. Magam például azt hiszem csak egyszer mentem néprajzi gyűjtésre – villamossal. A szlavóniai magyar nyelvszigetre, pontosabban Rétfaluban, ahová az eszéki városi villamos (ha jól emlékszem, a 3-as) vitt ki. Ami itt a fontos körülmény, persze az, hogy e villamos a rétfalusiak számára is megszokott közlekedési eszköz volt. (*Neugut* – hogy a szakkifejezést is megmondjam.)

Ha komolyan vesszük a „nyelvsziget” fogalmát, és ezt sokféle kulturális környezetben alkalmazható fogalomnak tartjuk, az átvétel (*Lehngut*) még inkább sokféle lehet. Vonatkozik ez az ökológiai környezet által meghatározott életmódra. Ekkor még arra sincs szükség, hogy más „népi” kultúrából történjen az átvétel, elég az, hogy mondjuk Délnyugat-Ontarióban, az ún. *Tobacco Belt* területén mások legyenek az életkörülmények, mint az Óhazában. Vonatkozhat ez természetesen a megváltozott társadalmi körülményekre, amikor például a magyar kivándorló parasztok a pennsylvaniai bányákban vagy a pittsburghi gyárakban találják magukat. Itt szinte minden *Lehngut* a magyarok számára, amint

¹¹ Lásd az Atlas der Schweizerischen Volkskunde 186–189. térképeit. Általában az Atlas der deutschen Volkskunde (2. sorozatának) kötetei foglalkoznak e témakörrel.

¹² Weber-Kellermann, 1959. Itt is idézve Jungbauer, 1930., Kuhn, 1934. Weber-Kellermann dolgozata magyarul is olvasható (1986), és megvan az általa szerkesztett tanulmánykötetben is (1978: 125–149).

ezt nyelvük is tükrözi, egészen addig, amíg ez el nem tűnik. Olykor a „nyelvsziget” egészen más kommunikációs közegben marad meg, mint az amerikai magyarok esetében, ahol a vasárnapi iskola meg a magyar nyelvű újságok adják a nyelv „sziget” védőgátjait – otthon elképzelhetetlen fejleményként.¹³

A hagyományos német kutatás idesorolta az „interetnikus” kapcsolatok tényeit is. Ami az adatgyűjtés és -közlés szintjét illeti, ez általában korrekt volt. Csak a szemlélet volt egyoldalú, mintegy a „kolonizátor” felfogását tükrözte, aki képes volt arra, hogy a „bennszülöttek” értékeit is észre vegye. Ismét szerencsés módon ezt is korrigálta már a szaktudomány. Weber-Kellermann idézett dolgozatában utal arra, hogy a tolnai német „telepések” mily lelkesen dicsérik új hazájuk „magyaros” vonásait. A „schönes Ungarland” azért is tetszik nekik, mivel itt a cigányok hegedülnek és cimbalmoznak, a magyarok pedig nemzeti dalaikat éneklik. Mindez még szebb német eredetiben:

*Wo der Zigan geigt, und das Zimbal klinget,
Dort, wo der Magyarembler seinem szózat singt.*¹⁴

Természetesen e dal szellemi színvonala nemhogy a „dort, wo die Blumen blühen”, inkább az *Akácós út*, vagy a *Váci utcán, Váci utcán, hogyha egyszer végig megy...* szövegeire hasonlít. Annál inkább, mivel a német „népdal” nyilván valamilyen magyar kántorpoézis terméke, a *Váci utcán...* pedig ugyanúgy németből van fordítva (eredetije *Unter Linden, unter Linden...* volt), mint ahogy a *Mondd meg, hogy imádom a pesti nőt / Mondd meg, hogy nem tudom feledni őket... Ha arra jársz...* is németből való fordítás. Ám mindez nem gátolja azt, hogy itt a „nyelvsziget” *Lehngut*-ját fedezzük fel. Ha arra gondolunk, hogy egy-egy ilyen „sziget” kultúrája azért körülhatárolt, és még anyanyelvi iskolái esetében (ha ugyan vannak ilyenek) is korlátozott műveltséget képvisel – könnyen megérthetjük, hogy e szint „alatt” is, „fölött” is más forrásból kell meríteni. „Alatt” a folklór és a néphagyományok kerülnek elő, akkor is, ha megannyi archaizmus: *Altgut*. „Fölött” meg a tömegkultúra önti el a közösségeket, és még jobb a helyzet, ha ez a népszínmű vagy az operett, és nem a GIJoe mint játék, vagy a *Szerencsekerék* mint szórakozás.

A nyelvsziget jogait nemcsak az erőszakos asszimiláció ellen kellene védeni, amikor például nincs anyanyelvű istentisztelete vagy gyónási lehetősége – hanem attól a kulturális szeméttől is, amely egyre inkább terjed. És ha nálunk ez, mondjuk éppen német eredetű, azért még nem használ a magyarországi német „nyelvszigetek” megmaradásában.

A mai, európaizálódó kulturális jogok között ott van a kisebbségek jogvédelme is. Elvben ez népi kultúrájuk egészére kiterjed. Ám még messze vagyunk attól, hogy az ilyen elvek mindenütt (nálunk is) érvényesüljenek. Ehhez a „nyelvsziget” és a „szigetkultúra” jelenségeinek tüzetes, kritikus szemléjére, nem egyszer átértékelésére is szükség lenne.¹⁵

Még nehezebb a „nyelvszigetek” védelme, ha általánosabb értelemben nevezzük így a kultúra egyes helyi változatait. Ha az előbb említett „süllyedő kontinens” metaforát alkalmazzuk, így nevezhetjük a hagyományos kultúrák egyre csökkenő érvényesülési terü-

¹³ A sok idézhető munka közül lásd pl. *Dégh*, 1975.; *Nagy*, 1978–1979. (általában a nyomtatott források megjelölésével).

¹⁴ *Weber-Kellermann*, 1978: 131.

¹⁵ Lásd a Magyar Szemiotikai Társaság előadássorozatát: *Jogos jelek – jeles jogok* (2000 őszén).

leteit. A magyar történelemből is tudjuk, hogy például a kunok vagy a jászok ilyen folyamatok során vesztették el önálló nyelvüket, és nyilván kultúrájuk összetevőit.¹⁶ Hasonló folyamatok természetesen nálunk is, másutt is napjainkig folytatódnak. Ám itt igazán akkor nehéz a jelenségek pontos rögzítése, ha ez az általános kultúradinamika nem is többnyelvi környezetben játszódik le. Ha mondjuk mára eltűntek a szerémségi magyar falvak és helyükön szerb vagy horvát településekben van még egy-egy ember, aki tud magyarul – vagy hogyha Hitler visszatelepíteti német nyelvterületre a középkor óta ide-települt Gottschee németjeit,¹⁷ itt a nyelvszigetek eltűnése egyértelmű folyamat, és legalább elvben tudjuk, mit kellene védeni, kikkel szemben. Ám ha Sztálinváros kiépülése eltünteti a régi Dunapentele, a „szocialista Komló” létrejötte a kis bányászfalu Komló saját kultúráját: kit vagy kinek a kultúráját kellene védeni? Budapesten a Tabánból eltűntek a rácok, Óbudáról a német szőlősgazdák – ami vitathatatlanul veszteség, ám mivel szemben kellene érvényesíteni a jogvédelmet?

Ha ma örömmel hallgatjuk, hogy mondjuk Schorokschar/Soroksár népi együttese sváb dalokat jelentet meg hanglemezen,¹⁸ és ezt, meg ennek a lehetőségét természetesen védeni kell – észre kell vennünk, hogy itt már nem a helyi népi kultúra él tovább, nem a szó szoros értelmében vett *folklor* védelmét, hanem már a *folklorizmus* védelmét gyakorolhatjuk.¹⁹ Ez is fontos dolog. Azzal fejezhetjük be dolgozatunkat, hogy leszögezzük: nemcsak a ma még meglevő „nyelvszigetek”, hanem az „egykori” nyelvszigetek kutatására és védelmére is szükség van.

Az ilyen egykori nyelvszigetek mindenütt megtalálhatók, ahol nagyarányú népmozgás, agglomeráció történt az utóbbi évtizedekben, akár évszázadokban. Régen még a nagyvárosok is néprajzi értelemben ilyen „nyelvszigetek” voltak (mint pl. a londoni *cockney*, vagy Berlin, Bécs, sőt Budapest dialektusa is jelezte). Mára ez is eltűnt. Nekem gyermekkoromban a budai vár háború utáni házai között még volt módom öslakó („nyelvszigetlakó”) embereket látni. És voltak ilyenek a budai Mária tér, az óbudai Szőlő utca és más utcák környékén is. Mára ezek mind eltűntek, még ott is, ahol nem épültek lakótelepek a helyükön. Eltűntek hagyományaik is, legfeljebb ennek nyomait találhatjuk meg régi forrásokban.

Ha azt is mondjuk, hogy a „nyelvsziget” metafora, valamilyen kultúra bizonyos formájának a megnevezésére, és ezért voltaképpen *jelfogalomnak* tekinthetjük – ezzel nem arra utaltunk, hogy nincs is ilyen jelenség. Csak éppen azt próbáltuk bemutatni, hogy milyen bonyolult jelenségeket próbálunk megközelíteni a „nyelvsziget” jel-fogalmával.²⁰

¹⁶ Áttekintés gyanánt lásd például: Györffy, 1990.; Selmeczi, 1992.

¹⁷ Gottschee első okleveles említése: 1363. A kényszerű visszatelepítést Hitler 1941-ben, a Jugoszlávia elleni támadással indokolta, és ezt az olasz–német áttelepítési egyezmény keretében valósították meg. Az ekkor a Száva mellé áttelepített gottscheeieknek természetesen innen tovább kellett menekülniük, zömmel Ausztriába, majd az Amerikai Egyesült Államokba. 1895-ben *Adolf Hauffen*: Die deutsche Sprachinsel Gottschee c. művében már „nyelvszigetként” jellemezte kultúrájukat.

¹⁸ Lásd például: Sej, haj Rozi. Grüsse von Schorokschar. Lajos Galambos Grósz und die Schorokscharer Schwäbische Party mit Alfonso. (Hungaroton, 1987. SLPM 16 699). A lemezen többek között megtalálható a Grüsse von Schorokschar, a Schwiegermutter Polka, a Schwabenland Marsch, a Sej-haj Rozi (Rosamunde), egy Jodler, az Ujjé a Ligetben nagyszerű (Yip-iaddy-i-az) John H. Flynn és Zerkovitz Béla zenéje, ezt is Alfonzó éneklé, a Die Schorokscharer Buam (Soroksári fiúk), stb.

¹⁹ E témakört főleg elméleti és tudománytörténeti szempontból tekintetem át: *Voigt*, 1990.

²⁰ A szemiotika jel-fogalmait itt nem kell bemutatni. Erről sokan és sokszor írtak. Lásd régi összegzézsemet: *Voigt*, 1977.

Irodalom

Barabás Jenő

1963 Kartográfiai módszer a néprajzban. Budapest

id. Boglár Lajos

1997 Magyar világ Braziliában. (A múlt századtól 1942-ig) Budapest

Brandsch, G.–Jungbauer, G.–Schirmunski, V.–von Schwartz, E.

1930 Deutsche Volkskunde im ausserdeutschen Osten. Vier Vorträge. Berlin–Leipzig

Brednich, Rolf Wilhelm

1998 Die Hutterer. Eine alternative Kultur in der modernen Welt. Freiburg–Basel–Wien

Dégh, Linda

1975 People in the Tobacco Belt: Four Lives. Ottawa

Györfly György

1990 A magyarság keleti elemei. Budapest

Haarmann, Harald

1975 Soziologie und Politik der Sprachen Europas. München

Hutterer, Claus Jürgen

1991 Aufsätze zur deutschen Dialektologie. (Ungarndeutsche Studien 6.) Budapest

Jungbauer, Gustav

1930 Deutsche Volkskunde im ausserdeutschen Osten. Berlin–Leipzig

Kovács Márton

1942 A felsőöri magyar népsziget. Budapest

Kuhn, Walter

1934 Deutsche Sprachinselforschung. Geschichte, Aufgaben, Verfahren. Plauen

Manherz, Károly

1998 A magyarországi németek (németül is). Budapest

Nagy Dezső

1978–1979 Az amerikai magyarok folklórja I–II. (Folklór Archívum 8. – Folklór Archívum 9) Budapest

Nagy, Naomi

2000 Factar. München (Languages of the World/Materials 307)

Penavin Olga

1968–1978 Szlavóniai (kórógyi) szótár. I–III. Újvidék

1973 (szerk.) Szlavóniai hétköznapiak. Újvidék

1981 A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórógyon). Újvidék

Selmeczi László

1992 Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról. Folklor és Etnográfia, 64. Debrecen

Voigt Vilmos

1977 Bevezetés a szemiotikába. Budapest

1990 A folklorizmusról. Néprajz egyetemi hallgatóknak, 9. Debrecen

Weber-Kellermann, Ingeborg

1959 Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der „Sprachinselvekskunde“. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde 62: 19–47.

1978 (Hrsg.) Zur Interethnik. Donauschwaben, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn. Frankfurt am Main

1986 A „Nyelvsziget-néprajz“-ban jelentkező interetnikus viszonyok kérdéséhez. In: Néprajzi szöveggyűjtemény II. (Szerk.: Kovács Emese) 107–126. (Az 1959-es cikk alapján) Debrecen

GYIVICSÁN ANNA

A NYELVSZIGETI KULTÚRA NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL (A MAGYARORSZÁGI SZLOVÁKOK PÉLDÁJÁN)

A 17. század végén és a 18. század első évtizedeiben, amikor a törököket sikerült végleg kiűzni Magyarországról, a harcokat követő migráció során az addig is több nemzetet és nemzetiséget magába foglaló történeti Magyarországon, s főként az ország mai területén egy igen sajátos, Európa más részén nem létező struktúrájú etnikai modell alakult ki. E népvándorlás során – melynek célja a török háborúk miatt elnéptelenedett területek benépesítése volt – az egyes népcsoportok – akár a történeti Magyarország határain belül változtatták meg lakóhelyüket, akár pedig külföldről választották Magyarországot új hazájuknak – nem egy-egy tömbben, hanem egymástól sokszor földrajzilag is távol, nyelvszigeteket vagy igazi szórványt, egy-egy elszigetelt települést alkotva telepedtek le. Ennek a valójában első modernkori népvándorlásnak köszönhetően formálódott az a nyelvszigeti-etnikai modell, amely a tömbökben élő nemzetiségektől eltérő sajátos kulturális fejlődés hordozója lett. E nyelvszigetekkel kapcsolatban a következőket feltétlenül ki kell emelnünk. A különböző népcsoportok nemcsak egymástól függetlenül alkottak nyelvszigeteket, hanem ugyanazon népcsoporthoz tartozó közösségeket is az ország különböző megyéiben egymásról hosszú időn keresztül sokszor nem is tudva találjuk. A nyelvsziget kérdéséhez azt is hozzá kell tennünk, hogy a nyelvszigetek természetesen nem 18. századi képződmények. A történeti Magyarország területén kora- és későközépkorban is találkozhatunk velük (vö. pl. a szepességi németeket, a burgenlandi vagy a zoboraljai magyar falvakat). A néprajztudomány és a kulturális antropológia izgalmas feladataihoz tartozhatna a nyelvszigeti kultúra e két, időben is egymástól távol eső képződményének összehasonlító vizsgálata.

A nyelvsziget fogalmával főként a nyelvtudomány és az egyes néprajzi, etnológiai irányzatok foglalkoztak. Nem tisztázott, gyakran vitatott fogalom napjainkban is. Szemantikailag is és abban is, hogy milyen helyet foglal el, miképpen alakul viszonya, a tömb-nyelvsziget-szórvány hármass kapcsolatában.¹ Leginkább elfogadottak azok a „mennyiségi” paraméterek, melyek szerint a nyelvsziget néhány ugyanazon nyelvű települést foglal magába, ahol egy kulturális, esetleg gazdasági centrum is kialakulhat.² A magyarországi szlovák nyelvszigeteken végzett kutatásaim is azt jelzik, hogy a nyelvsziget(ek) főként ott maradtak fenn, egészen napjainkig is, ahol kollektív kulturális kommu-

¹ A nyelvsziget fogalma mellett leginkább még a szórvány fogalmával, a szórvány-etnikumok sajátos problémáival találkozunk. *Gráfik; Kerny; Nagy*

² A nyelvsziget fogalmáról, nyelvéről, kultúrájáról *Király*, 1993, *Szabó*; a nyelvszigetet ért legújabb radikális változásokról *Penavin*.

nikáció alakult ki a nyelvszigethez tartozó települések között, s ezt valamilyen formában gazdasági-kereskedelmi-piaci kapcsolatok is erősítették. Ilyen centrum, illetve kisugárzó szerephez jutott Tótkomlós (Békés megye) főként 1907–1947 között az öt körülvevő szlovák települések Pitvaros, Albertfalva, Csanádalberti, Nagybánhegyes kapcsolatában.³ Napjainkban ezt a modellt képviselik a pilis-hegységi szlovák települések amikor az 1990-es évek elején létrehozták a Pilisi Szlovák Falvak Társulását.⁴ Ezt a kapcsolatot a falvak ma is létező viszonylagos etnikai zártsága tette lehetővé. A korábbi – Tótkomlós centrumú – település kapcsolatoktól a pilisi abban különbözik, hogy míg a felsorolt békési települések bizonyos értelemben alárendelő viszonyban álltak a centrumot képviselő Tótkomlóssal, addig Pilisben bizonyos fokig egyenjogú partnerségen alapszik a társulás.

Az első, kizárólag a nyelvszigetekre irányuló program a német társadalomtudományokhoz, elsősorban a nyelvészethez, történettudományhoz és a néprajzhoz kapcsolódik. E kutatási programot, amely a Sprachinselforschung elnevezéssel vált ismertté a német kutatók a közép- illetve a kelet-közép-európai német nyelvszigetekben az 1920-as évek végén és az 1930-as években kezdték alkalmazni.

A második világháború után a német és az osztrák nyelvészek és néprajzkutatók többsége elvetette a Sprachinselforschung elméletét. Elsősorban politikai okokból, de fontos szerepet kaptak e kritikus magatartásban olyan szakmai érvek elutasítása is, hogy a nyelvszigetek kizárólag a régi kultúra megőrzői, kulturális rendszerük nem igen változik. Ez utóbbi kérdéssel 1975-ben a Békéscsabán megrendezett első nemzetközi nemzetiségi néprajzi konferencián Gaál Károly és Bertl Petrei foglalkozott.⁵ Mindketten határozottan azt állították, hogy a nemzetiségi-etnikai csoportok kultúrájának vizsgálata teljesen új módszereket kíván, elsősorban azért, mert ez a kultúra jóval gyorsabb változáson megy keresztül, mint a többségi nép kultúrája. Az egyes kelet-közép-európai kutatók több figyelmet szentelnek a német nyelvszigetekben végzett néprajzi és nyelvi kutatások bizonyos eredményeinek. Ján Botík az alföldi szlovákság kultúrájáról szóló több tanulmányában is hivatkozott Jungbauer hármaskörös kultúra-kompozíciójára, amelyet Jungbauer a csehországi németek között végzett kutatásai alapján állított fel.⁶ A nyelvszigetek kultúráját ősi (Algut), az újonnan képzettek (Neugut) és az átvett (Lehgut) elemekre tagolta. A nemzetiségi kultúrák kutatásában áttörést, új szemléletet, új módszert hozott a néprajztudomány számára Ingeborg Weber-Kellermannak e kultúrák elsősorban interetnikus kapcsolatok által meghatározott változásokat hangsúlyozó elmélete. Általa lett ismert a két alapvető fogalom: a Wandel és az Interethnicum.⁷

Ez a szemlélet gyökeresen megváltoztatta a nyelvszigetekre vonatkozó kutatási módszereket. Nemcsak a régit, a magukkal hozottat keresték a szakemberek, hanem kénytelenek voltak tudomásul venni, hogy ez a kultúra nem elszigeteltségben, valamiféle „konzervatív állapotban” él, hanem állandó mozgásban van, különböző belső és külső hatások következtében vitális és elhalási fázisai vannak. E felismerési folyamatban nem tartjuk véletlennek, hogy a dinamika fogalma is meghonosodott egy-egy kelet-közép-európai kutató szakszótárában, amikor a nemzetiségi kultúrák mozgására, változására utalt.⁸

³ Gyivicsán, 1996; Kulik

⁴ Divičanová (Gyvicsán), 1990.

⁵ Gaál; Petrei

⁶ Botík, 1976; Jungbauer

⁷ Weber-Kellermann, 1958.

⁸ Győri-Nagy Sándor, Horváthová

A magyarországi szlovák nyelvszigeteken a különböző belső és külső, tehát interetnikus hatások, mozgások (dinamika) különböző típusú etnokulturális modelleket hoztak létre, amelyek éppen a különböző irányú mozgások hatására éppúgy tartalmaznak alkotó, építő folyamatokat, mint elhalási szakaszokat.

Az említett belső és külső mozgások a nemzetiségi kultúrán belül e kultúra hármaskötődésének, hármaskontextusának a függvényei. Ugyanis a nyelvszigetek kultúrájának fejlődését az „anyakultúrához”, a többségi kultúrához kialakult viszonya és a kultúrán belül, ott a helyszínen, a nyelvszigeten, belső erőből származó alkotófolyamat határozza meg.

Ebben a tanulmányban a magyarországi szlovák nyelvszigeteken végbement, illetve végbemenő kultúra-mozgást, és néhány jellegzetes etnikai modellt s e modelleken belül kialakult értékrendet mutatok be.⁹

Ezekhez tartozik egy-egy településen vagy nyelvszigeten végbemenő belső kulturális integráció is. Közvetlenül a végleges letelepedés után, egy-egy településen vagy nyelvszigeten megkezdődött egy lassú, belső kulturális integráció, amelynek ez esetben az alábbiakban négy variánsát mutatom be.

Az egyik típusú integráció kizárólag szlovák közösségekben játszódott le. Ismert, hogy az egyes településekre több, szlovákok lakta megyéből verbuválódott a lakosság, amely különböző táji szlovák kultúra és nyelvjárás hordozója volt. A kutatások azt jelzik, hogy a kulturális integráció során leginkább a többséget alkotók szokásai vagy az új környezetnek, új közösségi életmódnak leginkább megfelelő, legkönnyebben adaptálható kulturális elemek vagy szokások váltak a népi kultúra, illetve a kialakult értékrend meghatározó részévé. Ilyen típusban alakultak ki az ún. kevert nyelvjárások, melyek variánsai nem találhatók azokon a területeken, ahonnan az ilyen település vagy nyelvsziget lakosságának többsége származik.¹⁰ E keveredés folyamatát kulturális elemek belső integrációjánál mélyebben még nem vizsgáltuk. Ingeborg Weber-Kellermann elemezve a magyarországi németek kultúráját is utal e kultúra „vegyes” voltára, bár úgy tűnik, hogy ő elsősorban a német–magyar keveredésre gondolt, s kevésbé a különböző területekről származó német kulturális elemek ötvözetére.¹¹ Az itt bemutatott típust a már említett Tótkomlós képviseli. Lakosságának zöme egész Közép-Szlovákiából, főként azonban Gömörből származik, de több család származik Szepességből (ezt örzik a Szpisjak /Szepességi/ nevet viselő), de a távolabbi kelet-szlovák tájakról elszármazottak is itt választottak új otthon maguknak. Tótkomlós kevert nyelvjárásában a Zólyom környéki dialektus a „főmotívum” adó, míg a kultúrában a honti-gömöri tradicionális kultúra jutott domináns szerephez.¹² A Tótkomlóson lejátszódott belső integrációs folyamatot ma már nehezen tudjuk rekonstruálni, de a közelmúltban, 1945 után, amikor újabb nagyszabású népmozgás ment végbe Magyarországon, az új „kulturális találkozások” némi analógiával szolgálhatnak és amint azt látni fogjuk nemcsak az integráció itt bemutatott típusánál. Ilyen folyamatot dolgozott fel Krupa András, aki a Békés megyei Elekről szóló tanulmányában azt kíséri figyelemmel, hogy az 1946-ban kitelepített németek helyére Békés megye kü-

⁹ Gyivicsán, 1996a és 1996b a téma bővebb kifejtése e két tanulmányban.

¹⁰ Király, 1962., 1972.

¹¹ Weber-Kellermann, 1958.

¹² Gyivicsán, 1996.

lönböző szlovák településeiről Elekre került családok miképpen vették át egymás helyi szokásait, vagy miről mondtak le, ami addig szokásrendszerük szerves részét képezte.¹³

A másik típusú integrációs folyamat azokon a településeken játszódott le, ahol a szlovák lakosság mellé nagyobb számú, más nemzetiségű lakosság is letelepedett. A szlovákok legtöbbször németekkel, ritkábban magyarokkal éltek együtt. Vannak olyan települések, ahol a németek beleolvadtak a szlovákságba; ez főként a német katolikus közösségeket érintette. Ott, ahol a németiség nyelvileg és kulturálisan is asszimilálódott, kultúrájának egyes elemei a vele együtt lakó szlovákság hagyományos értékrendjének szerves részeivé váltak. A kutatás még nem végezte el annak az elemzését, hogy az integráció folyamatában miért csak egyes elemek asszimilálódtak, mások pedig kívül rekedtek. Ög például Pilisszentkereszten a szlovák, illetve elszlovákosodott közösség kultúrájában nagyon sok német elemet találunk, többek között a népviseletben, a táncokban. A farsangi bolondkerék szokása a település egyik „legjelentősebb”, az 1970-es években „in situ” felújított közösségi szokása lett. Viszont a Pilisszentkeresztre települt németek ismert karácsonyi családi szokása a Chriskindlspiel nem vált az integrált kultúra részévé.¹⁴

A szlovák–német együttélés másik típusát – példánkban a harmadik változatot – azok a települések képviselik, ahol a két közösség megtartotta nyelvi és kulturális, illetve társadalmi különállását, a kultúrák kölcsönhatása a fentiekől eltérő módon ment végbe. Ezt a településtípust képviseli a Pest megyei Csömör, ahol a katolikus németek katolikus és evangélikus szlovákokkal éltek együtt;¹⁵ és ezt képviseli Mezőberény is, ahol az evangélikus németekkel közel egy időben telepedtek le az evangélikus szlovákok és a református magyarok.¹⁶ Napjainkban is találkozhatunk hasonló, kulturális „terepet” egymás között felosztó jelenséggel. Így például Nagynyáradon (Baranya megye) ahová 1974-ben a ki nem telepített németek mellé szlovákiai magyarokat telepítettek be. Az utóbbi évtizedben a németek felújították igen jellegzetes búcsújukat. Megegyeztek a magyar családokkal, hogy egyik évben a németek, másokban pedig a magyarok tartják meg búcsújukat. (Saját gyűjtés.)

A negyedik variánst a szlovák–magyar együttélés képviseli. Ennek legjellegzetesebb példája Csesztve (Nógrád megye), ahová a viszonylag jómódú szlovák evangélikus jobbagyok és szabad parasztok mellé már a 17. század végén a falu felét kitevő váci káptalani birtokra katolikus magyar cselédeket telepítettek. Amikor az 1970-es évek végén végeztem ott terepkutatást a következő kép tárult elém: a magyar lakosság nyelvileg nem asszimilálódott, de passzívan értette, ismerte a csesztvei szlovák közösség nyelvét. A magyar közösség kultúrájában nagyon sok volt a tartalmi párhuzam a szlovák kultúrával; a magyar közösség idősebb tagjai pl. a szlovák közmondásokat, szokás-szövegeket akkor is ismerték – természetesen magyar nyelven – ha azokat saját szokásvilágukban sosem aktivizálták. Nem tudjuk mennyire kivételes átvételi forma ez, hiszen, s ezt bizonyítja Krupa András nem régen megjelent három kötetes munkája a magyarországi szlovákok szokásairól, inkább fordított folyamatok mentek végbe, ugyanis tartalmi párhuzamok a magyar kultúrával inkább a szlovák közösségek kultúrájában fedezhetők fel.¹⁷

¹³ Krupa, 1979.

¹⁴ Divičanová, 1990.

¹⁵ Gyivicsán, 1998.

¹⁶ Szilágyi, 1973. és legújabban Mezőberény városias társadalmáról Magyar Néprajz VIII. Társadalomnéprajz, 1999.

¹⁷ Krupa, 1996., 1997., 1998.

A belső közösségi és kulturális integráció folyamatával párhuzamosan a közösség kezd „kitekinteni” a szűkebb, de a tágabb világra is. Megkezdődik a kölcsönhatások, a kultúracserék folyamata először csak a közvetlen szomszédságban, majd a kisebb, majd egyre inkább táguló régiókban, kulturális areákban. Ezek a külső kapcsolatok a belső integráció mellett egy új típusú változást idéznek elő a hagyományos kultúrák rendszerében. Ezek a változások érinthetik a kultúra tartalmát, funkcióját és nyelvi jellegét is. Ugyanis a másik közösségtől – az a magyarországi szlovákok esetében legtöbbször a magyar, a többségi közösséget jelenti – átvett (külső) kulturális elem belső kapcsolatba kerül az eredeti kulturális elemmel, s kölcsönösen mozgásba hozzák egymást. Ennek következtében az alapelemek megváltozhatnak, de megváltozhat a befogadott elem funkciója is.¹⁸

E külső és belső kulturális hatások egymáshoz való viszonyát a következőképpen jellemezhetnénk: míg a külső hatás a megismerés, az átvétel-átadás, a befogadás folyamatát foglalja magában, addig a belső hatás az új kulturális elem beépülését, az új rendszeren belüli funkciót, a változások, s a változtathatóság lehetőségét foglalja magában.

Ez a kultúra mozgás, a külső integráció folyamata a magyarországi szlovák nyelvszigeteken több szempontból is vizsgálható változást okozott. A külső hatások intenzitása az egyes történeti fázisokban is más-más ütemű, s jellegű volt. A 18. század végéig a folyamat lassú, kimért, ráérős; a kölcsönhatások is egyenrangúak, viszont a 19. század 30-as éveitől a polgárosodás megindulásával egyre inkább felgyorsul, s a többségi kultúra jut vezető szerephez a külső hatásokban, de a nemzetiségi kultúra belső alkotó folyamatában is meghatározó tényezővé válik. Ez utóbbiban kell keresnünk azokat az okokat, melyek következtében a magyarországi szlovák nyelvszigeteken kialakultak a különböző nyelvi és tartalmi hierarchiában funkcionáló kétnyelvű rendszerek, majd radikálisan kezdenek megváltozni a belső kulturális értékrendek, melyekben már nyelv szerint is „osztályozzák” a szlovák és a magyar nyelvű kultúrát. Ebben az esetben a kulturális integráció kulturális asszimilációt is magában foglalhat. A külső integrációban a nyelvszigetek közössége – amint erre már utaltam, egy-egy kisebb vagy tágabb kulturális area aktív alkotójává válik. A mátrai szlovák Vidrócki-hagyomány igen jól példázza egy ilyen kisebb kulturális régióban az alkotó részvételt és egyúttal az átvétel-módszerét, a kulturális magatartás másságát. A Mátrában élő szlovákok folklórjában a Vidrócki-hagyomány a mátrai magyar hagyománytól eltérő „műfaji” szerepet kapott. Míg a mátrai magyar folklórban a Vidrócki-hagyomány elsősorban a régi pásztorfolklór dalaira épült, addig a szlovákoknál inkább a népi próza őrzi Vidrócki alakját. Az igen jellegzetes, Kodály Zoltán feldolgozásából ismertté vált „Vidrócki dallamok” szlovák lírai szövegek dallamaivá váltak, s nem kötődnek Vidróckihoz.

A külső interetnikus integrálódó kapcsolatok, hasonlóan a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatokhoz, egyre tágasabb teret „foglalnak el” s a nyelvszigetek közössége egy igen széles földrajzi táj kulturálisan is alkotó alanyává válik a többségi vagy más népcsoportokkal együtt. Így például az igen jellegzetes, markáns néprajzi csoportot alkotó délföldi szlovákok az alföldi népi építészet, a tanyák, mint gazdasági központok „társalkotói” az alföldi magyarsággal, de a Bánátban és a Vajdaságban élő más népcsoportokkal együtt. De a példákat tovább is sorolhatnánk úgy is, hogy a szlovák nyelvszigetek areális kulturális szerepükön kívül „országos” változások részeseivé is lettek. Ilyen közös „or-

¹⁸ Gyivicsán, 1985.

szágos” alkotó folyamat során született az új magyar zenei stílus. Hasonlóképpen terjedt el és vált népszerűvé a csárdás számtalan regionális és helyi változata.¹⁹

A nemzetiségi, s ezen belül a nyelvszigeti kultúra egyik legjellegzetesebb fejlődési vonásához – amint erre már utaltam – a kétnyelvű etnikai kulturális modellek létrejötte tartozik. Magam több tanulmányomban, s több aspektusból is részletesen foglalkoztam ezzel a kérdéssel.²⁰ Itt csak ennek a változási folyamatnak csupán néhány alapjellemzőit emelném ki, illetve foglalnám össze.

A kétnyelvű kulturális modellek történetileg és időben hosszú szakaszban alakultak ki és ez a folyamat igazán még ma sem fejeződött be. A polgári intézményi hálózat kialakulása és a 19. század 80-as éveitől megerősödése felgyorsította az etnikai kulturális modellek nyelvi átrendeződését. A duális, magyar–szlovák kulturális együttélés a kultúra mind a három alaprétégét – igaz más-más módon –, a népit, az egyházit és az elit (polgári) kultúrát érintette. A két kultúra tartalmilag és nyelvileg egy rendszerben működött és működik, bár különböző hierarchiakat alkotva. E hierarchián belül hol a szlovák, hol a magyar nyelvhez kötődött kulturális elemek dominálnak, de vannak olyan kétnyelvű típusok, ahol a két nyelv és a két kultúra egyenrangú „partnerként” van jelen. Ennek az egyenrangúságnak reprezentálói a kétnyelvű mesemondók pl. a méhkeréki román Vasile Gurzau vagy a nagybánhegyesi Farkasné Drágos Zsófia.²¹ A tartalmi és a nyelvi hierarchia modelljét leggyakrabban a közösség változó kulturális értékrendje, a saját anyanyelvi kultúrájához kapcsolódó érzelmi motivációk határozzák meg, formálják. E területeken végzett kutatásaim az mutatják, hogy több szlovák településen vagy az egész nyelvszigeten a közösség igen tudatosan építi ki a kétnyelvű rendszereket. Erre vallanak a pilisi települések kétnyelvű egyházi szertartásai, párhuzamos magyar és szlovák nyelvű népi vallásos ünnepei.²² Másik alapvető tanulsága a jelenségnek az is, hogy a szlovák közösségek magukénak tekintik a magyar kultúrát is és a kétnyelvűvé vált kulturális rendszerükben a szlovák és a magyar kultúrát egységnek, összetartozónak tekintik. E közösségek évszázadok során nemcsak a szlovák, hanem a magyar kultúra hordozóivá váltak, mégpedig annak a tudatával, hogy csak a kétnyelvű modell fenntartásával, őrzésével képesek életben tartani nemzetiségi kultúrájukat. Égy gondolom, hogy a nyelvszigeti kultúrák kutatóinak semmiféleképpen nem lehet elkerülni ezt a szinte „törvényszerűen” kialakult modellt, mert a nemzetiségi közösségek kultúrájának, kulturális magatartásának lényege szorosan kötődik ehhez a kulturális dualitáshoz. Modern korban pedig ez a fejlődési változás nemcsak a nyelvszigeteket, hanem tömbökben élő nemzetiségi közösségeket is elérte.

Irodalom

Botík, Ján

- 1976 Etnoszociális és etnokulturális meghatározottságok. (Az alföldi szlovákok lakóházai jellegzetességeinek változása) = Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai. Budapest–Békcécsaba. 39–49.
- 1980 Ludová kultúra dolnozemskeč Slovákov a ich etnické vëvín Az alföldi szlovákok népi kultúrája és etnikai fejlődése = Sirácky, Ján és koll. Slováci vo svete. Martin

¹⁹ Botík, 1980.; Lami, 1980.

²⁰ Gyivicsán, 1990a, 1992., 1996b.

²¹ Krupa, 1984.; Domokos

²² Gyivicsán (Divičanová) 1990., 1992a

- Gaál Károly*
1976 Tizenöt év a burgenlandi magyarok között. = Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató konferencia előadásai. Budapest–Békéscsaba. 350–358.
- Gráfik Imre*
Nemzet, nemzetiség, nemzeti kisebbség. Nemzeti identitás a horvátországi szlovánmagyarok körében. *Šzenet*. XXVIII.
- Gurzau, Vasile*
1968 Magyar és román nyelvű meséi. Budapest. Akadémiai Kiadó. (Szerk.: *Domokos Sámuel*) 393.
- Gyivicsán Anna – Anna Divišanová*
1985 A kulturális kölcsönhatások külső és belső mozgásáról. Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon II. Miskolc. 27–30.
1990 Zvláštňny charakter píličských obcí. (A pilisi települések sajátos jellege) *Sme*. Literárny časopis, 2. sz. Budapest. 57–63.
1990 a Sprachliche Dualität und inhaltliche Parallelen in den gemeinschaftlichen Sitten der Slowaken in Ungarn = *Studia Slavica* 1–4.
1992 Etnopsychische und psycholinguistische Motivation der zweisprachigen Kultur. = Szlavisztikai tanulmányok. (Szerk.: *Nyomárkay István*) Budapest. Szláv Filológiai Tanszék. 315–327.
1992 a Egy kétnyelvű közösségi szokás modelljei: a füzéri betlehemes játék. = Kultúra és tradíció. 1. Tanulmányok Ujvári Zoltán tiszteletére (Szerk.: *Viga Gyula*) Miskolc. 1992. 281–288.
1996 Etnokulturális változások Tótkomlóson. = Tótkomlós néprajza. Gyula. 379–395.
1996 a Fejlődésváltozatok a magyarországi szlovákok hagyományos kultúrájában. = Atlas Ludovej kultúry Slovákov v Madarsku – A magyarországi szlovákok népi kultúrájának atlasza. Békécska čaba – Békéscsaba. 37–74.
1996 b A szlovák és a magyar népi kultúra együttélésének értékrendje. = *Ethnographia* 1–2. 269–275.
1998 Berührungspunkte der traditionellen deutschen und slowakischen kultur in den slowakischen Sprachinseln in Ungarn = *Beiträge zur Volkskunde der Ungardeutschen*. 147–155.
- Győri Nagy Sándor*
1987 A kétnyelvűség-dinamika Felsőszolnokon. Magyarok és szlovénok. I. 543–570.
- Horváthová, Emília*
1988 Faktory dynamiky tradičnej duchovnej kultúry slovenského etnika v Madarsku. (A Magyarországon élő szlovák etnikum hagyományos szellemi kultúrájában érvényesülő dinamika tényezői) *Národopis Slovákov v Madarsku*. A tanulmány magyar változatát vö. a békéscsabai nemzetközi nemzetiségi konferencia előadásait. 1986.
- Jungbauer, C.*
1930 Sprachinselveilskunde. *Zeitschrift für Volkskunde* 3.
- Kerny Géza*
1992 A magyar nyelvű istentiszteletek megtartó ereje. A szórványok tapasztalatai = *éj Ember* 48/31
- Király Péter*
1962 Beiträge zur Frage der Mundartmischung. (Ursprung und Ausgestaltung der slowakische Mundart von Tótkomlós). *Studia Slavica* VIII. 1–4. 339–377.
1972 A nyelkeveredés. A magyarországi szláv nyelvjárások tanulságai. Kézirat. MTA Kézirattára. D 5625. 302.
1993 Das Konzept des Atlas der slowakischen Mundarten in Ungarn. = *Fügedi Erik–Gregor Ferenc–Király Péter: Atlas slovenských nářeží v Madarsku – Atlas der slowakischen Mundarten in Ungarn*. Békéscsaba – Budapest. 113–123.
- Kjucsukov, Hriszto*
1999 Muzulmán romák kevert nyelve és kultúrája. *Régió*. 1. sz. 103–119.
- Krupa András*
1979 Intraetnické a interetnické vzájomné vplyvy v cykle vianožných sviatkov u electkých Slovákov. (Intra- és interetnikus kölcsönhatások az eleki szlovákok karácsonyi szokásaiban) = *Národopis Slovákov v Madarsku* 2. 135–208.
1984 Zsofka néni meséi. Békéscsaba

- 1996 Kalendárne obyžaje. Jese. Predvianožné obdobie. (Kalendáris szokások. Karácsony előtti időszak) Békécska čaba
- 1997 Kalendárne obyžaje. II. Vianoce-Nové rok. Tri krále. (Karácsony – Új év – Háromkirályok)
- 1998 Kalendárne obyžaje. III. Predjarie – Jar – Leto. Dni v týdni. (Tavaszelő. Tavasz. Nyár. A hét napjai) Békécska čaba
- Kulik, Ondrej*
1982 Slovenské ochotnícke divadlo v Tótkomlóci 1907–1947. (Szlovák műkedvelő színház) Martin.
- Lami, Štefan*
1988 Ke si ja zaspievam. Budapest
- Nagy Ödön*
1992 Egy szórványgondozó lelkész feljegyzései a mezőszéki magyarság beolvadásáról = Confessio 1992/4. 104–118.
- Penavin Olga*
A szlavóniai sziget-magyarság jelene = Néprajzi Látóhatár. 99. VIII. évf. 1–4. sz. 37–38.
- Petrei, Bertl*
1976 A pannóniai térség etnokulturális hierarchiája. = Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia. Budapest–Békécska. 429–437.
- Szabó József*
1990 Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászsigetek. Békécska, Kecskemét, Szeged.
- Szilágyi Miklós*
1973 Mezővárosi közösség és néphagyomány. Mezőberény története. II. Mezőberény. 179–225-
- Weber-Kellermann, Ingeborg*
1958 A magyarországi németek néprajzi vizsgálatának kérdéséhez. Néprajzi Értesítő. 29–36.
1964 Der Volksliedbestand in einem deutsch-ungarischen Dorf. Österreichisches Volksliedwerk, Jahrbuch, XIII. Wien. 98–130.
1973 Interethnik und sozialer Wandel in einem mehrsprachigen Dorf des rumänischen Banats. Marburg
1975 Probleme interethnischen Forschungen in Südost-Europa. Handbuch des Volksliedes. Band II. Historisches und systematisches – Interethnische Beziehungen – Musikethnologie. München, Wilhelm Fink Verlag. 185–198.
1978 Zur Interethnik. Marburg (a kötet szerkesztője)

ILYÉS ZOLTÁN

**GONDOLATOK
A KÖRMÖCBÁNYA ÉS NÉMETPRÓNA KÖRNYÉKI
EGYKORI NÉMET TELEPÜLÉSTERÜLET
NYELVSZIGETNÉPRAJZI KUTATÁSA KAPCSÁN¹**

Nyelvszigetkutatás – a szemlélet változásai

A Grimm fivérek nagy német szótára szerint a nyelvsziget egy nyelvterület idegen nyelvű környezetben elkülönült darabja. A fogalmat a szótár tanúsága szerint már a 19. század közepén használták. Talán nem véletlen – mintegy előrevetítve a későbbi militáns, etnocentrikus összefüggéseket is –, hogy az elsők között a szlávok a Balti-tenger mellékéről való visszaszorítása kapcsán kerül említésre.² A 19. század végétől M. Gehre az ausztriai német nyelvszigetéről írott 1886-os és A. Hauffen a Gottschee-i német nyelvszigetről írt 1895-ös munkájától számítva már bevett terminusnak tűnik.

Mégis Gustav Jungbauer 1930-ban a *Sudetendeutsche Zeitschrift für Volkskunde*-ben megjelent tanulmánya jelenti azt a határkövet, amióta a nyelvszigetnéprajz mint tudomány tételezi magát.³

A Teschen és Galícia között megosztott Bielitz-Biala-i nyelvszigetről származó (ma Bielsko-Biala) Walter Kuhn tényekben és gondolatokban gazdag, sok német kutatót inspiráló munkájában az idegen (*fremdvölkisch*) tenger által ostromlott szigetről ír, amely többé-kevésbé ellenáll a támadásnak.⁴ Definíciója szerint a nyelvsziget egy darab néptérületet jelenít meg (*Volksboden*), amely saját népének zárt területétől térbelileg elkülönült és minden oldalról idegen nép(ek)től van körülölelve.⁵ A nyelvsziget népiségét két úton vesztheti el, népességváltás ill. nyelvváltás révén.⁶

Bár Kuhn a nyelvszigetet hangsúlyosan apolitikus kifejezésnek tartja, a kritikusan önreflexív német néprajzi munkák a fogalom és kutatási irány erős átpolitikáltságára ill. etnocentrikussá válására mutatnak rá.⁷ A nyelvszigetet a néprajzi javak és az anyaországban (tömbnémetiségben) elhalt nyelvi formák visszavonulási területeként (*Rückzugsgebiet*) értelmezi. Evvel az ösiség, eredetiség a néprajz számára nem ismeretlen értékeit tételezi.⁸ A két világháború közötti nyelvszigetkutatást mindig jellemezte valamiféle mu-

¹ Készült az A/99/12935 sz. DAAD kutatói ösztöndíj és a 0390/2000. sz. FKFP kutatási program keretében.

² Grimm, J. – Grimm, W. 1905. 2762.

³ Weber-Kellermann, I. 1959. 19.

⁴ Kuhn, W. 1933. 13–14.

⁵ Kuhn, W. 1933. 16.

⁶ Kuhn, W. 1933. 11.

⁷ Weber-Kellermann, I. 1978. 69–73.; Keményfi R. 1996. 122–123.

⁸ Kuhn, W. 1933. 14.

zeális értéktulajdonítás, romantikus hevület. Ugyanakkor Kuhn felveti a nyelvszigetkutatás egészlegességének követelményét, egyfajta *holisztikus* igényt fogalmaz meg, a részterületek elkülönült és túlspecializált kutatásával szemben.⁹ A szerző klasszikussá vált munkájában a nyelvet tekinti alapvető lehatárolási jegynek. Hosszan fejtegeti a nép és nemzet (Volk und Nation) valamint az állam közötti különbséget. Egyebek mellett Teschen lengyelül beszélő, németérmelmű *slonzákjai* (Schlonsaken) példáján világítja meg a kérdést, akik a lengyel néphez, a német nemzethez és a csehszlovák államhoz tartoztak.¹⁰ Elkülöníti a *Mutterland* (anyaország) és a patrióta értelemben használt *Vaterland* fogalmát, kiemeli a nyelvjárás (Mundart) jelentőségét a nyelvszigetek megmaradásában.¹¹ A szórványnémetiséggel ellentétben a nyelvszigeteket a német népterület (deutscher Volksboden) részeinek tekinti.¹² Terminológiájában hangsúlyt kap a Pencktól átvett „deutscher Volks- und Kulturboden” fogalom. Ebben a mindenén átsütő territoriális szemléletben a ház- és településformák, a tájhasználat, az infrastruktúra és a szellemi javak stb. német meghatározottságát és értékeit domborítja ki.¹³

A nyelvszigetkutatást kritikusan kezelő néprajzi munkákkal szemben a nyelvészet és dialektológia jórészt kritikai felhangok nélkül használja a fogalmat. Peter Wiesinger meghatározása szerint a nyelvszigetek pontszerűen vagy felületszerűen megjelenő, relatíve kicsi, zárt nyelvi ill. települési közösségek egy másnyelvű, viszonylag nagyobb területen. Lingvisztikai szempontból a környező kontaktnyelvek szerint megkülönböztetnek más nyelvű környezetben létrejött ún. külső nyelvszigeteket (Außensprachinseln) és eltérő dialektusú, de azonos nyelvű környezetben kialakult belső nyelvszigeteket (Binnensprachinseln). A nyelvszigeteket etnokulturális szempontból osztályozzák a származás, származási hely (Herkunft) szerint. Keletkezési idő szerint elkülönítik a középkori (12–14. sz.) és az újkori (16–18. sz.) nyelvszigeteket. A nyelvszigetek kutatásában viszonylagos önállóságot kap a nyelvi viszonyokat vizsgáló *dialektológia*, az etnokulturális jelenségeket vizsgáló *néprajz* és a települési-, territoriális, szociális- és gazdasági viszonyokat feltáró *helytörténet* (historische Landeskunde). A dialektológia *szinkron* szintjét a nyelvi struktúrák és interferenciák kutatása jelenti, a *diakron* vizsgálatok az eredeti nyelvterülettel való összefüggéseket vizsgálják meg.¹⁴

Nyelvszigetek hasonló vagy különböző területi vagy dialektológiai rekrutációjú kisebb vagy nagyobb belföldi népességcsoportok egyszeri vagy időben szakaszos, nem vagy csak gyéren lakott, msnyelvű területekre való betelepődése révén jöttek létre. Többségében parasztok és kézművesek, helyenként erdőmunkások és bányászok voltak a nyelvszigetek alapítói. Wiesinger áttekinti a kolonizációk lehetséges okait, motivációit. Maguk a nyelvszigetek is lehetnek népességkibocsátók, így lehet beszélni *primer* és *szekunder* nyelvszigetekről vagy *anya- és leánykolóniákról* (Mutter- ill. Stammkolonien, Tochterkolonien). Használatos még a *mobilitás nyelvsziget* terminus is, melyet a különböző – gazdasági, politikai és vallási – okok miatt továbbvándorolt nyelvszigetekre alkalmaznak.¹⁵

⁹ Kuhn, W. 1933. 15.

¹⁰ Kuhn, W. 1933. 21.

¹¹ Kuhn, W. 1933. 22–23.

¹² Kuhn, W. 1933. 30.

¹³ Kuhn, W. 1933. 38–45.

¹⁴ Wiesinger, P. 1980. 491.

¹⁵ Wiesinger, P. 1980. 491–492.

A modern dialektológiai nyelvszigetkutatás fő vizsgálati tárgyai között találjuk a nyelvszigetek dialektusának konstituálódását, a régi nyelvállapot megőrződésnek és az innovációk befogadásának mechanizmusát. Mindezt kiegészítheti a két- vagy többnyelvűség és a más nyelvű környezettel való kulturális kontaktusok nyelvészeti-szociológiai vizsgálata.¹⁶ Zsirmunzsik és Hugo Jedig nyomdokain a kortárs nyelvsziget dialektológia legérdekesebb területe a volt Szovjetunió németiségének vizsgálata. Az itteni német nyelvszigetek a standardizált német irodalmi nyelv befolyása nélkül fejlődtek. Ez a fejlődés autochton volt és nagyban hatottak rá az orosz nyelvi kontaktusok. A második világháború utáni Szibériába, Kazahsztánba száműzött különféle rekrutációjú (mennoniták, pfalziak, wolhiniai németek, svábok, bajorok stb.) oroszországi és ukrainai németek egymás mellé letelepülve új nyelvi kontaktusokba kerültek és újabb nyelvjárási keveredés kezdődött.¹⁷

Hauerland (Bányavidék)¹⁸ – a nyelvszigetkutatás klasszikus példaterülete

A hagyományos nyelvszigetnéprajz kritériumait és szemléletmódját áttekintve érthető, hogy miért nem vált a Szepesség és a Pozsony környéki német településterület a nyelvszigetkutatás klasszikus példaterületévé. A zártság és az intaktság (vagy azok képzetének) hiánya ezekben a történeti régiókban feltétlenül nagyobb volt, mint a rurális Körmöcbánya–Németpróna vidéken. A szepesi és pozsonyi németek „hungarus tudata” erősebb, társadalmuk városiasodottabb, az általános kulturális folyamatokba betagoltabb volt. A tágabb értelemben vett Szepesség délen érintkezett a magyar nyelvterülettel (Bódva-völgy). 1900-ban Mecenzéf lakosságának 57%-a, 1910-ben 71%-a beszélt magyarul, Stósz 1910-re gyakorlatilag magyar anyanyelvű lett, hogy csak a német nyelvterület legpregnansabb nyelvi-mentalitásbeli „erodálódását” jelezzük. Az iparosodás megkövetelte munkamigrációk során a dél-szepesi bányász, vasmunkás szakmunkás és szakértelmiségi réteg az ipari-technológiai súlypontok délre tolódásával részben Ózd, Diósgyőr felé mozdult el.¹⁹ A Pozsony-vidék – túl azon, hogy délkeleten magyar etnikai tömbbel érintkezik – sokkal városiasabb és kontaktuskészebb annál, mintsem az önmagát megvédő klasszikus nyelvsziget karakterjegyeit mutassa.

A Bányavidéken német kolonizációt a megelőzte a szlovák, illetve a magyar megtelepedés. A 14–15. században betelepülő Szász-, Cseh- és Bajorországból valamint Frankföldről érkező németiség a Garam-Korpona-, Nyitra-Vág-völgyi főbb közlekedési utaktól többnyire távolabb, a vízfolyások felső völgyszakaszain és előszeretettel a szélesebb vízválasztó hátságok erdős területein alapított falvakat. A korábbi szlovák és részben magyar települések a Túróci-, Garamszentkereszti- és Felső-Nyitra-medence alacsonyabb, jobb talajadottságú térszínein (Túróc-megyében 500 m-ig, a Garam-völgyében 300 m-ig) már

¹⁶ Wiesinger, P. 1980. 492–495.

¹⁷ Berend, N. 1994. 319–322.

¹⁸ A magyar megnevezést ld. Steinacker, R. 1992. 65.

¹⁹ Paládi-Kovács A. 2000. 254–256.

a 12–13. században megvoltak, a 13. század végére, a német erdőirtó telepések érkezése előtt, az összes ilyen jellegű, birtokba vehető földet kiaknázták.²⁰

A nyelvszigettől elvárt izoláltság és archaizmus emiatt leginkább a *Körmöcbánya-Németprónai nyelvszigetnek* ill. *Hauerlandnak*²¹ nevezett német településterületen teljesült, ahol a kisebb központok köré 4 önálló településföldrajzi-etnikai tér különült el, melyeket orográfiai tényezők további életkamrákra, kulturális-ökológiai, szociálgeográfiai *nichekre* tagoltak. Ez a kistáji tagoltság tükröződött a középkori birtokjogi változatosságban (kincstári-, királyi birtokok, egyházi uradalmak stb.) és az egyes településcsoportok nyelvjárási- és népiség-fejlődésében is. A központokat a perifériákkal közlekedési útvonalak, rokonsági szálak, a piac és a munkalehetőségek integrálták. A 4 kisebb nyelvsziget között azonban minimális volt a kapcsolat: így például a Németpróna és Körmöcbánya környékiek a trianoni határmegvonásig leggyakrabban Budapesten találkoztak, ahol a férfiak nagy számban vállaltak kőművesmunkát, a leányok cselédszolgálatot. A nyelvsziget különböző részei között a 19. század közepéig a földrajzi elzárttság és a több tekintetben autark életforma miatt alig, a később fokozódó munkamigrációk során is idegen környezetben, nem a hagyományos életvilág nyelvi miliójében és normarendszerében jöttek létre „kulturális találkozások”. Nem alakult ki a másik két német nyelvterületre jellemző regionális öntudat, nem volt helyi német sajtó. Etnokulturális értelemben tehát nem beszélhetünk egységes néprajzi csoportról.²² Malaschofsky hasonló okok miatt megkérdőjelezi a Körmöcbánya-Németprónai nyelvsziget megnevezés jogosultságát, és két elkülönült német területről (Deutschumsgebiet) ír.²³

A Németpróna (Deutsch-Proben, Nitrianske Pravno) környéki németység a Nyitra forrásvidékén települt, szoros közelségben émetprónai-öblözet központjának tekinthető településsel: Kovácpalota (Schmiedshau, Tužina), Nyitrafő (Gajdel, Klacno), Csék (Zeche, Malinová), Nyitrafenyves (Fundstollen, Chvojnica), Felsőpróna (Beneschau, Vyšehradné), Nyitraszalka (Bettelsdorf, Solka). A németprónai „nyelvszigethez” tartozott még a Žiar-hegység keleti lejtőjén, már a Turóc vízgyűjtő területén fekvő Hedvigfalva (Hedwigshau, Hadviga) és Berestyénfalva (Brestenhau, Brieštie) valamint a kis-fátrai Klak (Nasenstein 1351 m) csúcs tövében meghúzódó Turócremete (Münichwies, Vrčko). Az utóbbi három település már az egykori Turóc vármegyéhez tartozott. Geográfiailag ide kapcsolható a Felső-Nyitra medence részeként leírt Nyitrabányai völgy központja: Nyitrabánya (Krickerhau, Handlova). Vonzáskörébe két német település tartozott: a Garamszentkereszt-medencében, egyben Bars megyében fekvő Újgyarmat (Neuhau, Nová Lehota) és Jánosgyarmat (Drexlerelhau, Janova Lehota). Jánosgyarmat orográfiailag tulajdonképpen el volt zárva Nyitrabányától, a szlovák Garamszentkereszttel volt közvetlen kapcsolatban.²⁴

A körmöcbányai (Kremnitz, Kremnica) nyelvsziget a Garam és a Turóc vízgyűjtője között oszlik meg. Míg Jánoshegy (Berg, Kremnické Bane), Kékell (Blaufuß, Krahule),

²⁰ Hanika, J. 1933.; Winter, E. 1926.

²¹ A településnevek egy részénél, az erdőirtó német telepések kolonizációs területén – így a szepességi, sárosi részekén is – gyakori a „vágás” értelmű német „hau” (hauen=fát vág, aprít, farag) utótag.

²² Ilyés Z. 1998. 322.

²³ Malaschofsky, A. 1933. 53.

²⁴ Tschabay, A. 1957.96.

Jánosrét (Honneschau, Lucky) és a Körmöcbányába beolvadt Körmöcliget (Legendel, Veterenik) a Körmök folyócska vízterületéhez tartozik, addig a bányavároshoz gazdaságilag erősen kötődő Kunosvágásának (Kuneschhau, Kunešov) és Barskaproncának (Deutsch-Litta, Kopernica) a Kopernica-patak révén a Garamszentkereszti-medecébe van természetes kijárata, Körmöcbánya felé a Jarabica-Jastrabská-Vrchovina 700–900 métert elérő vonulata határolja. A Körmök–Turóc vízválasztótól É-ra, már Turóc megyében találjuk Alsó- és Felső-Turcseket (Unter-, Oberturtz, Dolné-, Horné-Turcek), Turócnémetit (Glaserhau, Sklené) és Felső-Stubnyát (Oberstuben, Horná Štubná). A körmöcbányai nyelvterületet Nyitrabányától a Turóci-medence felé a Žiar-hegységhez tartozó Krönstein (Bralová skala) és Kunosvágásánál a Kecse-hát (Ziegenrücken, Kozie chrby) választja el.

Az előző három kisebb nyelvszigettől nagyobb távolságban elkülönülve található Bars-megyében, a Madarastól (Vtačnik 1346 m) délre, a Zsarnóca-Oszlányi út mentén Pálosnagymező (Hochwies, Velke Pole) és Dóczyfürésze (Polisch, Pila).

Annak ellenére, hogy a Németpróna-Körmöcbánya környéki németiség geográfiailag, kulturálisan, közigazgatásilag is megosztott volt, kisebb szlovák etnikai tömbök, mint kulturális *barrierék* tagolták, már Bél Mátyás óta egységes jellegű német etnikai területként értelmezték²⁵ és a két világháború között a német nyelvszigetnéprajzi kutatások klasszikus mintaterületévé vált.

A hauerlandi nyelvsziget konzerválásában és általában a németiség megmaradásában Walter Kuhn nagy jelentőséget tulajdonított az orográfianak, saját meghatározása szerint a *geográfiavédhelyzetnek*. Számításai alapján a németprónai nyelvsziget a községhatáron mért 60 km-es határvonalából 45 km hegygerincekre esett, a két érték a körmöci nyelvszigetnél 115/80 km, a pálosnagymezői nyelvszigetnél 35/15 km. Összességében a 3 kisebb nyelvsziget határvonalának 70%-a fut hegygerinceken, vízválasztókon. Felhívja ugyanakkor a figyelmet, hogy az egyes nyelvszigeteken belül kisebb falucsoportokat élesen választanak el hegygerincek és erdők.²⁶ A németprónai nyelvszigetbe sorolt turóc-megyei falvakat Malaschofsky ezért a nyelvsziget peremzónájához (Randzone), míg a Nyitra vízgyűjtőjéhez tartozó településeket a magterülethez (Kerngebiet) sorolja. A magterületnek csak a déli oldala, a peremzónának csak a keleti oldala „veszélyeztetett”.²⁷

A geográfiai védhelyzet mellett a német munkákban az erdőgyűrűknek (Waldring, Waldgürtel) fontos szerepet tulajdonítottak a szlovák etnikai/kulturális hatások megszüréseben, a nyelvsziget konzálásában, egyfajta *pufferzónának* tekintették. A Körmök környéki német falvakat az erdő az északi oldalon általában védte. A nyitottabb déli oldalon, a Zólyomi-medence és a Garam-völgy felől a szlovákok irtások révén áttörték és Bartos (Bartošova Lehôtka) kolonizálásával, majd Sváb és Körmöcliget elszlovákosításával elérték Körmöcbányát, amely századunk 20-as éveire vált szlovák többségűvé.²⁸

Külön figyelmet érdemel a nyelvsziget legrégebb városa Körmöcbánya. Egészen az első világháborúig a város német többségű környéke a város asszimilációját késleltető

²⁵ Csaplovics János a Túrócremetétől Körmöcbányáig és Pálosnagymezőig húzódó 5 mérföld széles erdőről említette, hogy sok német falu található benne. (Csaplovics J. 1821. 460.)

²⁶ Kuhn, W. 1935. 9–11.

²⁷ Malaschofsky, A. 1933. 53.

²⁸ Eckert, K. 1928. 5–15.

sajátos etnikai „*hinterlandor*” képzett. 1910-ben – a korábbi alsó-magyarországi bányavárosok közül egyedülállóan – Körmöcbányán a lakosság 1/3-a még németnek vallotta magát, a huszita háborúk óta folyamatos szlovák térhódítás, az 1880-ban alakult Körmöcbányai Magyar Egyesület magyarosító propagandája és a Milleneum évtizedének spontán magyarosodási tendenciái ellenére. Figyelemreméltó, hogy a körmöcbányai német polgárság 1920 után elutasította a csehszlovák kormány által felkínált német iskolát, és – persze eredménytelenül – magyart követelt.²⁹

Anneliese Tschabay Körmöcbánya etnikai változásait értékelve, a város 1930-ban közel 80%-os szlovák többségét a németek elvándorlásával, születésszám csökkenésével és beolvadásával magyarozza, kiemelve mindenkorai politikai-állami fejlődés – így a korábbi magyarosítás – hatásait, valamint azt, hogy a térség városaiban az etnikai hovatartozást kevésbé a leszármazás és az anyanyelv, mint inkább politikai és gazdasági faktorok határozták meg.³⁰

A közép-szlovákiai német nyelvsziget értékelésénél az ország közlekedési hálózatát is vizsgálták. Körmöcbánya piacközponti szerepét az 1872-ben megépített Hatvan-ruttkai vasútvonal nem erősítette. Korábban Körmöcbánya a Németországgal való kereskedelem egyik fontos állomása volt. A korabeli Bars-megyét éppen érintő vasútvonal Garamberzencétől a hegyek oldalán, a völgytalptól nagy magasságban haladt, így nem növelte jelentősen Körmöcbánya helyzeti energiáit, ugyanakkor behozta a helyi iparral konkuráló cseh és morva termékeket.³¹ A Csehszlovák államban kialakult, új nyugat-kelet irányú közlekedési fővonalak helyzeti energia növelő hatását a terület csak korlátozottan érezte. Így a Németpróna környéki települések a Vág-völgyi vasútvonalhoz nem, a Pozsony-párkányi fővonalhoz csak nehézkesen és áttételekkel kapcsolódhattak. Ezen a helyzeten csak kissé változtatott az 1927–1931 között megépült Felsőstubnya–Nyitrabányai vasútvonal. Ezért a Felső-Nyitra-medencét, a nyelvsziget magterületét kifejezetten „fészek-helyzetűnek” (Nestlage) írják le.³²

A két világháború közötti helyzetet vizsgáló kutatók szerint a nyelvsziget peremei kontúrosak, élesek, jellemzően hiányzik a szlovák környezetbe átvezető kevert nyelvű zóna. Ez azonban nem mindig volt így: a korábban meglévő átmeneti zóna kevert nyelvű falvai a 18–19. században szlovákosodtak el.

A 19. századra etnikai izolátummá vált pálosnagymező-dóczyfűrési németiség korábban kapcsolatban volt az 1850–60-as években elszlovákosodó Kelő (Prochotshau, Prochot) révén a nyitányai területtel. Az 1873 után még német kisebbséggel bíró Kós (Andreasdorf, Koš), valamint Szebed (Siebendrasch, Sebedražie), Cégely (Ziegel, Cigel'), Mohos (Nickelsdorf, Poruba) és Halbendorf (Polus) a németprónai nyelvsziget-hez tartozott, egyfajta etnikai korridort teremtve Nyitrabánya ill. Pálosnagymező felé. Ehhez az etnikai korridorhoz tartozott még az 1382-ben német városi jogot kapott Privigye (Priwitz, Priedvidza), ahol a 16. századig részben német volt a lakosság és Bajmóc (Weinitz, Bojnice), ahol még 1735-ben is német kisebbség élt. A török háborúk nyomán elszlovákosodó Újbánya (Königsberg, Nová Bana) felé nem bizonyítottan Kis-

²⁹ Ilyés Z. 1998. 324., 330.

³⁰ Tschabay, A. 1957.97–98.

³¹ Ruffy P. 1901. 73–75.

³² Ilyés Z. 1998.327.; Malaschofsky, A. 1933. 54.

és Nagyülés (Klein-, Großhau, Mala-, Velka Lehota), Selmečbánya (Schemnitz, Banská Štiavnica) felé pedig annak leánytelepülése Zsarnóca (Scharnowitz, Žarnovica) jelentett kapcsolatot.³³ A németprónai nyelvszigettől nyugatra elhelyezkedő Csavajót (Sauerhau, Cavoj) a településforma és a hagyomány alapján szintén német falunak tartották. A későbbi iparosodás során dél-csehországi németek által betelepült Glashüttének (Glashütte, Zliechov, Gapel) soha nem volt erős kapcsolata a németprónai németséggel és teljesen szlovakizálódott. Hagyományában azonban megőrzött a környező németségtől és szlovákságtól eltérő elemeket. Malaschofsky evvel kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy az ipari népességnek csekélyebb a „népi ellenállóképessége” (völkische Widerstandskraft).³⁴ A keleti peremzóna „német népterületének veszteségei” (Verluste des deutschen Volksbodens) között elsősorban Túrócjeszenőt (Käserhau, Jasenova) említi, ahol 1880-ban a népesség 17%-a, 1910-ben a lakosság 3%-a volt német anyanyelvű. A család- és helynevek egyértelműen bizonyítják a település német múltját. Ugyanez érvényes az erdőtelkes szerkezetű Dubova (Dauben, Dubova) és Turócrudno (Rauden, Rudno) településekre és Turócborkút (Budiš) uradalmi központra, melyek egykor a túróci-medence délnyugati peremén teremtettek kapcsolatot a körmöci nyelvsziget északi településeivel. Malaschofsky a fő „veszteségeket” a nyelvszigetek peremzónájában lokalizálja és kiemeli a magterületek ellenállóképességét. Hangsúlyozza, hogy a német alapítású telepesfalvakra jellemző erdőtelkes falualaprajz (Waldhufendorf) elterjedtsége majdnem teljesen lefedi a németség eredeti maximális területi kiterjedtségét.³⁵ Ez az egykor nagyobb kiterjedésű nyelvsziget a főbb közlekedési utakhoz és nagyobb uradalmi központokhoz közel, egyben a legalacsonyabb fekvésű zónákban olvadt leginkább, amit a hadszínterek és háborús átvonulások eredményezte népességfogyás és a gyakoribb jobbágytelepítés okozott. Az újkori beolvadás az evangélikus szlovákság és a túlnyomóan római katolikus németség kontaktzónájában (pl. Turóc vármegye) kisebb volt, mint a konfesszionálisan homogén területeken (Garam-völgy). Az akkulturációs-asszimilációs folyamatoktól kevésbé érintett, szegényebb, sokszor elzárt települések iskolázottság, polgárosultság tekintetében is elmaradtak a szlovák falvaktól.³⁶

A rossz földminőségű túróc-megyei falvak (különösen Túrócremete) a környező szlovák falvakhoz képest elmaradottabb helyzetben voltak. A véd- ill. peremhelyzet gazdasági-társadalmi elmttságot konzervált, ami a német népi jelleg és az ún. *Altgut* megőrzésében rendkívüli fontossággal bírt.³⁷ A túrócremeteiek idealizált heroizmusa, a természet nyers erőivel való állandó küzdelme helyet kap a geográfiai és néprajzi munkákban.³⁸

Alfred Malaschofsky a németprónai nyelvszigetről írt tanulmányában a zártság következményének nevezi a tárgyi és szellemi kultúra minden szegmensét meghatározó merev konzervativizmust.

Újfajta gondolkodás térhódítása csak nagyon lassan és későn következett be ezen a területen. Így a népelet minden területén a nyelvsziget a régi formák egyfajta rezervációjá-

³³ Kaser, H. 1934.; Hanika, J. 1952.; Ilyés Z. 1998. 325.

³⁴ Malaschofsky, A. 1933. 74.

³⁵ Malaschofsky, A. 1933. 75.

³⁶ Ilyés Z. 1998. 324.

³⁷ Kuhn, W. 1933. 9–10.

³⁸ Malaschofsky, A. 1933.75.; Wohland, L. 1953.

vá vált. Felhívja a figyelmet arra, hogy a kifejezett területi tagoltság/földrajzi izoláltság nemcsak nemzeti értelemben vett, hanem territoriális (ma inkább lokális identitásnak neveznék) identitás (Heimatgefühl) kialakulásához vezetett. Rámutatott, hogy a népiség megőrzése mellett az elzártságnak hátrányos következményei voltak: akadályozták az akkori Szlovákia többi német népcsoportjával való kapcsolattartást, így a kárpáti német-ség (Karpatendeutsch) viszonylag fiatal (Trianon utáni) kategóriája még korántsem válhatott a szlovákiai össznémetiség közös kulturális nevezőjévé.³⁹

Tanulságos megvizsgálni, hogy a Trianon utáni geopolitikai és gazdasági helyzet mi-ként rendezte át a Körmöcbánya-Németprónai nyelvsziget munkamiációs orientációját. A trianoni határ elvágta a bars- és nyitra-megyei németek hagyományos útvonalait, megszünt a budapesti munkavállalás lehetősége is. Új munkát Szlovákiában nehezen találtak, szezonmunkások százai mentek Ausztriába és Németországba (Ruhr-vidék, Pomeránia, Szilézia, Brandenburg). 1932-ben a nagy gazdasági világválság idején azonban lezárták a szlovákiai munkások elől határait. A németországi munkavállalás sokakat megerősített németiségében, több házasságot is kötöttek az anyaországiakkal. A túróci német falvakból jelentős volt az Amerikába (Kanada, USA, Argentína, Uruguay) történő kivándorlás.⁴⁰

A korábban Körmöc felé orientálódó Szklenó és Felsőstubnya lakossága a környező nagyobb városok ipari üzemeiben (Zsolna [Sillein, Žilina], Rózsahegy [Rosenberg, Ružomberok]) keresett munkaalkalmat, majd az 1920-as évektől Túrócremete és Berestyénfalva – németországi munkán kitanult – specialistáival együtt híres kőművesek, betonozók és aszfaltmunkások voltak és a Csehszlovák Köztársaság messzebbi tájaira (Morvaország, Teschen) is eljutottak. Jánosgyarmaton a 30-as években 700 kőműves volt, úgyszólván minden nagyobb szlovákiai építkezésen ott voltak.⁴¹ Újgyarmatról és Kunosvágásáról az 1920-as évektől a felvirágzó és jelentős szlovák munkaerőt is vonzó Nyitrabányára mentek dolgozni.⁴²

A nyelvsziget stabilitásának, gazdasági statikusságának és a népesség konzervativizmusának cáfolatát a jelentékeny munkamigráció mellett leánytelepülések alapítása és más etnikai, kulturális és gazdálkodási keretekbe való beilleszkedésük is jelzik. A túlnépese-dett falvakból a 19., még inkább a 20. század folyamán többfelé kirajzottak: jobb határu falvakban, uradalmakban a németországi vagy amerikai vendégmunkán összegyűjtött pénzükből közösen területeket vásároltak és összehasonlíthatatlanul jobb körülmények között gazdálkodtak, mint otthon.

Mivel Pálosnagymező területe nem bizonyult elegendőnek, a szomszédos községekben vásároltak földeket, így jött létre Nagyugróc (Velké Uherce) területén Birkenhain, és Kisülés valamint Radóc (Radobitz, Radobica) néhány tanyája (Stauden). A Dóczy-fürészéről kirajzók a Cserenye (Cerenany) községhez tartozó Fanischhaint (Fancová) ala-

³⁹ A kárpáti német megnevezés történetéhez ld. *Steinacker, R.* 1992. 64.; *Malaschofsky, A.* 1933. 52–53.

⁴⁰ *Jahn, E. K.* 1971.; *Kaser, H.* 1934.; *Wohland, L.* 1953.

⁴¹ *Hanslitschek, F.* 1930. 161–166.; *Wohland, L.* 1953.

⁴² Nyitrabányán az 1907-ben meginduló barnaszénbányászat munkaerővonzása következtében az eredetileg német földművesfaluban megváltoztak az etnikai arányok: míg 1910-ben a lakosság 87%-a német, addig 1921-ben csak 54%-a. Az eredeti településtől Ny-ra bányászkolónia épült. A faluban a lakosság 94%-a német volt, a kolónián csak 1/4-e. A nyitrabányaiak eredménytelenül kérték a prágai belügyminisztériumtól, hogy a két települést adminisztratívve válasszák külön.

pították. Az anyatelepülések a gazdasági és kulturális központ szerepét töltötték be a tanyák, és telepek lakói számára. Pálosnagymezőről, Dóczyfűrészéről, Jánosgyarmatról és Barskaproncáról többen messzebb, Nyitra-, Komárom-, Bars- és Hont megye déli uradalmain telepedtek meg. A síkságon vagy alacsony hegységelőtéri dombságokon alapított telepeken, alkalmazkodva a helyi viszonyokhoz, sokszor szőlőt (Pusztá Új-hegy, Demend), gyümölcsöt (Demend), búzát, kukoricát termesztettek. A külföldön sokat tapasztalt telepések intenzív gazdálkodást vezettek be, műtrágyát használtak, eredményesebben és színvonalasabban művelték földjeiket mint szlovák és magyar szomszédaik. Demenden (Demanditz, Demandice) ők honosították meg a gyümölcsstermesztést. A birtokok megvásárlásához sokszor jelentős kölcsönöket vettek fel, melyeket németországi munkavállalással törlesztettek. Többen eladósodva túladtak a birtokokon és helyükre szlovákok költöztek (pl. Kis-Cétény, Maly Cetin), felgyorsítva a nyelv váltás, az akkulturáció folyamatát. Hasonlóan erős akkulturációs folyamatok zajlottak Kisülés és Radóc szlovák környezetbe települt *Staudenjeiben*, itt az emberek egymás között a 30-as években már szlovákul beszéltek, német öntudatuk ennek ellenére megmaradt, szívesen csatlakoztak a német népi mozgalmakhoz. Az 1920-ban Demendre költöző németek saját, önálló utcát képeztek a magyarok lakta településen, ugyanakkor elfogadták a magyar kulturális mintákat. Az asszonyok alkalmazkodtak a magyar divathoz, elhagyták egyedi fejdíszüket, a kisgyermek a német nyelvórák ellenére már a 30-as években egymás között inkább magyarul beszélgettek, mint németül. A teljeskörű asszimilációra jó példa Teregenye (Sikenica), ahova 1818-ban költözött 12 nyitrabányai család. A magyar környezetben már a 19. században elfelejtettek németül, de ennek ellenére élénk kapcsolatokat ápoltak anyaközségükkel, rendszeres volt a nyelvtanulási célzatú gyermekcsere. Az I. világháború előtt ugyanis évente kb. 1400 nyitrabányai dolgozott Budapesten, érdekükben állt a magyar nyelv elsajátítása.⁴³

A Hauerland nyelvszigetnéprajzi kutatása a második világháborút követő kitelepítések következtében megszakadt. Ma csak Kunosvágáson Kékellőn és Hedvigfalván él a falvak ősnépességének 20%-át meghaladó – jórészt idős – németiség.

Összefoglalás

A szerző tartózkodik a Sprachinselvolkskunde kritikájának revíziójától. A nyelvszigetnéprajz kritikussai ugyanakkor nem feledkezhetnek meg a kutatási irány kialakulásának történeti-politikai kontextusáról, arról, hogy a társadalomkutatási irányzatok sohasem függetlenedhetnek teljesen az adott kor uralkodó társadalmi-ideológiai aurájától. Fontos átgondolni, hogy az egyes tudományok milyen tartalommal töltik ki ezt a fogalmat, milyen korlátokkal használják, melyek azok a momentumok, amelyek megterhelik ezt a kutatási irányzatot.

A nyelvszigetet nem lehet elkülönítve vizsgálni a környező kultúráktól. A nyelvsziget kulturálisan felvevő-tevő és egyben kibocsátó-átadó. Így nem oceanográfiai vagy hidrográfiai értelemben sziget, inkább az ökológiában alkalmazott *sziget-biogeográfia* ér-

⁴³ Kaspárek, M. U. 1941. 332–343.; Ilyés Z. 1998. 329–330.

telmében. Egy tájmozaik kicsiny darabja, élőhely, ahol nem geológiai időléptékben zajlanak le a florisztikai változások. Az áttekintett felvidéki nyelvszigetek olyan nicheket foglaltak el, ahol óhatatlanul rákényszerültek specialista és közvetítő szerepre. Predesztináltak voltak a kulturális kontaktusokra éppúgy, mint a montán jellegű táji munkamegosztásba való betagozódásra és később a 20. században az erőteljes munkamigrációkra.

Ne feledjük, hogy a magyar kisebbségkutatás és az alkalmanként hozzátapadó politikai retorika mind a mai napig – szinte öntudatlanul – épít azokra a dichotomiákra, ellentétpárookra, ahol a romlatlan, ősi, kultúrfőlényt képviselő és azt kisugárzó *igaziakat* megkülönböztetik a *Fremdvolk* tömegétől. Nem kell nyelvszigetnéprajz ahhoz, hogy az etnocentrizmus hibájába essünk.

A relative izolált fejlődés, a bizonyos szinteken megnyilvánuló kontaktusszegénység és az általa előhívott kulturális formák, a sajtóságos nyelvi, dialektológiai változások írása igényli a nyelvsziget fogalmának ideológiamentes használatát, különösen a világfalu kialakulása előtti állapotokat rögzítő történeti munkákban.

IRODALOM

Berend, Nina

Sprachinseldialekte in Auflösung. in: Berend, Nina – Klaus Jürgen Mattheier (Hrsg.): Sprachinselforschung. Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig. Frankfurt a. M., Berlin, Bern, New-York, Paris, Wien; Lang

Csaplovics Johann

1821 Topographisches statistisches Archiv des Königreichs Ungern I., II. Wien

Eckert, Kurt

1928 Die deutschen Siedlungen in der Slowakei. Karpathenland I. 1. 5–15.

Grimm, Jacob – Grimm, Wilhelm

Deutsches Wörterbuch 10. Bd. Seelleben – Sprechen. Leipzig. Verlag von S. Hirzel

Hanika, Josef

1933 Ostmitteldeutsch-Bairische Volkstumsmischung im Westkarpathischen Bergbauggebiet. Aschendorff, Münster i. W.
Siedlungsgeschichte und Lautgeographie des deutschen Haulandes in der Mittelslowakei. Veröffentlichung des Instituts für Kultur und Sozialforschung in München. München

Hanslitschek, Franz

1930 Aus dem Arbeitsleben der Kremnitzer Häuergemeinden. Karpathenland III. 4. 161–166.

Ilyés Zoltán

1998 Életmód, tájhasználat, kulturális mintakövetés a bars-megyei németeknél in: Frisnyák Sándor (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza 321–332.

Jahn, Egbert K.

1971 Die Deutschen in der Slowakei in den Jahren 1918–1929. R. Oldenbourg, München–Wien

Kaser, Hans

1934 Der Volks- und Kulturboden des Slowakeideutschtums. Beiträge zur Siedlungsgeographie. Ost-europa-Institut in Breslau. Breslau

Kaspárek, Max Udo

1941 Die jüngsten Tochttersiedlungen des Kremnitz-Probener Sprachinsel. Karpatenland XII. 3/4, 332–343.

Keményfi Róbert

1996 Etnikai térszerkezeti vizsgálatok multietnikus települések néprajzi kutatásában. Regio VII. 4. 120–132.

Kuhn, Walter

- 1934 Deutsche Sprachinselforschung. Geschichte-Aufgaben-Verfahren. Verlag Günther Wolff, Plauen i. Vogtland
1935 Die Bedeutung der geographischen Schutzlage für Kremnitz, Deutsch-Proben und andere deutsche Sprachinseln. Geographisches Jahresbericht aus Österreich, Wien 8–26.

Malaschofsky, Alfred

- 1933 Deutsch-Proben. Eine geographische Studie über eine Karpathendeutsche Sprachinsel. in: Geographischer Jahresbericht aus Österreich. XVII. 1933 52–75.

Paládi-Kovács Attila (főszerk.)

Magyar Néprajz VIII. Társadalom. Akadémiai Kiadó, Budapest

Ruffy Pál

- 1901 Bars vármegye gazdasági leírása. Budapest

Steinacker, Ruprecht

- 1992 Kárpáti németek a mai Szlovákia területén. Regio III. I. 64–76.

Tschabay, Annelise

- 1957 Kremnitz. Untersuchungen über eine ehemalige deutsche Volksinsel in der Mittelslowakei in: Zeitschrift für Ostforschung 6. Jg. H.1. N. G. Elwert-Verlag, Marburg/Lahn 94–134.

Weber-Kellermann, Ingeborg

- 1978 Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der „Sprachinselvolkskunde“ in: Weber-Kellermann, Ingeborg: Zur Interethnik: Donauschwaben, Siebenbürger Sachsen und ihre Nachbarn. Suhrkamp, Frankfurt a. M.
1959 Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der „Sprachinselvolkskunde“ in: Österreichische Zeitschrift für Volkskunde N.S. 13=62. 19–47.

Wiesinger, Peter

- 1980 Deutsche Sprachinseln. in: Althaus, Hans Peter – Henne, Helmut – Wiegand, Herbert Ernst (Hrsg.): Lexikon der Germanischen Linguistik. 2. Aufl. Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1980 491–500.

Winter, Eduard

- 1926 Die Deutschen in der Slowakei und in Karpathorußland. Deutschtum und Ausland 1. Heft. Münster i. Westfalen

Wohland, Ludwig

- 1953 Mein Hauerland. Leben und Schicksal einer deutschen Volksinsel in Südosten. Stuttgart

BALASSA IVÁN

A NEMZETI KISEBBSÉGEK ÉS A NÉPHAGYOMÁNY

A néprajz a társadalomtudományok viszonylag későn fejlődésnek indult ága Magyarországon, melynek 1920 körül aligha volt 15–20 hivatásos művelője, nem rendelkezett egyetemi tanszékekkel, mint pl. a régészet, történelem, művészettörténet, más tudományágak. A néprajzot lényegében a múzeumok művelték, egy állandó folyóirata működött és tagjait az 1890-ben alapított Magyar Néprajzi Társaság fogta össze. Mindezek következtében a Trianon eredményeként elszenvedett országcsonkítás és magyar anyanyelvű lakossága egyharmadának elvesztése még tragikusabban érintette, mint a már szerkezetükben, módszerükben kialakultabb állapotban lévő magyar nemzeti tudományokat.

Meg lehet állapítani, hogy az újonnan meghúzott határokon túl rekedt magyarságnak nem volt, de nem is lehetett önálló néprajzkutatása, hiszen a gyűjtések, feldolgozások is hiányoztak. Erdélyben mintha megmozdult volna valami, néhányan már nemcsak gyűjtöttek, hanem egy-két könyvet is megjelentettek. Az Ethnographiában, a Néprajzi Értesítőben biztatásképpen napvilágot látott egy-egy erdélyi, délvidéki, felvidéki tanulmány, annak tanúbizonyságául, hogy a két háború közti *anyaországi* (megjelent ez a fogalom is) néprajzkutató elődeink nemcsak maguk fordultak meg az elcsatolt területeken, hanem igyekeztek az ottani munkát úgy is elősegíteni, hogy egy-egy gyűjtésüket, tanulmányukat megjelentették.

1933–37 között megjelent *A magyarság néprajza* négy kötete, mely a határon túli magyarsággal éppen úgy foglalkozott, mint az anyaországgal, talán még erőteljesebben is, hiszen a peremvidékeken a népi műveltség egyes vonásai tovább megmaradtak. A helyzet a második világháború után eleinte alig változott, a kapcsolatokat néhány cikk, tanulmány jelezte, de nagyon jelentős többletet jelentett, hogy 1949-ig Kolozsvárt megmaradt a néprajzi tanszék.

1949 után alapvetően megváltozott a helyzet, hiszen a határon túli magyarsággal való bármilyen formában való törődéssel szemben az a vélemény feszült, hogy azoknak mindenféle szellemi fejlődéséről történő gondoskodása annak az országnak a feladata, amelyben élnek s mivel azok éppen úgy a szocializmust építik mint mi, ezért az ő dolgukba nem szabad beleavatkozni. Ez az elv mindkét oldalról érvényesült és különösen jól kimutatható volt Erdéllyel kapcsolatban. A szlovákokkal a személyes kapcsolatok révén még inkább lehetett bizonyos együttműködést kezdeményezni (pl. Tótkomlós néprajzi kutatása). A németekkel még bonyolultabb volt a helyzet, mert az NSZK-val semmi kapcsolatot nem volt szabad tartani, Ausztriával nagyon hangfogóval, az NDK tudományos akadémija levelemre határozottan kijelentette, hogy a határaikon kívül élő németek őket

nem érdeklik. Jugoszlávia magyar lakosságát jól ismert politikai okok miatt meg sem lehetett említeni.

Az 1950-es évektől kezdve számos kísérlet történt annak érdekében, hogy a határainkon túli magyar néprajzkutatást próbáljuk előmozdítani. Részben ennek érdekében indult meg újra az *Önkéntes Néprajzi Gyűjtők* évenként megismétlődő pályázata 1952-ben (Morva Péter), melyre a határon túlról is érkeztek nagyon tartalmas pályamunkák, melyek jutalomban is részesültek. Ez és az utána következő évtizedek voltak azok, melyeket kedves atyai barátom, Újszászy Kálmán így jellemzett: „ahogy lehet”. Jó lenne egyszer ennek a belső történetét is megírni, most csak éppen érintem a kérdést.

Az 1970-es évek elejétől kezdve a lehetőségek növekedtek és ennek okai többek között abban is kereshetők, hogy több évi, évtizedi hasztalan kísérletezés után a néprajznak sikerült a *Tudományos Ismeretterjesztő Társulaton* belül helyet biztosítani. Ettől kezdve a hazai nemzetiségek néprajzi kutatásának kérdését vetettük fel először, abban a kicsit naiv hiszemben, hogy ez a határon túli magyarok kutatását az egyes országokban elő fogja segíteni. A hazai nemzetiségek ilyen jellegű kutatása bizonyos mértékig egybeesett bizonyos kormányprogrammal és erre hivatkozva lehetett előhozni a határon túli magyarok néprajzi kutatásának kérdését is.

Ezzel kapcsolatban az 1973. év két fontos eseményét kell különösen kiemelni. Ekkor jelent meg *Ortutay Gyula* főszerkesztésében, de *Kósa László* kezdeményezésére az *MTA Néprajzi Kutató Csoportja Népi kultúra – népi társadalom* című évkönyvének VII. kötete, melyet teljes egészében a határon túli magyar néprajzi kutatásnak szenteltek. Ugyanebben az évben a *TIT Országos Néprajzi Választmánya* és a *Magyar Néprajzi Társaság* a Kossuth-klubban ezt a kérdést részletesen is megtárgyalta, de csaknem két év kellett ahhoz, míg erről szóló beszámoló a *Valóság* című folyóiratban megjelenhetett (1975:6:29–31), csak úgy, hogy annak elsősorban ismeretterjesztési kérdéseit lehetett ki-domborítani.

1975-ben megrendeztük az első *Nemzetiségkutató Néprajzi Konferenciát* Békéscsabán, ahol igyekeztünk a kérdéssel általánosan foglalkozni, úgyhogy ebbe nemcsak a magyarországi kisebbségek, hanem a határon túli magyarok is beleférjenek. Ezzel egyidejűleg megindítottuk a *Magyarországi Nemzetiségek Néprajza* című sorozatot, mégpedig anyanyelven (német, szlovák, román, szerb-horvát-szlovén), mely most valahol az ötven és századik kötet körül tart, az utóbbihoz egyre közelebb kerülve. Ebben nagyszerű segítőtársaim voltak, akik közül hadd említsek meg néhányat: *Krupa András*, *Hocopán Sándor*, *Mannherz Károly*, *Gyivicsán Anna* és még sokan mások a Magyar Néprajzi Társaság és a TIT akkori tisztségviselőiből.

Egy idő múlva úgy éreztük, hogy a két mozgalmat szét lehet választani egymástól annak érdekében, hogy mindkettőre nagyobb energiát lehessen fordítani. 1982-ben Debrecenben tartottunk egy olyan összejövetelt, melynek előadásai: *A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások*. Debrecen, 1984. címen meg is jelentek. 1988-ban ugyanerről a kérdéstről Egerben tanácskoztunk és ennek fő szervezője a *Györffy István Néprajzi Egyesület* jelenlegi elnöke, *Bodó Sándor* volt. Ez alkalommal már határozott eredményekről lehetett beszámolni, mert nemcsak a kapcsolat erősödött meg, hanem a határon túli néprajzi szervezetek megindulásáról is beszélhettünk. Tulajdonképpen a Magyar Néprajzi Társaság alapításának 100. évfordulója Budapesten ugyancsak a kapcsolat erősítését szolgálta.

Az anyaországi és a határon túli néprajzkutatások kérdéséről még sok mindent el lehetne mondani, de úgy érzem, hogy ezek közül meg kell említeni a *Néprajz Mindenkinek* című sorozatot, amelyből négy kötet látott napvilágot a *Magyarok Világszövetsége* anyagi támogatásával. Igen ám, de ez a szervezet hivatalosan csak a nyugati magyarsággal foglalkozhatott, az ún. szocialista országokban élő magyarsággal nem, ezt azonban át lehetett lépni. Az első kötet a népviseleteket dolgozta fel és *Varga Marianna* írta, egy másik kötet *Szomjas-Schiffert György–Csenki Imre* szerzőségében: Népdalaink a magyar történelemben, *Dömötör Tekla* Régi és mai magyar népszokásokat adott közre; *Banó István* úgy válogatta össze népköltési gyűjteményét, hogy azokat összejöveteleken meg lehessen tanulni, saját gyönyörűségre előadni, a családi- és köz-ünnepeket velük ünnepélyesebbé lehessen tenni.

A népszokásokról szóló kötet ajánlásában 1986-ban a következőket írtam:

„A magyar parasztság évszázadokon keresztül alakította ki az élet nagy fordulóíhoz, az ünnepekhez, a munkához kapcsolódó szokásait. Ezeknek egy-egy eleme sokszor évszázados, de gyakran évezredes múltra tekint vissza. A szomszéd népek hasonló eljárásai éppen úgy nyomot hagytak rajta, mint az európai keresztény műveltség. Mindezekből a rétegekből a fejlődés során jellegzetes szokáskincs formálódott, mely a belső fejlődés útját követve csak a mi népünkre jellemző. E könyv bemutatja sokrétű szokásanyagunk legfontosabb elemeit és azok történeti-társadalmi összefüggéseit, mely nagyon jól beilleszthető a modern életbe, és így itthon és messze a határokon túl is magyar népi jelleget adhat, és örömet szerezhet azoknak, akik abban cselekvően részt vesznek.”

Talán érdemes megemlíteni, hogy a Népművészet Mesterei című sorozatot a *Népi Iparművészeti Tanács* támogatásával sikerült megindítani. Végül hadd említsek meg egy összefoglaló könyvet: *A határon túli magyarok néprajza*, melynek kicsit személyes történetét hadd említsem meg. 1985-ben úgy nézett ki, hogy itt hagyom ezt az árnyékvilágot, de mivel megmenekedtem, megfogadtam, hogy első könyvem a határon túli magyarok néprajzi tagozódását, kincseit mutatja be. 1986. augusztus 7-én (ez Dorka nevű unokám születésnapja) be is fejeztem a kéziratot, mely csak 1989 októberében, a Magyar Néprajzi Társaság alapításának 100. évfordulójára jelenhetett meg, mert a különböző politikai és államhatalmi szervezetek egyes mondatokért is vétőt emeltek, de azért sikerült ilyen mondatot is megőrizni benne: „A környező országokban élő magyarok is erősen kötődnek nyelvükhöz, szokásaikhoz, népművészetükhöz, mert ösztönösen, de egyre inkább tudatosan ebben látják etnikai megmaradásuk egyik támaszát.” (408. oldal)

Azt hiszem, hogy ennyit el kellett mondanom az előzményekből, hiszen a régi munkatársaim közül ma már nagyon kevesen vannak itt jelen és úgy érzem, hogy mindezeket ismerni szükséges ahhoz, hogy a már megkezdett úton haladhassunk tovább. Hiszen annak idején ugyancsak *Györffy István* – akinek nevét egyesületünk büszkén viseli –, megállapításából indult ki: „A néphagyomány tart meg bennünket magyarnak s a nemzetközi műveltség tesz bennünket európaivá.” (*A néphagyomány és a nemzeti művelődés*. Bp., 1939. 10.) Külön szól a „megszállt területeken” élő magyarságról is: „A néphagyomány őrzése legnagyobb jelentőségű a megszállott területeken... Nemcsak nyelvében él a nemzet, hanem néphagyományaiban is. Amíg másként dalol, táncol, mozog, más a hite, más a szokása, másforma házat épít, másféleképpen ruházódik, másként gazdálkodik, táplál-

kozik, mint az uralkodó nép, addig nem veszett el számunkra.” (61. oldal) De azt is meghatározza, hogy kit lehet magyarnak tekinteni: „Embertani, geneológiai vagy névelemzési alapon tehát senkinek sem lehet eldönteni magyarságát. *A magyarság tehát nem test, hanem emlékek kérdése.*” (90. oldal) Mindezek az útmutatások azt is igazolják, hogy amikor *Ujváry Zoltán, Viga Gyula* és egy kicsit magam is 1992-ben megindítottuk a *Néprajzi Látóhatárt* elsősorban a határon túli magyarok néprajzi eredményeinek közlésére, akkor *A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára* 1. köteteként Györffy István e munkáját jelentettük meg, hiszen az valamikor három kiadásban több mint 15 000 példányban jelent meg, de az azóta felnőtt korosztályok mégsem juthattak hozzá, mert 1984-ben Györffy születésének 100. évfordulójára új kiadását nem engedélyezték, csak úgy, ha néhány mondatot kihagytunk volna, ebbe viszont – most visszanezve is helyesen – nem egyeztünk bele.

Aki már volt olyan helyzetben, hogy megfelelő könyvekhez nem juthatott hozzá, az tudja, hogy milyen nehézséget jelent egy ünnepségnek a megvalósítása. Pedig ha valaki jól körülnéz, akkor minden faluban van valami olyan szokás, jeles történeti esemény, zene, népdal, tánc, mese, melyet jól fel lehet használni, csak éppen meg kell találni és ha még nem halt ki akkor megerősíteni, ha pedig csak emlékekben él, akkor elő kell hozni és újra életre kelteni. Ennek színtere lehet először is a *család*, az *egyház* a maga ünnepeivel, a *nemzeti* és a *helyi* események *ünnepei*. Ezek általában összefonódnak és egyiket a másiktól nem lehet, de nem is szabad elválasztani. Lássunk most ezek közül néhányat, mely összefügg a néprajzi kutatással is.

Lássuk elsőként a *népviseletet*, mely a hétköznapok használatából kikopott, ahol meg is maradt, rendszerint ünnepi viselet. Ez Európa számos részén tapasztalható, hiszen az osztrákoknak éppen úgy van ünnepi viseletük, mint a lengyeleknek, vagy finneknek. Ugyanezt tapasztalhatjuk a Székelyföldön, ahol a vasárnapi templomozásra előkerülnek a régi viseletek; a csfksomyói búcsú pedig valóságos feléledése továbbélése a viseletnek. Ezt erősítendő az elmúlt hónapokban (1999) jelent meg *Gazda Klára–Haáz Sándor: Székelyek ünneplőben* című nagyszerű, sok színes képpel ellátott könyve, mely a szabásra is megfelelő útmutatást ad. Ezt a sokféle meglévő szokást mindenképpen meg kell erősíteni, ahol pedig nincs meg, ott megindítani. Természetesen a fiatalság körében a „Táncházak” esetében is, melyek nagyszerű lendülete mintha az utóbbi időben mérséklődött volna. Pedig ez az intézmény nemcsak a tánc, a zene, hanem a népdal otthona is lehet. Tudom, hogy a diszkóval felvenni a versenyt nagyon nehéz, hiszen e mögött gazdasági lehetőségek is rejteznek, de ha az egyházak is segítenek, akkor el lehet ebbe az irányba indulni, különösen ha az idősebb korosztály támogatását is meg lehet szerezni.

A családi ünnepek a legtöbb esetben egyháziak is. Gondoljunk csak a keresztlőre, melynek mind a két irányban szép számmal vannak kapcsolatai és amelyeket, ha már nem élnének is, de az emlékezetből elő lehet bányászni. Meg vagyok győződve, ha a falu, de akár a kisebb városban is vezető, ismert személyiségek elkezdik egyik vagy másik elemet gyakorolni, akkor egyre szélesebb körben el fog az terjedni. Az *esküvőnél* és a *lakodalom* esetében még sokkal szélesebb körűek a lehetőségek, mind egyházi, mind családi vonatkozásban. Magam tapasztaltam, hogy a templomi kihirdetésnek vagy a harang délelőtti meghívásának milyen nagy a jelentősége és milyen hamar el tud terjedni. A lakodalom közösségi alkalmi egy kisebb vagy nagyobb egység számára felbecsülhetetlen összetartó erőt jelentenek. Az előkészületek már egy héttel hamarabb elkezdődnek, az

élelmiszerek előkészítésével, melyek közadakozásból jönnek össze, ami még ennél is fontosabb, közösen készülnek el (pl. csigacsináló, töltött káposzta, sütemények stb.). Ez egyben lehetőséget nyújt arra is, hogy a közelebbi és távolabbi rokonság, a szomszédság megismerje segítőkészségét, barátságát. Az ülésrendben, a felszolgálásban, a táncokban éppen úgy jó lenne a hagyományokat feléleszteni, mint ahogy a menyasszonytánc, elsősorban anyagi vonatkozása miatt, nemcsak megmaradt, hanem újabban fel is élénkült. Természetesen nem akarom itt most felsorolni a rendkívül gazdag hagyományvilágot, egyre azonban szeretném felhívni a figyelmet, hogy a helyi változatokat, színeket is jó lenne minél teljesebben megőrizni, ugyanakkor az olyan új elemek elterjedését, melyek a hagyományokba beilleszthetők, és a jó ízlést nem bántják, elő kell segíteni, mert nekünk néprajzkutatóknak nem szabad elfelejtenünk, hogy minden hagyomány fejlődik, és ha megmerevedik, akkor az egyben annak végét is jelenti.

A *halál és a temetkezés, temető* hagyományos vonatkozásai a XX. században a legtöbbet koptak, hiszen ma már ritka kivétel, hogy valaki a lakásában haljon meg, vagy éppen az udvaráról temessék el és esetleg onnan végigkísérjék, utolsó búcsúzásképpen, az egész településen. Sajnos a temető is megváltozott, amikor a fa alapanyagot a műkö egyre jobban kezdte kiszorítani; ma már ez a folyamat egyes helyeken be is fejeződött. Eltűntek a hatalmas keresztek, a helyi sajátságokat tükröző fejfák, gombfák, kopjafák; mármár alig akad olyan barkácsoló vagy helyi mester, aki ezeket el tudná készíteni. Ha az ember hosszabb ideig nem jár egy-egy falusi temetőben, akkor annak helyén izléstelen körengeteget talál, hiszen a fa ritkán tart 30–40 évnél tovább. Azt hiszem, hogy itt ismét a település vezető magyar személyiségei, különösen a lelkész, adhatna jó példát, ha családjának ezen a téren is meghagyná a hagyományokhoz történő ragaszkodást. A sírását egykor *kölcsönös segítséggel, kalákával* végezték a barátok, szomszédok, de a rokonság nem igen vett abban részt. Az elmúlt fél évszázad alatt ezt is államosították, ma azonban – tudomásom szerint – nem kötelező és ezt most újra fel kellene éleszteni, mert egy-egy körnek összefüveteli alkalmat jelenthetne. Ez vonatkozik más közös segítségre is, melynek az adott társadalmi-politikai-gazdasági körülmények között megnyílt a lehetősége. Gondolok itt a házépítő kalákákra, vagy a közös segítségben végzett munkára a mezőgazdaságban, különösen amikor egy-egy műveletet gyorsan kell elvégezni.

A mai határokon túl élő magyarság döntő többsége más vallást követ, mint az „uralkodó” nemzet; ez nemcsak a hitéletben, az összeházasodásban, hanem a szokásokban is jelentős különbségekkel jár, melyek évszázados mélységbe nyúlnak vissza. Éppen ezért tud az *egyház* (katolikus, református, unitárius, evangélikus) nagyon sokat tenni a nemzetiségi műveltség-hagyományok megmaradása érdekében. Gondolok többek között a *kórusokra*, melyeket egy nyelvújítási szóval *dalárdának* neveztek. Ezek nemcsak a régebbi és újabb egyházi énekeket adhatják elő, hanem a népdalokat, olyanokat, amelyeket helyben ismertek vagy ismernek manapság is. Maga a gyülekezeti vagy más néven imaterem nemcsak az öregeké, hanem a gyerekeké, a fiataloké is legyen, melyben az egyházi és az ahhoz kapcsolódó világi hagyományokat is megismerhetik. Néhány helyen láttam ilyet és működésük nagyszerű eredménnyel járt. Ezen a téren az egyházakénak kell lenni a kezdeményező szerepnek, viszont ezt felülről, az egyházi vezetőségnek mindenképpen támogatni kellene.

Mivel az *iskolák* nagyon kis része van a határainkon túl is az egyházak kezében, ezért a néphagyományok megerősítésében rájuk csak kevéssé lehet számítani. Ahol azonban lehetőség nyílik, ezt a fontos területet is fel kell használni. Ehhez természetesen jó lenne valami tankönyvféle is. Magam nem vagyok nagyon szerencsés ezen a téren, mert egy középiskolai néprajztankönyvem 1947-ben jelent meg, de 1949-ben már bezúzták, 1998-ban megnyertem a középiskolai néprajzi tankönyvre kiírt pályázatot és azóta várok, hogy a megfelelő minisztérium engedélyezze kiadását, de még egy szóval se mondták egy év alatt, hogy mi is lesz vele. Sok szó, hangzatos kijelentés pukkan el a nemzeti-népi műveltség kérdéséről, de csak azt tapasztaljuk, hogy előnt bennünket a nyugati-amerikai szemét, sajnos nem az a nagyszerű, értékes műveltség, mely náluk is háttérbe szorul, hanem az amit Budapest, Debrecen vagy éppen Szeged utcáin végigmenve a sokszor hibás angol feliratokban tapasztalhatunk és megkérdezzük: vajon hol is vagyunk?

Ebből a kis kitérőből is kitetszik, hogy a néphagyományok megerősítésével nekünk a kisebb települések irányába kell fordulnunk. Ehhez először is feltétlenül szükség lenne egy olyan összefoglalásra, mely szerbe-számba szedi a határon túli magyar néprajzi csoportokat és azok jellegzetességeit, valami olyasmit, amit ezelőtt tíz évvel megjelentettem, de jobb, alaposabb kivitelben. Ez irányba az egyes területek kitűnő szakembereinek bevonásával már az első lépéseket megtettük. Ennél azonban többre van szükség!

Minden jelentősebb néprajzi csoportról készüljön egy olyan *néprajzi-pedagógiai* munka, mely annak néphagyományait úgy mutatja be, hogy azt annak segítségével újra fel lehessen ébreszteni vagy megerősíteni. Legyenek benne jó leírások, rajzok, fényképek, de a szükséges versek, dalok, kották se hiányozzanak belőle, olyan felhívással, hogy azokat a szükségnek megfelelően ki lehessen egészíteni. Legelőször azt hiszem, hogy egy vidék, néprajzi csoport mintakönyvét kellene kidolgozni és ezt állandóan tökéletesítve, a jellegzetes helyi sajátosságokat kidomborítva lehetne javítani. Ha javaslatomat életrevalónak ítélik a jelenlevők, úgy a Györffy István Néprajzi Egyesületet kellene megkérni arra, hogy az ilyen jellegű munka előkészítését, majd megvalósítását vállalja magára. Meg vagyok győződve arról, hogy erre a megfelelő támogatást meg lehet szerezni és találunk olyan kiadót, mely ezt olyan áron meg tudja jelentetni, hogy az mindenki számára elérhető legyen és annak segítségével olyan vezetőket is ki lehessen képezni, akik ezt a nagyszerű feladatot szívvel-lélekkel vállalják és végezn tudják.

Hogyan is mondta Györffy István ezelőtt 60 évvel: *A néphagyomány őrzése a legnagyobb jelentőségű a megszállott területeken.* Ezt a kijelentést ma is nemcsak vállalni lehet, hanem mindent elkövetni megvalósítása érdekében. Magam, immáron túl a nyolcvanon, csak egy latin közmondást tudok idézni: *Dum spiro, spero!* Vagyis: amíg lélegzek, mindig reménykedek abban, hogy a magyarság a Kárpát-medencében 1100 év után is megmarad.

LISZKA JÓZSEF

ÚJABB SZEMPONTOK ÉS KÖZELÍTÉSEK AZ 1920 UTÁNI MAGYARSÁG NÉPRAJZI KUTATÁSÁBAN¹

A magyar nép egy „mozaiknemzet” keretei közt létezik – írja egy dolgozatában Lukács László, majd meg is magyarázza, hogy mit ért ez alatt: „*A mozaiknemzet azt jelenti, hogy a mozaik minden darabja önálló, különálló rész, de csak a többivel együtt teljes. A teljesség igénye nyolc különböző társadalmi-gazdasági-politikai berendezkedésű, más-más nyelvű és kultúrájú, a legtöbb esetben saját nemzetállamiság kiépítésére törekvő ország területén élő magyarság számára mindmáig termékeny illúzió maradt*” (Lukács 1999, 114–115). Én itt a hangsúlyt a „termékeny illúzióra”, azon belül is inkább a „termékeny”-re helyezném, hiszen azáltal, hogy 1918-at követően a magyarság jelentős hányada kisebbségi sorba került, újabb kihívásokkal találkozta (volna) szembe magát a magyar néprajztudomány is. Az archaizmusok görcsös keresgélése mellett ugyanis már a kezdet kezdeténél oda lehetett/kellett volna figyelni azokra a hatásokra, amelyek az impériumváltásokból adódóan érték a kisebbségi sorba került magyarok népi (vagy mindennapi vagy tradicionális vagy populáris², ahogy tetszik) kultúráját³. A magyar népi kultúra közhelyszerű erős táji-történeti tagolódása ily módon, más perspektívában ugyan, de tovább erősödött. Különbözőképpen alakult ugyanis a Csehszlovákiához került északi magyar nyelvterület, a Románia fennhatósága alá került keleti, valamint a Jugoszláviához csatolt déli magyar nyelvterület lakosságának népi kultúrája. Ezek a területek egymáshoz képest, illetve a területileg és népességileg jelentős mértékben megcsappant első világháború utáni Magyarországhoz képest is különbözőképpen fejlődtek, más-más külső hatások érték őket. Hogy konkrétan milyenek, arról bizony meglehetősen halvány elképzeléseink vannak csupán. A vizsgálódásokat persze még ma sem késő elkezdni. A továbbiakban a szlovákiai magyarság példájánál maradva néhány olyan szempontra, lehetőségre szeretném felhívni a figyelmet, amelyek vélhetően a többi, az anyanemzettől elszakított kisebbségi magyar közösség, de talán még a mai Magyarország szempontjából is használható lehet.

Az nyilvánvaló, hogy a különféle modernizációs folyamatok, a polgárosulás századunk első felére, de közepére egész biztosan egyrészt egységesítették a szlovákiai magyar

¹ Jelen szöveg egyrészt egy régebbi dolgozat részletének rövidített változata (Liszka, 1998), másrészt a szege-di felolvasás utáni kollegiális beszélgetések alapján némileg módosított, kiegészített, irodalmi hivatkozásokkal, jegyzetekkel ellátott verziója.

² A terminológiai kérdésekhez, további irodalmi hivatkozásokkal lásd álláspontomat: Liszka, 1998, 169–171.

³ A megállapítás általában érvényes a magyar néprajztudományra, miközben természetesen vannak kivételek. Legyen elég itt Viga Gyula megjegyzéseire és kutatási módszerére utalni (Viga, 1996, 5; Viga, 1999)

tájegységek „népi kultúráját” is (főleg a térség nyugati felében a kisebb egységeket, a 6-8 faluból álló viseleti csoportokat eltüntették), másrészt viszont a polgárosult(abb) területek és azon vidékek között, ahová nem vagy csak részben jutottak el ezek a vívmányok (tehát „archaikusak” maradtak), még nagyobb szakadék keletkezett. Ki is alakult az a tévképzet, hogy ezek az „archaikus” kultúrával rendelkező vidékek (pl. Zobor-vidék, Gömör) a magyarabbak, ott van a „tisza forrás”, míg a polgárosultabbak már „elfajzottak”, ahogy Manga János fogalmaz egy dolgozatában: „internacionalizálódtak” (Manga 1939). Holott korántsem erről van szó. Tudatosítanunk kell, hogy az egyes szlovákiai magyar tájegységek kultúrája egy adott időszakban (mondjuk 1920-ban) a fejlődés nem azonos fázisát mutatja (fejlődésbeli fáziseltolódás), s az archaikusabb jellegű kulturális jelenségek kialakulását annak idején éppúgy különféle „idegen” hatások is segítették, mint az újabban szemünk előtt lejátszódókat. Csak egy példa: a napjainkban futótűzként terjedő Valentinnapi szokások ellen divatos berzenkedni, mondván, hogy ez az angolszász szokás idegen népüktől, s csupán a nyugati (=külföldi, idegen) propaganda hatására nyer térségünkben is teret. Ez igaz, ám arról megfélemedeznek az ellenzői, hogy a karácsonyfa állítás szokása, vagy a húsvéti nyúl hozta tojás hiedelme ugyancsak német eredetű, s nagyon is szépen illeszkedik népünk szokásvilágába. A sort szinte vég nélkül folytathatnám.

A továbbiakban az elmúlt nyolcvan esztendő adminisztrációs-politikai változásainak a szerepét, azok hatásfokát kísérlem meg jelezni a populáris kultúrán belül, pontosabban ezeknek a kérdéseknek a vizsgálatához igyekszem fogódzókat nyújtani⁴. Az természetesen egyértelmű, hogy ezeknek a társadalmi-politikai-adminisztratív változásoknak a hatása nem mérhető azonnal a populáris kultúrán, ám az is biztos, hogy ezek a hatások – még ha a kultúrán belül nem is jelentenek olyan nagy törést, hogy új korszakról, periódusról beszélhessünk – finom kutatási módszerekkel, türelemmel mérhetőek.

Nyilvánvaló, hogy nem azonnali hatállyal, s az is valószínű, hogy nem gyökeresen, de a polgári demokratikus első Csehszlovák Köztársaság intézményrendszere (a hivatalok, az iskolarendszer, a katonaság stb.) hatással volt az odakerült szlovákiai magyarság populáris kultúrájára is. Igen tanulságosak azok a visszaemlékezések, amelyek a két világháború közötti „szlovenszlovák magyar” értelmiségi fiatalok korabeli mentalitására vonatkoznak. Balogh Edgár és társai rendre elmondják, hogy óriási szakadék alakult ki közöttük, már a csehszlovák iskolarendszerben fölnevelkedett fiatalok és az „apák nemzedéke” között. Nehezen adatható, de hosszabb távon a magyar lakosság viselkedéskultúráját, ízlésvilágát ugyanígy befolyásolhatták ezek és az alábbi tényezők is. A megváltozott piaci viszonyok, körzetek, a csehszlovák ipar árucikkei (pl. Baťa-cipők) nem maradtak hatással a magyar földművesek gazdálkodására, a viseletére, lakáskultúrájára sem. A katonai szolgálat hatásai még a hagyományos táplálkozásban is módosulásokat eredményeztek, bár nyilvánvaló, hogy ebben szerepet játszottak a vendéglők, kereskedők stb. is. Az élesztővel keltett főtt tészta a szlovákiai magyarok népi táplálkozásában gyakorlatilag

⁴ A népi kultúrát természetesen folyamatosan érték különféle külső és „felső” hatások, kezdve a modern szemléletű földbirtokosok által meghonosított és a „nép” körében is elterjedt újításokkal a gazdálkodásban és mondjuk a televízió hatásával bezárólag, ám ebben az áttekintésben nem az ilyen típusú jelenségekről lesz szó. Hangsúlyozni szeretném, hogy azokat a hatásokat igyekszem mindössze számba venni, amelyek kifejezetten az impériumváltásokból adódtak.

1918 után, katonaviselt férfiak közvetítésével bukkannak föl (Pozsony környékén szórványosan talán korábban is). A karfiol ismerete, illetve annak rántott karfiolként való elkészítése szintén a cseh laktanyákat megjárt katonaviselt férfiak hozományának tekinthető, igazi elterjedése azonban csak a hatvanas-hetvenes évekre tehető.

Az uradalmi birtokok hatásáról a környező parasztság gazdálkodásában vannak már bizonyos ismereteink. Az 1919 tavaszán meghirdetett csehszlovák földtörvény értelmében főleg a magyar tulajdonú nagybirtokok jelentős hányada felosztásra került, s ide telepített cseh és morva kolonisták között osztódott szét. Hogy ezek az idegen nyelvű és kultúrájú telepesek milyen hatással voltak a környező magyar parasztság kultúrájára, ill. hogy rájuk milyen hatással volt a környezet tradicionális kultúrája, arról még csak sejtéseink vannak.

Az 1938-as határmódosulások nyomán egy sor „anyaországi” néprajzkutató jelent meg a visszacsatolt területeken, hogy az addig elhanyagolt szlovákiai magyar tájak „népi kultúráját”, elsősorban persze annak archaizmusait felgyűjtse. Tudomásom szerint arra nem figyeltek oda, hogy ennek a „népi kultúrának” az alakulására volt-e, s ha igen, akkor milyen hatással a két évtizedes csehszlovák fennhatóság. Ugyanígy nincsenek adataink (legfeljebb sejtéseink) arról, mennyiben változtak a Magyarországhoz visszakerült lakosság életkörülményei, mindennapjai. Ugyanakkor tudjuk, hogy ezekben az időkben intézményesített gazdaképzés folyt, országszerte épültek az ONCSA-házak stb. Arról is van tudomásunk, hogy ebben az időben is sor került bizonyos belső telepítésekre: szegény sorsú, sokgyermekes magyar családokat igyekeztek megnyerni (több-kevesebb sikerrel), hogy a magyar–szlovák nyelvhatár közelében megtelepedve az ottani nemzetiségi statisztikát „javítsák”. Ezeknek a tényeknek a néprajzi vizsgálata szintén várat magára, pedig nyilvánvalóan nem maradtak hatás nélkül a populáris kultúra alakulására sem.

A második világháború befejezése és az azt követő „hontalanság éveit” meghatározó jelentőséggel bírnak a szlovákiai magyarság életében, így ezen belül a populáris kultúra alakulásában is. A csehországi deportálás, valamint lakosságcsere következményei, élményei egyrészt lecsapódtak a folklórban is (újabbán egy sor olyan publikáció látott napvilágot, amely az ilyen visszaemlékezéseknek, személyes történelmeknek adott teret), ám valószínűleg ennél is fontosabbak azok a tapasztalatok, amelyek felderítése még hosszú-hosszú évek kutatásainak tárgya kell, hogy legyen. Az őshonos magyar lakosság közé települt magyarországi szlovákok, s a két nép kapcsolatának a kérdései még szintén további, konkrét településekre lebontott kutatásokat igényelnek. Csak egy példa, amely a Magyarországról áttelepült szlovákok és a helyi magyar lakosság kulturális kapcsolataira vonatkozik:

A Mátra vidéki Kiszánáról több mint harminc szlovák család települt a Komárom megyei Kürtre. A kiszánaiak hagyományos női teherhordó eszköze a hátikosár (*hátyik*) volt, míg a kürti asszonyok hagyományosan batyuzó lepedővel cipekedtek. A betelepültek Kürtön is a hátikosarat használták egy ideig, egy idős férfi helyben is készített még ilyen teherhordó eszközöket (még néhány tősgyökeres kürti magyar asszony számára is), ám a kiszánai szlovákok egy idő után (nagyjából a hatvanas évek közepe táján) áttértek a batyuzásra. Adatközlőim úgy vallottak, hogy a batyuzó lepedő praktikusabb, mivel nem nyomja annyira a vállat és az ember ruháját sem szagatja ki hátul. Így mára a batyuzó lepedő teljesen kiszorította a hátikosarat, s néhány megmaradt példánya a padlásokon

szolgál tárolóedényként tovább. E jelenség magyarázatára szintén több lehetőség kínálkozik: 1. meghalt az az idős ember, aki még Kisnánáról a betelepültekkel érkezve értett a kosárfonáshoz; 2. a környéken nem volt megfelelő mennyiségű és minőségű faanyag a hátikosarak készítéséhez; 3. a betelepültek a batyuzás átvételével is ösztönösen alkalmazkodtak az őshonos többség kultúrájához (lásd részletesebben: *Liszka*, 1992, 55–56).

Néhány további példa a második világháború után az életmódban, mindennapi kultúrában, mentalitásban (?) bekövetkezett változásokra:

Nyilvánvaló, hogy a korábbi, magángazdaságokon alapuló gazdálkodási rendszert alapjaiban borította föl az 1948-ik évi kommunista hatalomátvétel, majd az azt követő szövetkezetesítés. Korábban a társas munkáknak igen fontos szerepük volt egy-egy faluközösség életében. A magángazdaságok megszűnésével ezek lehetőségei is a minimálisra csökkentek, és (szőlőtermesztő vidékeken) jószerével a szüretre korlátozódtak, illetve a hatvanas-hetvenes évektől a házépítés során realizálódtak. Szabó László Alsó-Garam menti kutatásai során szépen felderítette, hogy a korábbi mezőgazdasági társas munkák szerepét mint vette át a térség falvaiban a házépítés: *„A kollektivizálás vetett véget a társas munkáknak, amely a falu egyik legjelentékenyebb munkaszervezeti formája volt, s a nagycsaládok felbomlása után rokon kapcsolat alapján szerveződött elsősorban az Alsó-Garam mentén. Ma néhány jelentéktelen munkát leszámítva csakis az építkezésnél kap szerepet, s esetleg a szüretnél. Csehszlovákiában ugyanis a háztájának nincsen olyan jelentősége, szerepe, mint Magyarországon, s csupán a ház és a szőlő van magántulajdonban [megjegyzendő, hogy ez így nem teljesen igaz, bár a tendenciára jellemző. L. J. megj.], s ehhez valamint néhány családi eseménnyel járó munkához (lakodalmi főzés, disznóölés, temetés) kapcsolódhat már csak társas munka...*

Az anyagi jólét leginkább az új épületek emelésében mutatkozik meg ezen a vidéken. Tömegesen állnak emeletes házak a falvakban, de a korábbi időszakot is már az építkezés hihetetlen előre törése, gazdag külsőségei jellemzik” (Szabó, 1986, 73).

Mindez persze azt is jelenti, hogy a falusi és kisvárosi architektúra is gyökeresen átalakult a II. világháborút követő évtizedekben. Balassa M. Iván az Alsó-Garam mente falvainak népi építkezését az 1970-es évek első felében vizsgálva csalódottan állapította meg: *„a gyűjtés megindulásakor nyilvánvalóvá vált, hogy a községekben rendkívül kevés a 19-20. század fordulóját megelőző időben épült hagyományos paraszti épület. Ennek több oka van, az egyik a két világháború közötti erőteljes gazdasági fellendülés, és ennek következtében a falvak erőteljes átépülése. A másik ok a világháború eseményeiben kereshető, a Garam alsó folyásának mente hosszas csaták színhelye volt, a községek sora többször is gazdát cserélt, s így az épületek tetemes része elpusztult” (Balassa, 1990, 5).* Mivel a szerző alapvetően az archaizmusokat kereste kutatásai során, tanulmányából sokkal többet nem lehet kihámozni a most tárgyalt időszak építkezéseivel kapcsolatban. A népi építkezésnek ez a gyökeres átalakulása azonban nem jellemző egységesen az egész, magyarok lakta térségre. A faluképek teljes átalakulása elsősorban a gazdagabb kisaliforniai területekre a jellemző. Itt, s ezen belül elsősorban a Csallóközben a gyors átalakulást az 1966-os nagy árvíz erősen felgyorsította, hiszen ekkor egész falvak tűntek el a föld színéről (vö. *Kovačevićová*, 1975, 46). A keletibbi tájegységek, ill. a szlovákiai Kisalifornia északi része viszont a mai napig sokat őriznek a „hagyományos népi architektúra” elemeiből, bár ott is gyökeres átalakulásokra került sor már az ötvenes évektől.

Vajkai Aurél kutatásaiból tudjuk, hogy a bányászatból élő, Gömör megyei Rudnán 1955-ben 168 kész ház állott, s ebből 36 új, vakolatlan építmény. Az ezekben az években épült emeletes családi házak alaprajzait is közli a szerző (Vajkai, 1976, 152, továbbá: 154–156). Vajkai kutatásainak időpontjában (1956-ban, majd 1965-ben) a szomszédos Kőrös építményeire alapvetően a húszas-harmincas években készült lakóházak voltak a jellemzőek, azokban az években vezették be a villanyt, kapott a falu rendszeres autóbusszjáratot, építettek bekötőutat stb. (Vajkai, 1976, 169). Lakói azonban – nyilván a közmondásszerű piacozási hajlamaiknak köszönhetően – a hatvanas-hetvenes évek fordulójára viszonylagos anyagi jólétre szert téve hatalmas, inkább státusz-szimbólumként szolgáló három (sőt négy!) szintes, jórészt kihasználatlan házakat építenek. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy ezek az építmények a korábbi horizontális megoldással szemben, vertikálisan valószínűleg meg egy hagyományos paraszti életideált. Ezekben a házakban ugyanis a család alapvetően a földszinten található konyha [és amolyan nappali] funkcióval bíró helyiségben éli életét, míg az emeleten található hálószobákban alszik. A második emeleti, utcára néző helyiségek, rossz nyelvek szerint be sincsenek rendezve, csak egy hatalmas, díszes csillár éktelenkedik bennük, amit estéknént rendre föl is kapcsolnak, hogy „lássa a falu népe...”. Valahol tehát a tisztaszoba funkcióját töltik be ezek a helyiségek...) E két példa azonban valószínűleg inkább kivételnek minősül, s általánosságban elmondható, hogy a keleti országrészekben az építkezési láz jó egy-másfél évtizedes késésben volt a kistelepülési viszonyokhoz képest, s a kilencvenes évek gazdasági visszaesése következtében meg is torpant. Pontos adataink a kérdéskörrel nincsenek (talán a statisztikai felmérések, szociológiai vizsgálatok eredményei többet tudnának erről mondani). Az ízlésvilágban, életmódban, lakáskultúrában bekövetkezett, néprajzi módszerekkel mérhető változások jellegéről keveset tudunk.

A háború utáni Szlovákia jellegzetes munkáséletformája lett az ingázás. Bár egész új jelenségnek tűnik kultúránkban, mégis vannak azért előzményei, mint amilyen a gömői erdei munkások életmódja, akik egy-két hétre is elmentek az erdőbe, elemózsiájukat *hetistarisznyában* kötve a hátukra. Hasonló életforma volt a kistelepülési Kürt (Komárom m.) távírárszóié, akik az egész országot járva építették ki a telefonos hálózatot. Amíg erről az életformáról viszonylag jó (bár publikálatlan) ismereteink vannak, addig az ingázó munkások helyzetével, életformájával inkább a statisztikusok, szociológusok foglalkoztak (vö. Gyurgyík, 1990).

A vallási életben is gyökeres változásokra került sor, elsősorban az 1948-as kommunista hatalomátvétel után. A közösségi vallásgyakorlatot adminisztratív úton igyekeztek lehetetlenné tenni (így a körmeneteket, búcsújárásokat betiltották). A hatósági tilalmakat megkerülendő a szlovákiai magyar hívők Magyarországon igyekeztek részt venni olyan egyházi-vallási rendezvényeken, amelyekre szülőföldjükön nem volt módjuk.

Mint ismereteink fehér foltjait említhetem még meg a különféle diákszokásokat, babonákat, illetve a kerek születésnapok (ötvenesek, hatvanasok) faluhelyen történő közös megünnepléseit. Utóbbi téma esetében üde kivételnek számítanak Nagy Ilona nagyföldemesi témájú dolgozatai (Nagy, 1994; Nagy, 1999).

Az időbeli közelség miatt nincs mit csodálkoznunk azon (bár közben nem is nyugtathat meg bennünket ez a tény), hogy a fentieknél is kevesebb adattal, fogózóval rendelkezünk az 1989-es társadalmi-politikai változások hatásairól a populáris kultúrában. Viga

Gyula felső-bodrogi kutatásai margójára jegyzi meg, hogy „külön vizsgálatot érdemelne az 1990-es évek változása, ami sok tekintetben emlékeztet a magyarországi folyamatokra. A fiatalok nem kívánnak visszatérni – kevés kivétellel – falujukba, a tőkehiány és az értékesítés bizonytalansága nem tette vonzóvá a mezőgazdálkodást.

Az idősebbek közül igen sokan visszaigénylik a földjüket, a munkaerő- és tőkehiány azonban őket is sújtja. Egymással összefüggő gazdasági, társadalmi, politikai folyamatokat indukált ebben a térségben is – azok minden ellentmondásával – a 20. század, melynek vizsgálata inkább szociológiai feladat, jóllehet tanulmányozása fontos tanulságokat rejthet a kultúra változásának vonatkozásában is” (Viga, 1996, 139).

Ezek a megállapítások csak részben érvényesek a térség nyugati felének viszonyaira. Itt ugyanis mind a mezőgazdaságban, mind a gazdasági élet egyéb szféráiban (pl. különféle kiskereskedések, vendéglők stb. megnyitása) nagy vállalkozó kedvre valló fellendülés volt tapasztalható a rendszerváltást követő években, ami igaz, az utóbbi esztendőknél visszaesni látszik. Az új gazdasági-kereskedelmi lehetőségek nyilvánvalóan kihatással vannak az egész életmódra, értékrendre, viselkedéskultúrára stb. ezek vizsgálatával még nem foglalkoztunk, pedig egy szociálintropológiai felmérés kétségkívül tanulságos lehetne.

Az 1989-et követő határmegnyitás, az utazási lehetőségek, a nyugati árucikkek beözönlésének a hatása a településképek alakulásán már most kézzelfoghatóan lemérhető. A növénykultúrában szinte futótűzként terjed az osztrák-bajor vidékek jellegzetes dísnövénye, a futómuskátli, valamint a szurfiné; néhány esztendő alatt a legitimebb családi ünnepnek számító karácsony megünneplésénél létjogosultságot nyert az adventi koszorú, illetve a Valentin-napi ajándékozás szokása.

Ha lehet, még a fentieknél is bonyolultabb és (1993) kényesebb kérdés annak megválaszolása, hogy vajon az önálló Szlovákia létrejötte volt-e lemérhető hatással a szlovákiai magyarok populáris kultúrájának alakulására? Az nyilvánvaló, hogy azok a kistermelők, akik terményeiket (zöldség, gyümölcs) korábban elsősorban a cseh és morva országrészekben értékesítették, a közbeékelődött új határ miatt fokozatosan kiszorulnak (-tak) a cseh piacról. Ezzel a kulturális érintkezés egy lehetősége is megszűnt, aminek konkrét hatásai csak hosszabb távon lesznek tán lemérhetőek. Ugyanígy bonyolultabbá vált a szlovákiai magyar fiatalok cseh főiskolákon és egyetemeken való továbbtanulása. A magyar legényeket ezentúl a szlovák és nem a csehszlovák hadseregbe sorozzák be. Szolgálati idejük alatt (amit természetszerűleg immár szlovákiai laktanyákon töltenek le) nem kerülnek kapcsolatba cseh sorstársaikkal. Ezek a tények is a kulturális kapcsolatok újabb csatornáit zárták el.

Összegzésképpen elmondható, hogy ezeknek az első pillantásra aprónak és jelentéktelennek tűnő hatásoknak az összege szinte észrevétlenül, ám mégis szemünk előtt változtatták meg a szlovákiai magyarság mindennapi kultúráját. És tegyük hozzá: mentalitását. Talán mélyebb néplélektani, mentalitástörténeti, szociológiai és településtörténeti kutatások tudnak majd választ adni arra a kérdésre, hogy például a Magyarországon és Szlovákiában található két Komárom lakosainak miért oly különböző a mentalitása, viselkedéskultúrája?

És ez a szlovákiai magyar mai mindennapi kultúra minden, látszólag azonos mértékben és irányban ható közös tendenciák ellenére ma már más, mint a kárpátaljai, vajdasági vagy erdélyi magyarság kultúrája. Nyilvánvaló persze, hogy ezek a kultúrák a magyar népi kultúra táji-történeti tagolódása értelmében mindig is különböztek egymástól. A mai különbözőségek konkrét okai azonban figyelmes kutatással talán tetten érhetőek.

IRODALOM

Balassa M. Iván

- 1990 Az Alsó-Garam menti magyar falvak települése, építkezése és lakásberendezése. Ház és Ember 6. Szentendre 5–38.

Gyurgyík László

- 1990 Ingázás Szlovákiában – adalékok egy társadalmi-gazdasági jelenség megközelítéséhez. Új Minde-nes Gyűjtemény 9. Bratislava 139–156.

Kovačevićová, Soňa

- 1975 Vkus a kultúra ľudu. Bratislava

Liszka József

- 1992 Fejezetek a szlovákiai Kisalföld néprajzából. Budapest

- 1998 A (cseh)szlovákiai magyarság populáris kultúrája 1918–1998. Vázlat. In: A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998. Szerk.: Tóth László. Budapest 168–206.

Lukács László

- 1999 Néprajzi látásmód. Irodalmi Szemle

Munga János

- 1939 A visszatért Felvidék néprajza. In: A visszatért Felvidék adattára. Szerk.: Csatár István és Ölvedi János. Budapest 211–241.

Nagy Ilona

- 1994 Korcsoport találkozó. Adalékok egy antropológiai elemzéshez. Arrabona 31–33. Győr, 385–394.

- 1999 Esettanulmány az ajándékozás antropológiájához: az ötvenévesek megajándékozása. In: Démoni-
kus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára.
Szerk.: Benedek Katalin–Csonka-Takács Eszter. Budapest, 607–616.

Szabó László

- 1986 A népi társadalom változásai az Alsó-Garam mente magyar falvaiban 1900–1974. Debrecen

Vajkai Aurél

- 1976 Ľudová architektúra v obci Rudná. In: Gemer. Národopisné štúdie 2. Szerk.: Adam Pranda. Rimavská Sobota 145–174.

Viga Gyula

- 1996 Hármashatáron. Tanulmányok a Bodrogköz változó népi kultúrájáról. Miskolc

- 1999 A hagyomány és változás néhány kérdése a magyar népi kultúrában. In: Tisicum. A Jász-Nagy-
kun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve XI. Szolnok, 59–63.

PÉNOVÁTZ ANTAL

A NYELV MINT A HAGYOMÁNYOS NÉPI KULTÚRA JELLEMZŐJE

Nem kétséges, hogy mind a hagyományos, pontosabban a szájhagyomány, mind pedig az írás útján terjedő kultúra éltetője, közvetítő eszköze a nyelv. Csak azok értik meg egymást, akik számára a kimondott szó vagy a leírt mondat rezdületnyi pontossággal ugyanazt jelenti. Így aztán ötven pár évvel ezelőtt, amikor szülőfalumból, Csantavérről tízéves kisdiaákként Szabadkára kerültem, hiába emlegettem én a falumból magammal hozott kifejezéseket, *bagrëna*, *pampuska*, *dólé*, *dócsát vëgyënek*, *iringáljunk*, új környezetem tagjainak legtöbbször csak nézett rám, mint bornyú az új kapura, miket mondok én.

Hasonló volt a helyzet tíz évvel később is, amikor ismét egy újabb közösségbe, az adig csak a réteséről emlegetett, azóta pedig új otthonommá lett Pacsérra kerültem. A pacséri gyerekek az óraközi szünetekben nem *dóléval dóléztak*, hanem *kacskával kacs-káztak*, ők a jégen nem *iringáltak*, csupán csak *csúszkáltak*, számukra az akácvirág nem *bagrëna* volt, hanem *kukuca* és nem is fogyasztották olyan jóízűen, mint ahogyan azt mi tettük csantavéri gyerekek tízegyházy évvel korábban. Pacséron a *dócsán visz* kifejezést ekkortájt már csak az idősebbek ismerték és a csantavéri kiejtésnél lágyabban, *gyócsának* ejtették.

Hogy miért idézem fel gyermekkorom nyelvi emlékeit? Hogy érzékeltessem: a XVIII. század folyamán lezajlott újratelepítések révén a Bácskába és Bánátba települők a történelmi Magyarország legkülönbözőbb tájairól, vidékeiről érkezvén magukkal hozták kibocsátó közösségük nyelvét, viseletét, szokásait, kulturális, vallási és történelmi hagyományait is. És nemcsak hogy magukkal hozták, de sokáig szívósan őrizték, sőt őrzik is.

Csakhogya az új viszonyok, a két évszázados vagy sokszor még annál is hosszabb együtt, illetve egymás mellett élés megtette a magáét. Bácskában is, Bánátban is megindult a nyelvi és a kulturális kiegyenlítődés. A kezdeti elkülönítő jegyek nemzedékről nemzedékre halványultak, csiszolódtak, sőt a különféle alkalmak hozta közös találkozó-sok, érintkezések során néhány emberöltő után fokozatosan el is tűntek. Ám a kibocsátó közösség egykori nyelvjárásának, kulturális, vallási és történelmi hagyományainak emlékei, jellemző jegyei – ha nem is mind és nem is az egykori intenzitással – még ma is felsejlenek és aki odafigyel, az mostanság is kikövetkeztetheti az őseik által magukkal hozott alapvető sajátosságokat, amelyek alapján aztán – legalább hozzávetőlegesen – behatárolhatja azt a vidéket, ahonnan az áttelepülők valaha elindultak.

Így valószínűsíthető például, hogy *Adát* és *Zentát* északról jött palóc és jász lakosság népesítette be,¹ hogy a *gombocsiak* zöme a Dunántúl délkeleti részéről, legfőképpen So-

¹ Benkő Loránd, 1957. 86.

mogy, Baranya, Tolna és Zala megyéből,² a *kupuszinaiak* a nyugati palóc Nyitra és Nagyhind környékéről érkeztek.³ Továbbá, hogy a *bajszai* magyarok nagyobb része a palóc-jászos Nagykáta és Jászberény, kisebb része pedig a Dunakanyar környékéről települhetett,⁴ Péterréve kibocsátó nyelvjárása a Tápió középső folyása mentén Nagykáta és Tápiószentmárton vonalától kissé nyugatra lehetett,⁵ valamint hogy a Temerint benépesítő magyarok ősei zömmel ugyancsak a jászos-palóc Tápió középső folyásának a vidékéről, Nagykáta körzetéből, kisebb részben viszont a Dunakanyar környékéről települhettek át.⁶

A kutatások során aztán az is kiderült, hogy a Magyar Nyelvatlasz bácskai, bánáti, drávaszögi és szlavóniai kutatópontjainak nyelvjárasi anyaga változatosságával, különlegességeivel olyan kincssel szolgált, a magyar nyelvtudomány számára, amely vetekszik a legérdekesebb dél-erdélyi vagy csángó nyelvjárászigetek anyagával. 1961-ben Benkő Loránd a Magyar Nyelvatlasz számára végzett gyűjtőmunkájáról beszámolva Kupuszinával kapcsolatosan pl. a következőket írta:

„Kupuszina ... a ... jugoszláviai kutatópontoknak talán a legérdekesebbike, hiszen olyan archaikus nyelvjárást képvisel, hogy a nyelvész a helybeli beszélőket hallva sokszor szinte a kódexek korában érzi magát.”⁷

A többi helysége nézve – Bácskában Pacsért, Moravicát, Feketicset és Pirost, Bánátban pedig Tordát, Debelyacsát és Ittebét kivéve – nincsenek ennyire biztos támpontjaink. Nyelvhasználatuk jellemző jegyei alapján azonban megállapíthatjuk, hogy Bácska magyar lakosai elsősorban a Dunántúlról, illetőleg a Jászságból és a Palócföldről érkeztek, Bánát magyar népe pedig túlnyomórészt Szegedről, illetve Szeged környékéről rajzott ki.⁸ Így aztán nem csoda, ha Bácska, akárcsak Bánát nyelvi szempontból rendkívül színes és változatos. Szinte több a nyelvjárásziget mint az egységes nyelvjárasi terület. Szépen megférnek egymás mellett a palócok, a jászok, a kunok, a szegedi ő-zők, a békési í-zők stb.

Hogy hol?

A legtöbben Bácska középső részén, a mai jugoszláv–magyar országhatártól le egészen a Dunáig Szabadka, Bajmok, Csantavér, Pacsér, Moravica, Topolya, Bajsa, Kishegyes, Feketics, Kúla, Verbász, Szenttamás, Temerin, Piros és Újvidék helységeiben.

Népes a Tisza menti rész is Horgos, Martonos, Kanizsa, Adorján, Zenta, Ada, Moholy, Péterréve, Becse és Bácsföldvár helységeikkel.

Bácska nyugati felén, a Duna közelében éledt újra Bezdán, Kupuszina, Szilágyi, Doroszló és Gombos, ez a viseletében is legelképrázatosabb öt település, valamint Csonoplya és a valamikori megyeszékhely, Zombor.

² Penavin Olga, 1982a. 151–52.

³ Benkő Loránd, 1961. 401–13.

⁴ Szabó József, 1990. 282–83.

⁵ Uo.

⁶ Uo. 284–85.

⁷ Benkő Loránd, 1961. 408.

⁸ Bálint Sándor, 1970. 88., 1973. 6–9.

Bánátba főleg szegedi, Szeged környéki, Csanád és Csongrád megyei magyarok települtek Majdán, Rábé, Törökkanizsa, Egyházaskér, Szanád, Csóka, Hódegyháza, Padé, Szaján, Kikinda, Tóba, Csernye, Tamásfalva, Törökbecse, Torda, Nagybecskerek helységeibe; Csongrád, Szolnok és Békés megyei reformátusok Ittebére és Debelyacsára, illetve felső-magyarországi katolikusok Csókára.⁹ A XIX. század végén (1883-ban) létesült az Al-Duna vidékén a három bukovinai csángó (székely) település: Hertelendyfalva, Székelykeve és Sándoregyháza.¹⁰

Tudni kell azonban, hogy a felsoroltak nem, illetve nem is voltak mind tiszta etnikumú települések. A legtöbb helységben a különböző vidékekről érkezett magyarok mellett szerbek is éltek, illetve élnek, néhányban bunyevácok, néhányban szlovákok, illetve szerbek és szlovákok, 1945 előtt pedig egynéhányban németek, illetve szerbek és németek vagy bunyevácok és németek.

A más-más vidékről egymás mellé került magyar csoportok az idők folyamán összeötvözödtek, összecsiszolódtak, megőrizve persze a magukkal hozott alapvető sajátosságokat. Ékes példája ennek az összeötvöződésnek Torontálvásárhely (Debelyacsa) nyelve, amelyben a kibocsátó települések különböző nyelvjei úgy ötvözödtek teljes egységgé, hogy megőrizték a régi nyelvjárásoknak szinte minden sajátosságát. A Tiszántúlról érkezettek *óu, öü, éi* kettőshangzója és a Szeged vidékéről települtek *ö-zése* például úgy olvadt össze, hogy az újban mind a kettő változatlanul megmaradt: *csikeötetöü, borozda-billöketöü* stb.¹¹

Az idegen ajkú népek azonban a legtöbb esetben megőrizték anyanyelvüket. Van persze példa a megmagyarosodásukra is, különösképpen ha azonos vallásúak voltak a velük egy faluban élő és számbeli többségben levő magyarokkal. Ez következett be a XIX. század végére Csantavéren a rácoknak nevezett katolikus bunyevácokkal, illetve Topolyán és Kupuszinán a tótokként emlegetett ugyancsak katolikus vallású szlovákokkal. A nyelvi beolvadás azonban nem jelenti egyúttal az etnokulturális hasonlóságot is, különösen nem a családi élet, az ünnepek és a vallási élet szokásait illetően. Hogy csak a magam, illetve a családom példáját említsem. A nyelvet illetően először az apámtól, aki 1895-ben született – tehát 1900 táján volt kisgyerek – sokszor hallottam, hogy ő bizony nemigen tudott szót váltani az öreganyjával, mert az még nem tudott magyarul, apám pedig már nem tudott rácul.

Másodsor: Mi a rokonságban, de a faluban is csak *tetának* hívtuk, sőt hívjuk, illetve emlegetjük apánk lánytestvéreit, tehát a nagynéniket, szemben az anyai ági nagynénikkel, akik törzsökös magyarok lévén nekünk is *nenák* voltak, illetve *nenák* még ma is.

A szokásokhoz való ragaszkodásról is két adat, az egyik: Mi már a karácsonyt is, a karácsonyi ünnepkör szokásait is a magyar szokásoknak megfelelően tartottuk: Mikulás, Luca, karácsony estéje, napja stb. Ám anyánk bennünket, kisebb gyerekeket még a II. világháború utáni években is (utoljára úgy emlékszem 1947-ben) elküldött apai nagyszüleinkhez, hogy a bunyevác szokásoknak megfelelően köszöntsük őket a *materice* (anyák), illetve *oci* (apák) napja alkalmából. A köszöntő szövegét én akkortájt értelmesen még elismételni sem igen tudtam, nemhogy értettem volna a tartalmát.

⁹ Kósa László, 1972. 5–18.

¹⁰ Penavin Olga, 1982. 152–64.

¹¹ Lőrincze Lajos, 1961. 53.

A másik adat: Mi ministráns gyerekek, azt sem igen értettük, hogy öreg plébánosunknak a negyvenes évek vége felé miért kell minden áldott reggel két misét is celebrálnia, egy magyart fél hétkor és egy bunyevácot fél nyolckor, hisz látogatottsága nyáridőben a magyarnak sem igen volt, a bunyevácnak meg éppen nem. Két-három idős öregasszony szokott jelen lenni, akik beszélni már szintén csak magyarul tudtak, de az imádságokat még bunyevácul mormolták.

Visszakanyarodva azonban a magyar ajkúak ügyére. Az 1960-as, 70-es évek hozta gyors változások eredményeképp mára szinte már valóságosan is, jelképesen is jelentéktelenre zsugorodott a távolság falu és falu, falu és város között. Azelőtt a falusi embernek szinte falvanként más volt a viselete, sőt a viselkedése is más volt: tartózkodóbb, bizonytalanabb, mint az odaválósíé, illetve a városié. A beszéde is más volt, s ha a gyerek városba került inasnak, diáknak, időbe telt, amíg megtanult úgy beszélni, ahogy a városiak. 20–30 éve azonban szinte mindenki városi. Az általános iskolát végzettek városi középiskolába kerülnek továbbtanulni, és dolgozni is rengetegen városi üzemekbe, gyárakba járnak, sőt a gépkocsik megjelenése és rohamos elterjedése, vagy még inkább a tömegközlekedés felgyorsulása óta az asszonyok még a piacra is, vásárolni is a nagyobb központokba, a városba járnak. A közigazgatás központosítása óta pedig még a hivatali ügyek intézésére is a városba kell buszozni. Igaz, az így útra kelők legtöbbje dolga végeztével hazatér, sőt a diákok zöme sem bentlakó, hanem utazó, akárcsak az üzemi vagy a gyári dolgozók, ám így is vagy így talán még inkább belecsöppennek a nyelvi egységesülést elősegítő tégelybe. És ha délután hazajönnek, a rádió és a televízió révén otthonukba is csak a köznyelvi formák áramlanak a fülükbe, nem csoda hát, ha manapság már akár valamiféle regionális köznyelvről, egységesülő nyelvjáróterületről is beszélhetünk, amelyet azonban még mindig nagyon sok kisebb helyi nyelvjárás, nyelvhasználat színezt, tarkít, de amelynek minden kétséget kizáróan vannak jól fölismerhető közös vonásai is. Bácskában ezek a következők:

1. Ismerik és a nyílt *e-ző* falvakat (Pacsér, Feketics) kivéve mindenhol ejtik a középzárt *ĕ-t*.
2. Nemcsak ismerik, de megkülönböztető szerepe is van a hosszú *ā* és *ē* hangnak. A hosszú távolra mutat: *āra*, *ēre*; a rövid pedig közelre: *arra*, *erre*.
3. Az *ö-zés* a Szegedhez közeli településeken erős, azoktól távolodva fokozatosan gyöngül.
4. Általános a zártabbá válási tendencia. Legelterjedtebb a zárt *í-zés*, de rajta kívül a zárt *u-zás* és *ü-zés* is elég gyakori. Szórványos viszont a rövid *i-zés*, *o-zás*, illetve a hosszú *ú-zás* és *ű-zés*.
5. Általában zártabban és *l* nélkül hangzanak a *-ból/-ből*, *-ról/-ről* és *-tól/-től* ragpárok.
6. A labiális-illabiális megfelelések a már említett *ĕ-zés* és *ö-zés* általános jelenlétén kívül csak szórványosak.
7. Nyelvjárási csemege viszont, hogy az idősebb kupuszinaiai nyelvéből hiányzik a labiopalatális *ö*, *ő* és *ű*. Helyette illabiális *ĕ*, *é-t* és *i*, *í-t* ejtenek.
8. Megőrzött régiségnek számít az is, hogy jó néhány helység időseinek a nyelvében él még az *á* előtti asszociatív illabiális *ǣ*.

9. A hosszú-rövid szembenállás is tapasztalható: *ad/ád, hagy/hágy, kel/kél, (el)vesz(ik)/(nem) vész (el)*.
10. Jóval elterjedtebb viszont az azon szótagú *l* kiesése és nyújtó hatása az előtte álló magánhangzóra.
11. Hangzóközi és szó végi helyzetben az azon szótagú hosszú *rr* is megrövidül, az előtte levő magánhangzó pedig megnyúlik.
12. Megnyúlik az *r* előtti magánhangzó a *-kor* és a *-szor/-szer/-ször* ragokban is, ha a rag végéről elmarad az *r*.
De megnyúlik az *r* előtti magánhangzó – anélkül, hogy az *r* elmaradna – a *kormány* és a *kőr* szavakban is.
13. Hangzónyúlás tapasztalható a *-hoz/-hez/-höz* rag ejtésekor is, ha a rag végéről elmarad a *z*. (*Ö-ző* nyelvterületen a *-hez* alak nem létezik.)
14. A hosszú-rövid szembenállással kapcsolatosan megfigyelhető, hogy néhány szóban hangsúlyos helyzetben a köznyelvi rövid magánhangzó megnyúlik; *cúkor, tűkör, pósta, kormány, kőr,ád, kácsa* és fordítva: *buza, husvét, odu, zuzmara, szuj, szopos*.
15. Kettőshangzót ma már csak az idősebb feketicsiek és pirosiak nyelvében hallani.
16. Ritkán ugyan, de mégiscsak előfordul, hogy néhány mély hangrendű szóban a mély magánhangzó helyett magas magánhangzó hangzik: *sipka, hasigat, hosszi, hunnén/hunnét, onnén, bërétva, péva, hamarébb, muti csak!*
17. Nincs meg a palatális *ly* hang. Helyette *j-t* vagy *l-t* ejtenek, esetleg változtatva mind a kettőt.
18. Hangzóközi helyzetben egyes mássalhangzók (leggyakrabban az *l* és az *s*, ritkábban az *sz*, a *k*, a *p* és a *z*) megnyúlnak.
19. Gyakori jelenség a palatalizáció is. Leginkább az *n* palatalizálódik. A *d* és a *t* palatalizációja szórványos, a *j* viszont csak a *jön* igében realizálódik *gyön/gyün* formában.
20. Gyakran a köznyelvitől eltérően is bekövetkezik a teljes hasonulás, ha *-rl-*, *-dl-*, *-gyl-*, *-nl-*, *-nyl-*, *-dn-*, *-gn-*, *gyn-* és *-gyt-* kerül egymás mellé: *béllet, kollát, talló, salló, sállik; pallás, palló; álllehet; szégyelli; télleg; anni, fekünni; ténnap; hanni, énnyhány, dehonnem; vattok, hattok*.
21. Az *-rj-* hangkapcsolat helyén három szóban *-rny-* hangzik: *bornyú, sarnyú, varnyú*.
22. Hangkiesés is tapasztalható. Leggyakrabban az *l* esik ki. A már említett eseteken kívül kiesik még a *-nál/-nél* ragpár végén, az *el* igekötő végéről, ha mássalhangzóval kezdődő igehez járul: *éfelejt, égyün*; ha az igekötő az ige után áll: *nem attam ē, nem ösmerték ē*. Ritkábban ugyan, de kieshet akkor is, ha az ige magánhangzóval kezdődik: *ēizétük, ēannám*.
23. Sokszor a gyakran használt szavak végéről elmarad a mássalhangzó utáni *-t*, *-d*: *mos (most), mēgin/mēgēn (megint), maj (majd)*.
24. Az *-ért* rag végéről a *t*-vel együtt elmaradhat az *r* is: *mér/mé/mijé (miért)*.
25. Hasonlóképpen a *mert* és a *mindjárt* szavak végéről is elmaradhat mindkét mássalhangzó: *mer/mē; mingyár/mingyá*.
26. Gyakran kiesik a *j* is: *éccaka, éfél/ífél, borbé/borbí, gané, karé, paré*.

27. Általában elmarad az *r* a *hamar* és a *már* szó végéről is: *hama*, *má/mán*.
28. Néhány szó elejéről viszont a *z* marad el: *acskó*, *ászló*.
29. Akad egy-két példa a hangátvetésre: *csanál*, *csanalas*, *döböny/döbön*; a hangcserére: *mán*, *tanál*, de a *-hoz/-hez/-höz* rag *z*-je is főleg a Tiszavidék *ö-ző* részein *n*-re vált: *-hon/-hön* és a mássalhangzóttöbbletre is: *szuj*, *csalánt* (nominativus!) *ittend*, *mostand*.
30. Néhány alaktani jelenség is szembetűnő. Például a hasonlító határozó ragja általában nem a köznyelvi *-nál/-nél*, hanem *-tól/-től*: *Mindēn kutyátú van nagyop kutya*.
31. Néha a főnevet is fokozzák: *a legvége törött lē*; *ott van a lektetejin*; *legajja*, *legszéle*.
32. A *hol* kérdésre felelő inessivusi *-ban/-ben* hangalakja egybeesik a *hova* kérdésre felelő illativusi *-ba/-be* ragéval.
33. Locativusi és modalisi jelentésben a köznyelvinél gyakrabban hallható a *-t/-tt* rag: *balkészt*, *mindenütt*, *sok helyütt*, *túlnant/túnant*, *igényest*, *bizonyost*, *eröst*.
34. A birtokos személyragokkal kapcsolatosan általános, a *fejin*, a *kezibe* féle megoldás.
35. Igen elterjedt a suksükölés és a nákolás.
36. Sokfelé a *t* végű igék múlt idejének az ún. rövidebb alakváltozatát használják: *süttem*, (ki)nyitta.
37. Különösen az erősen *ö-ző* részeken jelentkeznek az igék *huzi*, *voni*, *taszít* féle tárgyas ragozása.
38. Gyakori, hogy a határozatlan számnév után többes szám áll.
39. Elterjedt, hogy az *e* kérdőszó nem az állítmányhoz kapcsolódik, hanem eléje kerül: *Nem-ē jó vóna... Még-ē lehet nézni...*

Lehetne még folytatni, de a leglényegesebbekről szoltam.

A bánátiak nyelvének általános jegyeit leginkább a származáshely figyelembevételével lehetne és kellene is számba venni. A részletezésre azonban most nem vállalkozom, csak a legszembetűnőbb ismérveket említem:

1. A szegedi és Szeged környéki kirajzásuk nyelvére a legáltalánosabban jellemző jegy: a labiális *ö-zés*; a köznyelvi *-hoz/-hez/-höz* helyén a kétalakú *-hon/-hön*; a palatális *ny-zés*; a *mondi*, *monditok*, *mondik* féle igeragozás; a *tanítja* féle igealakok és az *l*, *r*, *j* jelentős mértékű nyújtó hatása.
2. A Szolnok és Békés megyéből érkezett református magyarok nyelvének legáltalánosabb jellemzői: az illabiális *ē-zés*; a hosszú zárt *í-zés*; az *ó*, *ő*, *é* helyén jelentkező záródó típusú kettőshangzók; az abszolút szóvégi zöngétlenülés; az *l*, *r*, *j* igen erős nyújtó hatása, valamint hogy a birtokos személyrag többes szám 3. személyben: *-ok*, *-jok/-ők*, *-jék/-ök*, *-jök*.
3. Mind a kettőtől eltér és egy egészen sajátos szint képvisel a bánáti nyelvjárások palettáján a három al-dunai székely (csángó) falu nyelve.

A nyelv azonban nemcsak kommunikációs eszköz, fontos az ismeretközvetítő és a hagyományörző szerepe is. Amíg él egy szokás, addig azt a nyelv közvetíti az új nemzedékek felé, aztán ha már nem él, nem tartják, nem gyakorolják tovább, a nyelv elraktározza, magába zárja és még évtizedekig, néha akár évszázadokig őrzi, félti és rejtetten talán örök időnkig emlékezik rá. Itt van például a *nyomtatás* szó és a hozzá fűződő, vele kapcsolatos szólás: *Nyomtatató lónak nem lehet bekötni a száját*. Alig 100–150 évvel ezelőtt még mindenki tudta, értette, hogy mit jelent a szó, illetve mire vonatkozik a szólás. Negyven-ötven évvel ezelőtt már csak az idősek, ma pedig csak a szántóföldi gazdálkodás emlékeivel, történetével foglalkozók, illetve az azt ismerők számára csengenek ismerősként a szemnyerés módjának a *cséplőgép* megjelenése és elterjedése előtt használatos kifejezései. (Az 1960 után születetteknek már a *cséplőgép* és a *cséplés* sem jelent sokat.)

Hasonló a sorsa a takarmányozással kapcsolatos *vontató* szónak is. Már harminc évvel ezelőtt is csak az akkori hetven éven felüliek emlékeztek arra, hogy *valamikó vontatónak is monták a bogját*.

Illusztrálandó a tételt, az állattartás területéről is csak úgy találok négy szót választottam: *csürhe*, *heverő marha*, *göboly* és *toklyó*.

Az elsőről, vagyis a *csürhéről* ma már csak a rendetlenül vonuló gyereksereg jut az eszünkbe, pedig valamikor elsősorban a legelőn őrzött disznók csoportját jelentette.

A *heverő marha* valamikor nem az éppen fekvő pihenő állatot jelentette, amire első hallásra ma gondolunk, hanem a gulya, vagyis a szarvasmarha-állomány azon részét, amelyet se nem fejtek, se nem fogtak igába.

A *göboly* (ezt ejtették *göbölnek* is, *göböjnek* is) jelentése pedig olyan marha, főleg ökör, amelyet levágási szándékkal fogtak hizlalásra.

A *toklyó* (ejtése leginkább *tokjú* volt) egyévesnél idősebb, de kétévesnél még fiatalabb bárányt jelentett és jelent még ma is azok számára, akik ismerik, esetleg használják is ezt a szót.

Azonban nemcsak a gazdálkodás területéről idézhetők ma már alig vagy egyáltalán nem is ismert szavak, kifejezések. Itt van például egy a táplálkozással kapcsolatos kifejezés, a *tarhó* is. Valamikor vidékünkön általánosan ismert és késő tavasztól (májustól) egész nyáron át szívesen fogyasztott tejtermék volt. A mai harminc-negyven éven aluliak közül azonban nagyon sokan úgy nőttek fel, hogy a nevét sem hallották, nemhogy fogyasztották volna ezt a főleg birka-, de tehéntejből is készíthető kocsonyaszerű, savanykás ízű eledelt. Pedig magam is tanúsíthatom: *Nyár időbe nagyon jó az: tarhó, szalonna meg kenyér*.

Folytathatnánk a sort persze az élet más területeiről vett példákkal is, hisz a világháború véget értével bekövetkezett társadalmi változások, majd az azt követő gyors műszaki és még gyorsabb információs fejlődés azt eredményezte, hogy sok korábbi szokás, eljárás, ismeret kiegészült, kicserélődött, módosult, egyik-másik pedig feledésbe is merült. Csakhogy – amint azt már az előzőekben is láttuk – a nyelv nem felejt. Az ugyan megeshet, hogy miként a fölöslegessé vált használati tárgyak, bútordarabok, vagy a viselet régmódinak minősített és újmódival felváltott darabjai a tiszta szobából a kamrába vagy még kintebb kerülnek, úgy a nyelvben is a rájuk vonatkozó szavak, velük kapcsolatos ismeretek, avíttanak ítélt kifejezések háttérbe szorulnak, egy időre talán el is felejtődnek, teljesen azonban nem tűnnek el. Az ember életének, az ember végezte cselekvéseknek és

a cselekvések tárgyi tartozékainak ugyanis mindig vannak olyan ismérvei, amelyek emlékei a feledés hálóján fennakadnak és ha csak egy-egy szóban is, de fennmaradnak, továbbélnék.

Gyermekeink játékaik, mondókáik igazolják, hogy a bennük előforduló szavak, kifejezések sokszor olyan ismeretet őriznek, amelynek tudatunkban már teljesen nyoma veszett. Ki gondolná – ha csak nem tanult róla –, hogy a *Gólya, gólya gilice* kezdetű közismert gyermekdal vagy inkább mondóka befejező része, a „*magyar gyerek gyógyítja síp-pal, dobbal, nádi hegedűvel*” őseink sámánhitű világának, ősvallásunk pogánykori szertartásának az emlékét őrzi, csakúgy mint a „*szita, szita péntek, szerelem csütörtök, dob-szerda*” záróformula egy másik mondókából. De erre utalnak a hintázás, hintáztatás alkalmával kántált „*Egy süveg alma...*” kezdetű közismert mondóka befejező részében emlegetett csontok is:

*Tíz, tíz, tiszta víz,
Olyan mint az arany víz.
Ángyomasszony kislánya
Beleesett a Dunába,
Szedjük össze csinteket, csontokat,
Azzal halásszuk ki.*

(Saját gyűjtés)

A nyelv tehát szándékunk, sőt akaratumk ellenére is élteti, közvetíti szokásainkat, hiedelmeinket. Felvilágosult vagy annak hitt eszünkkel, túlságosan is eltárgyasult világ-szemléletünkkel ma már nem, vagy alig hiszünk őseink szokásaiban, hiedelmeiben, sőt az elmúlt fél évszázadban babonának, butaságnak nyilvánítottuk, kigúnyoltuk, lenéztük, megmosolyogtuk őket, ám ennek ellenére alkalomadtán csak eszünkbe jutottak, és ha nem is hittük, azért fölelmegettük őket. Például február másodikán a medve viselkedését, Medárd napján az eső locsogását, Luca-napkor pedig a különféle tilalmakat, előírásokat, jóslásokat, például hogy nem szabad varrni, hogy Luca estéjén hegyes karóval meg kell piszkálni az óljukban ülő tyúkokat vagy hogy búzát kell ültetni. Ez utóbbit, vagyis a lucabúza ültetését a tiltások, a rosszallások ellenére is nemcsak szóban, de valóságosan is végeztük, úgyhogy a szokást még manapság is Vajdaság-szerzte élönek tekinthetjük. S ha ehhez hozzáadjuk, hogy a lucabúza eredete akár a távoli Indiáig, illetve az i. e. harmadik évezredig vezethető vissza, érezhetjük csak igazán a szokások, hiedelmek mindent átívelő erejét.

Nem fog át ekkora intervallumot a betlehemezők hagyománya, s bár az „új világ” építésének fél évszázada alatt tájainkon a gyakorlását tiltották, emléke még mindig elevenen él, s ha a Topolyán gyűjtött változatokra gondolok, hogy ti. a pásztorok antikvizáló nevet viseltek (az öreg pásztor neve pl. *Goredom* volt), arra következtethetek, hogy a betlehemes játékok topolyai hagyományozói egy a Dél-Dunántúlról elindult barokkos változatot éltettek tovább bácskai új hazájukban, következésképp a Topolyán megtelepülők egy része valahonnan a Dunántúl déli részéről kellett, hogy érkezzen. Ezt a feltételezést látszik megerősíteni az is, hogy akik Topolyán a *Goredom*ra emlékeztek, illetve a két világháború közötti években mint kisgyerekek annak betlehemes figuráját játszották, emlékeztek, tudtak a *lúdvércről* is.

Sorolhatnám tovább is a részleteket, hisz a folklórról, a szókincsről nem vagy alig is szóltam, de – gondolom – az eddig elmondottakból is kiviláglik, hogy a nyelv, a nyelv megőrizte régiségek – még ha első hallásra ismeretlenek, jelentés nélkülinek tűnnek is, mint például számomra a *Nincs má annak kámja se!* szólás, amelynek jelentése, értelmezése felől a nyelv tárolta reliktumok fontos fogódzói, támaszai, útmutatói, sőt ismeretlenségükkel talán éppen ösztökélői mind a néprajznak, mind a nyelvészetnek, nyelvjáráskutatásnak, mind pedig a különféle helytörténeti kutatásoknak. És úgy vélem, együttesen, egymás kutatási eredményeit felhasználva, kiegészítve, megerősítve mindhárom diszciplína gazdagabbá válik, kutatói pedig az eddigieknél is hatékonyabbnak, eredményesebbnek bizonyulnak.

IRODALOM

Bálint Sándor

- 1970 Szaján. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei. Újvidék (a továbbiakban: HITK) 3. Sz. 88–91.
 1973 A Bánát településtörténetéből. HITK 15. sz. 5–13.

Benkő Loránd

- 1957 Magyar nyelvjárástörténet. Bp.
 1961 Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban. Magyar Nyelv LVII. évf. (4. sz.) 401–13.

Deme László

- 1966 A nyelvről – felnőtteknek. Bp.

Diószegi Vilmos (szerk.)

- 1971 Az ősi magyar hitvilág. Bp.
 1978 A pogány magyarok hitvilága. Bp.

Dömötör Tekla

- 1974 A népszokások költészete. Bp.
 1981 A magyar nép hiedelemvilága. Bp.
 1983/1984 Naptári ünnepek – népi színjátszás. Bp.

Kálmán Béla

- 1966 Nyelvjárásaink. Bp.

Kósa László

- 1972 Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában. (Néprajzi és településtörténeti áttekintés) HITK 11–12. sz. 5–18.
 1980 Megjártam a hadak útját. Bp.
 1984 Hagyomány és közösség. Bp.

Kósa László–Filep Antal

- 1975 A magyar nép táji-történeti tagolódása. Bp.

Kósa László–Szemerényi Ágnes

- 1973 Apáról fiúra. (Néprajzi kalauz) Bp.

Kosztolányi Dezső

- 1971 Nyelv és lélek. Bp.

Láncz Irén

- 1978 A csantavéri nyelvjárás. Hungarológiai Közlemények. Újvidék (a továbbiakban (HK) 34. sz.

Lőrincze Lajos

- 1961 Édes anyanyelvünk. Bp.

Markovics Radmila

- 1981 Hangtani jelenségek Kishegyes nyelvében a köznyelvhez viszonyítva. *Oktatás és Nevelés* IX. évf. 41. sz. 121–130.

Matijevics Lajos

- 1982 Jegyzetek Kishegyes nyelvről. In: *Jugoszláviai magyar nyelvjárások Újvidék* (a továbbiakban JMNYj) 125–138.

Paládi-Kovács Attila

- 1973 Az anyagi kultúra alakulása néhány dél-alföldi (bánsági) magyar faluban. In: *Népi kultúra – népi társadalom*. Bp. VII. 291–326.

Penavin Olga

- 1982a Gombos község nyelve. In: JMNYj 151–161.
1982b Néhány szó a jugoszláviai székelytelepekről – különös tekintettel Székelykevére. In: JMNYj 162–176.
1982c Néhány szó a jugoszláviai magyar nyelvjárásokban jelentkező határozóragokról. In: JMNYj 265–271.

Pénovátz Antal

- 1958 A pacseri gabona sorsa aratástól vetésig. Nyomtatás. Kézirat az MTANYI-ben.
1971 A zárt í-zés esetei a pacseri népnyelvben. *HITK* 8. sz. 116–132.
1974 A karácsonyi ünnepkör szokásai, hiedelmei Pacséron. *HITK* 19–20. sz. 77–82.
1975a A pacseri földművelés és állattartás szótára. Újvidék.
1975b A Medárd-napi esőről. *Topolya és környéke* VII. évf. 24. (320.) sz.
1976 Hiedelemvilágunk pogánykori emlékei. (Adalék a szemverés ráolvasásos gyógyításához) *HK* 28. sz. 43–47.
1979a Vajdasági magyar néprajzi kalauz. Újvidék
1979b Hajdani állattartásunkról. *Üzenet* IX. évf. 4. sz. 193–195.
1982 A pacseri népnyelv rövid jellemzése. In: JMNYj 81–90.

Saffer Veronika

- 1982 Kanizsa község és környéke nyelvjárásának beszédhangjai. In: JMNYj 139–150.

Sátai Pál

- 1981 Az igeképzők funkciója Padé nyelvjárásában. *Oktatás és Nevelés* IX. évf. 41. sz. 95–106.

Sekulić, Ante

- 1989 Bački Bunyevci i Šokci. Zagreb

Silling István

- 1982 Tájai ejtés és regionalitás a kupuszinai középiskolások nyelvében. In: JMNYj 29–36.

Solymossy Sándor

- é. n. A magyar ősi hitvilág. In: *A magyarság néprajza* IV. kötet. 340–382.

Szabó József

- 1990 Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárászigetek. Békéscsaba, Kecskemét, Szeged

BESZÉDES VALÉRIA

NÉPRAJZI KUTATÁSOK A DÉLVIDÉKEN

A kezdetek

1969-ben Újvidéken megalapítják a Hungarológiai Intézetet, egyebek között azzal a feladattal is, hogy előmozdítsák a vajdasági magyar folklórkutatást. A kutatási terv kidolgozásakor magyarországi szakemberek véleményét is figyelembe vették. Az addigi tevékenységet tekintette át Kósa Lászlónak az a tanulmánya, amely csaknem harminc évvel ezelőtt, 1972-ben jelent meg.¹ Pontos áttekintést ad arról, hogyan foglalkozott a magyar és a helyi néprajztudomány a kezdetektől a hatvanas évek végéig a bácskai és bánáti magyarság népeletével. Számba veszi azokat a kezdeményezéseket a hatvanas évek végén Zentán és Újvidéken, melyeknek az volt a célja, hogy Bácskában és Bánátban is meginduljon a népelet felmérése. Tudománytörténeti áttekintést ad az addigi munkáról: Kálmány Lajos, Hermann Ottó, Hajnal (Holzmann) Ignác, Bellosits Bálint tanulmányait ismerteti. Végző mérlege igencsak lesújtó a délvidéki magyarsággal kapcsolatban, hiszen a századfordulón jelentős néprajzi gyűjtésnek csak Bartók Béla és Garay Ákos munkája tekinthető. Megállapítja, hogy a tudomány hőskorában nem a délvidéki magyarság érdekelte a szakembereket, hanem az itt élő nemzetiségek: a bunyevácok, a németek, a sokácok.

A helyzet csak némileg módosult 1918 után, a lassan magára eszmélő kisebbségi értelmiségiek egy része felfedezte a népi kultúrát. A nehezen születő folyóiratokban, a Kalangyában és a Hídban több néprajzi jellegű írás is megjelent. Kósa László a fentebb említett tudós tárgyilagosságával értékeli ezeket: a Kalangya közleményeiben anakronisztikusnak tartja a lelkesedést és a hangvételt, ahogy a szerzők a témához közelítettek, még az sem módosít lényegesen a képen ha: „tudjuk, hogy a vajdasági kulturális élet abban az időben fellendülésben lelkes építkezésben volt”. A harmincas évek elején Batta Péter írását az első jelentős vajdasági folyóiratban, csak színes riportnak tekinti.² A korai Kalangya írásai idilli képet festenek a vajdasági magyar falvak romlatlan világáról. Jól tükrözi ezt Kende Ferenc írása 1936-ban az útjára induló Gyöngyösbokrétára kapcsán:

„Mint jótékonyan üdítő hűs hullám gyűrűzik a Dunabánságon keresztül a Gyöngyösbokrétára. Lelkünket fűrösztje benne és vidámítja szívünket. Szépséges nótáinkon elboron-

¹ Kósa László, 1983. 21–40.

² Batta Péter, 1933. Kalangya 255–261., Kalangya 1933. 433–439., Kalangya 1934. 902–905., Kalangya 1936. 268–271.

gunk, víg dalai pezsdítenek. Táncaik üteme vérünk iramlását gyorsítja és viseletük káprázatos színei szemünket kacagtatja."³

A 1934-ben alapított Híd baloldali, később kommunista szerkesztői elsősorban arról szólnak néprajzi és szociográfiai írásaikban, hogy nyomorog a *vojvodinai* (csak a szerb földrajzi neveket használhatták az írott sajtóban a királyi Jugoszláviában – a szerző megjegyzése) magyarság. A szlovákiai Sarló mozgalommal kapcsolatban voltak a Híd fiatal szerkesztői. Ezért 1936-ban Malušov Cvetko kezdeményezésére szociográfiai pályázatot indít a lap. Útmutatóként részletes kérdőívet is közzétettek. Maguk a kérdések is a lap baloldali orientáltságát tanúsítják. Elsősorban a kisebbségbe szakadt magyarság gazdasági és szociális helyzetére voltak kíváncsiak, csupán néhány kérdés foglalkozott a művelődéssel. A pályázat nem váltotta be a hozzá fűződő reményeket. Mindössze nyolc olyan munkát közölt a folyóirat 1937 és 1938 folyamán⁴, mely a szociológia pályázat kapcsán született.

A korai Kalangya néprajzi írásai a jobboldali populizmus jegyében születtek, a Híd közleményeit a baloldali radikalizmus jellemzi. Sajnos ezek a szociográfiai jellegű beszámolók se többek rövid társadalomrajzoknál.

A két világháború közötti időszak legnagyobb társadalomtudományi vállalkozása a Szabadkán megjelenő Jugoszláviai Magyar Újság néprajzi-szociográfiai pályázata volt 1933-ban. Sikeresebb volt, mint a Hídé, hiszen 55 pályamunka jelent meg részben az újságban, részben pedig a Városok ... falvak kétkötetes gyűjteményben.⁵ A pályamunkák zöme azonban nem elmélyült tanulmány, a sikeresebbek tényfeltáró szociográfiai riportok. A délvidéki szociográfiai, néprajzi írások színvonalára nem hasonlítható össze a felvidéki és erdélyi tanulmányokkal, mivel az itteni közírók csak a harmincas években ismerkedtek a műfajjal. Bácskában és Bánátban nem volt hagyománya a néprajzi kutatásnak. Hogy miért volt ez így, arra 1978-ban Bori Imre az egyik lehetséges választ adja a vajdasági magyar irodalom mibenlétével kapcsolatos viták kapcsán. A regionális tudat hiányát tartja az alapvető problémának. Hogy ez így alakult, azt a múlt század nyolcvanas éveiben kialakuló központosító politikával magyarázza, melynek következtében „a magyar lakosságú vidék kiürül a fővárossal szemben a szellemi értékeket fogyasztó szerepében találta magát.”⁶ Bori Imre szerint ez a folyamat nálunk még radikálisabb volt, mint a magyar nyelvterület más vidékén. Ezt a magyar nemzetiségű lakosság történelmi hagyományok nélküli élete is elősegíthette. Ezt a gyökértelenséget Bácska, illetve Bánát településtörténeti tényével látja igazoltnak. A harmincas években kialakuló értelmiség egy részének, amely érdeklődött a néprajz és a szociológia iránt nem volt meg a kellő iskolázottsága, de hiányzott az a társadalmi környezet is, amely lehetővé tette volna, hogy a Híd köré csoportosult fiatalok szociográfiai tevékenysége kibontakozódhasson.

A negyvenes években a Herceg János szerkesztette Kalangyában jelennek meg az első igényesebb néprajzi közlemények. Ekkor indul meg a tudományos igényű néprajzi gyűj-

³ Kende Ferenc, Kalangya 1934. 744–746.

⁴ Szabó Mihály, Híd 1937. 3–5., Gyenes Sándor, 1938. 234–236., Kossa János, Híd 379–382., Kovács György, 1938. 3–5., Laták István, 96–98., Morel András, 1938. 45–59., Gergely Boriska, 1939., 70–73. Sántha Péter, Híd 1939. 338–341.

⁵ Városok ... falvak 1933.

⁶ Bori Imre, 1983. 44.

tés ezen a tájon Kiss Lajos és az akkor Zentán tanárkodó Banó István jóvoltából. Kiss Lajos⁷ tevékenysége megkerülhetetlen a magyar népzene kutatás számára. A harmincas évek végétől kétezernél is több dallamot jegyzett le Vajdaságban és Szlavóniában. Ez volt az alapozó munka, amely később jó irányba befolyásolta a későbbi vajdasági népzene gyűjtőket: Fábri Jenőt, Király Ernőt, Tripolszky Gézát, Burány Bélát, Bodor Anikót. Munkálkodásuk eredményeként az ezred végén megállapíthatjuk, hogy ha még egyetlen is a gyűjtés, a vajdasági magyarok népdalai tudományos szempontból a legjobban feldolgozottak.⁸ Sajnos Banó István zentai tevékenységének nem volt ekkora kisugárzása a Kalangyában, tanulmányai ismeretlenek a jugoszláviai magyar néprajzi köztudatban, ezért is állíthatta az imént idézett tanulmányában Bori Imre, hogy a háború után a nulla pontról indult el a jugoszláviai magyar néprajzi kutatás.

Az ötvenes évek kutatásainak eredménye, eredménytelensége

A háború utáni újjáépítés hangulatában a negyvenes évek végén egymás után szervezik meg a helyi és regionális múzeumokat Vajdaság-szerte. A mai múzeumhálózat ennek az eredménye. Szakemberhiány miatt három alkalommal Karlócnán tanfolyamot szerveztek a múzeumok leendő dolgozói számára, ezen a tanfolyamon egy-egy magyar muzeológust is képeztek, akinek a továbbiakban az lett volna a feladata, hogy megszervezze a terepi munkát, az önkéntes gyűjtők hálózatát. Bóna Júlia 1953-ban készült beszámolójából arra következtethetünk, hogy nem keveset áldoztak erre a tevékenységre, ebben az időben évente 500 000 dinár költhettek központi pénzalapból magyar néprajzi kutatásokra.⁹ Nem lebecsülendő összegről volt szó, de nem túl jelentős se, ha figyelembe vesszük, hogy ebben az időben alapozták meg a szabadkai és a zentai múzeum gyűjteményét, melyben e tervszerűség szerint a magyar népi műveltség tárgyait is összegyűjtötték. 1949 és 1953 között két néprajzi gyűjtést szervezett a vajdasági magyar Kultúrtaács: Kupuszinán, Gomboson és Doroslón, illetve Szlavóniában Szentlászlón és Kórógyon. Bóna Júlia említett munkájában név szerint bemutatja azokat a személyeket, akik az ötvenes évek elején részt vettek a terepi munkában. Már a beszámolóban is kitűnik, hogy a tárgyak összegyűjtésén kívül a részvevők az anyag feldolgozásában nemigen jeleskedtek, mert csak Bóna Júlia, Czimmer Anna, Katona Pál, Degrel István publikált néhány kisebb tanulmányt. Hogy a gyűjtési naplók, a vázlatrajzok hova kerültek, készültek-e ilyenek azt nem lenne haszontalan kideríteni, valószínűleg a Vajdasági Múzeum adattárában őrzik őket. Az ötvenhármast terepi munkának legnagyobb eredménye Penavin Olga több évtizedes szlavóniai, kórógyi munkálkodásának elkezdése, amely olyan nagy jelentőségű monográfiák megszületését eredményezte, mint amilyen a *Kórógyi szótár*, a *Nagycsaládi szervezet Kórógyon*, a *Szlavóniai hétköznapiak*.

A központosított múzeumi rendszerben, a vajdasági múzeumoknak egy közös évkönyvük van, a *Rad vojvodjanskih muzeja*. Az 1951-ben induló évkönyvben a kezdeti

⁷ Kiss Lajos, 1943., 1974., 1982.

⁸ Bodor Anikó, 1998. A könyv bevezetőjében részletes bibliográfia található a vajdasági magyar népzene kutatásról.

⁹ Bóna Júlia., 1983. 9–14.

időszakban magyar néprajzi anyagot is találunk, a későbbi évfolyamokban a magyar szerzők elmaradnak. A más nemzetiségű szakírók csak akkor szólnak a vajdasági magyarok anyagi műveltségéről, ha a múzeum néprajzi gyűjteményének egy-egy részét dolgozzák fel.¹⁰ A kilencvenes évektől a bánáti múzeumok: a pancsovai, a verseci, a becskerekai, a kikindai közös évkönyvet ad ki. Olyan írásokat eddig nem közöltek, amely a bánáti magyarság népi műveltségét foglalta volna össze, mindössze az egyik írás, Nikola Vljaković a dél-bánáti kemencéket rendszerező tanulmánya¹¹ tartalmaz magyar falvakra vonatkozó adatokat.

A Vajdasági Múzeum korábbi tudományos projektumai közé tartozott az itteni románok, szlovákok, ruszinok anyagi kultúrájának tudományos összefoglalása. Ennek kapcsán Mijana Maluckov két könyvet is megjelentetett a dél-bánáti románok néprajzáról. Mila Bosić a szlovák népviselet kapcsán jó néprajzi összefoglalót is készített a vajdasági szlovákságról. A ruszinokról is készült egy néprajzi áttekintés. Hogy a legszámosabb vajdasági kisebbség népi kultúrája miért nem került a múzeum kiemelt kutatási programjába, csak találgathatjuk. Nem vigasztalhat bennünket az a tény se, hogy a sokácok, a bunyevácok is elkerülték az intézmény figyelmét.

A Hungarológia Intézet és a Zentai Múzeum

Bóna Júlia 1953-ban készített összefoglalójában arra hívta fel a figyelmet, hogy a sikeres munka érdekében egy kerettervet kellene elkészíteni, és megszervezni az egymás közötti együttműködést. Hogy készült-e ilyen keretterv arról nem tudok, de tény az, hogy a szervezetlenség, az együttműködés hiánya jellemezte a vajdasági magyar néprajzkutatást az elmúlt fél évszázadban. Ezen próbáltak változtatni a hatvanas évek végén 1969-ben a Hungarológia Intézet megalapításával. Evvel kapcsolatban Bori Imrére kell hivatkoznunk: miszerint csak a hatvanas években alakult ki az a sajtósági irodalmi tudat, melynek segítségével „vállalhatja a jugoszláviai magyar irodalom és szellemi élet önmeghatározásának feladatait, és jelölheti ki helyét az egyetemes magyar irodalom és szellemi élet, valamint a Jugoszlávia népei és nemzetiségei irodalmi és szellemi életének térképén.”¹² Hogy ezt megtehesse, ki kellett alakítani azokat az intézményeket, szellemi műhelyeket, amelyek képesek feltérképezni a jugoszláviai magyar szellemi élet valamennyi területét, az itteni népesség szellemi és anyagi műveltségét. A hatvanas években nyílt erre először lehetőség. 1959-ben megalakul az újvidéki Magyar Tanszék, majd a Forum Könyvkiadó, s végül 1969-ben a Hungarológiai Intézet. Az Intézet egyik feladatának a vajdasági magyar szellemi örökség összegyűjtését tartotta. A tárgyi műveltség anyagát a Zentai Múzeumban kívánták rendszerezni és feldolgozni. A cél megvalósításának érdekében a hetvenes évek elején Zentán nyaranként többnapos néprajzi szemináriumot szerveztek, a leendő társadalmi gyűjtők számára. A magyar néprajztudomány legjelesebb egyéniségei fordultak meg ebben az időben Zentán. Segítségükkel újrarendezték a múzeumot, kiegészítő gyűjtéseket végeztek. A kezdeti sikert sajnos nem követte a kibontako-

¹⁰ Maluckova, Mirjana, 1985., Bosić Mila, 1987.

¹¹ Vlaić, Nikola, 1991. 68–80.

¹² Bori Imre, 1983. 44.

zás, a Zentai Múzeum nem lehetett a vajdasági magyarság központi gyűjtőhelye. Hogy ez nem így történt, nem a szakembereken múltott.

A vajdasági magyar néprajzkutatás történetében az 1971-es esztendő a fordulópont, ebben az évben jelent meg Bori Imre válogatása a jugoszláviai magyar népköltészetből *Idő, idő tavaszidő* címen, valamint Penavin Olga népmesekötete a *Jugoszláviai magyar népmesék* az UMNGY XVI. köteteként. E két mű megjelenése jelzi a vajdasági magyar néprajzkutatás kibontakozásának kezdetét. Tudománytörténeti szempontból Bori Imre válogatása volt a jelentősebb, hihetetlen nagy, 15 000 példányszámban nyomtatták ki. Kritikai fogadtatása is nagy volt. Jung Károly tizenkét recenziót, kritikát vett számba, amikor Bori Imre néprajzi tevékenységét elemezte hatvanadik születésnapján.¹³ A hetvenes években Bori Imre elvi megnyilatkozásai, tanácsai pozitív irányba alakították a vajdasági magyar néprajzkutatást. A hetvenes évek végén, miközben örül a szaporodó anyagközlő tanulmányoknak, arra figyelmezteti a néprajzzal foglalkozókat, hogy szövegközlések, adatgyűjtések után jó lenne, ha értelmező tanulmányok is készülnének.

A hetvenes évek tehát a vajdasági magyar néprajzkutatásnak a felmenő ága volt, ekkor kezd meg munkásságát a tragikusan korán elhunyt Tóth Ferenc és Matijevics Lajos, és a napjainkban is alkotó néprajzosok Pénovác Antal, Jung Károly, Borús Rózsa, Csorba Béla, Silling István. Ha az akkori bibliográfiákat tanulmányozzuk akkor felfigyelhetünk bizonyos szervezettségre, melyet az ötvenes években annyira hiányolt Bóna Júlia. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményeiben, az 1971-ben alapított új folyóiratokban, az *Üzenetben* és a *Létünkben* több közleményt olvashatunk a hitvilággal kapcsolatosan. Pócs Éva könyve, a *Zagyvarékas néphite* termékeny talajra talált az itteni kutatók körében. Ennek alapján készült Kovács Endre doroszlói monográfiája, Gyura Júlia néhány közleménye, de Jung Károly, Borús Rózsa¹⁴ Gombos illetve Topolya népszokásait feldolgozó kötete is a Pócs Éva-féle kérdőív útmutatásait hasznosította. Ekkor kezd meg a földrajzi nevek gyűjtését és publikálását Penavin Olga és Matijevics Lajos, amelyek fontos sajnos nem eléggé kiaknázott forrásai népéletünk történetének.

A hetvenes évek másik kiemelt témája a népballadák volt.¹⁵ Még a népballadák variálódásáról is, a Falba épített asszony vajdasági töredékéről, invariánsáról is természetlen vitát folytatott Burány Béla és Katona Imre a Híd hasábjain.¹⁶ Húsz év távlatából egy kicsit az az érzésem, hogy megirigyeltük Kallós Zoltán remek székely népballadait. Kálmány Lajos munkásságának az újrafelfedezése azt a reményt kelthette a hazai kutatókban, hogy néhány klasszikus székely népballada töredékét is megtalálták vidékünkön. A *Kádár Kata*, a *Falba épített asszony története* ugyan nem került elő, viszont néhány klasszikus népballadát, illetve töredéket feljegyeztek ebben a balladákat kereső korszakban, Gomboson a *Fekete Rác Péter* történetét, amely a *Budai Ilona* és *Molnár Anna* típusába sorolható. Silling István Kupuszinán a *Fehér László* nyomára bukkant. Viszont a *Halálra táncoltatott lány*, a *Szégyenbe esett lány*, a *Három árva* még a kilencvenes években is gyűjthető volt ezen a vidéken.

¹³ Jung Károly, 1997. 56–57.

¹⁴ Gyura Julianna, 1973., 1975., Borús Rózsa, 1981, Jung Károly, 1976., 1977., 1978., Kovács Endre, 1982., Pénovác Antal. 1979.

¹⁵ Tóth Ferenc, 1981, Silling István

¹⁶ Katona Imre–Tripolszky Géza, 1971. HITK III. 17–38.

A nyolcvanas évek közepén a Hungarológiai Intézetet egyesül a Magyar tanszékkel, az új viszonyok között már nem koordinálhatta a társadalmi gyűjtőkkel a kapcsolatot. Penavin Olga nyugdíjba vonulásával megszűnnek a közös nyelvjárási terepi gyűjtések. Az újabb nemzedék, azt kell mondanom, nem mutat különösebb érdeklődést a népi műveltség iránt. A nyolcvanas évekre kialakulnak azok az egyéni műhelyek, amelyek meghatározzák a vajdasági magyar néprajzkutatás további történetét. Már csak a legkitartóbbak foglalkoznak a népelet feltárásával. Jung Károly a gombosi hiedelmek, szokások kapcsán a magyar hitvilág elméleti, filológiai kérdéseire mutatott rá, és figyelt fel a délszláv–magyar népi kultúra kapcsolataira. Újabban elsősorban ezekkel a témákkal foglalkozik, megszívlevélve Bori tanár úr intelmét, hogy nem csak az adatközlésre, hanem a szintézisre is törekednie kell a folklor tudománynak. Silling István ebben az időben még a kupuszinai néphagyományokat gyűjtötte, rendszerezte. Majd rábukkan Kupuszinán is az apokrif imákra s azóta azokat gyűjti, nemcsak Kupuszinán hanem egész Vajdaságban. A társadalmi gyűjtők egész hálózatát építette ki immár egy évtizedes munkálkodása alatt. Kovács Endre Doroszlón, Csorba Béla Temerinben végzi néprajzi feltáró munkáját. Az utóbbi egy-egy temerini példa kapcsán ugyancsak figyelmeztet a szerb–magyar népi kultúra kapcsolatára.

A nyolcvanas években decentralizálják a műemlékvédelmet. Egy kedvező politikai pillanatban Harkai Imre restaurálta az egyetlen vajdasági magyar tájházat, áthelyezte a topolyai szélmalmot, és helyreállított egy kovács- és bognárműhelyt. A műemlékek megújításával párhuzamosan kezdi el gyűjteni a vajdasági népi építészet emlékeit, megírja a temerini és a topolyai, az adorjáni lakóház történetét. Településtörténeti tanulmányokat készít, majd eljut a nagy elméleti munkájához, modellállás segítségével elkészíti a magyar falusi házak rendszerét.

Kalapis Zoltán a vajdasági társadalomtudomány mindenese. Művelődéstörténeti, technikatörténeti tanulmányai mellett fontosak azok az írásai is melyek szorosan kapcsolódnak a néprajztudományhoz. De Ökrész Károly, Virág Gábor, Papp György, Sinkovics Ferenc temerini, kishegyesi, kanizsai, csantavéri közleményei is figyelemre méltóak.

A nyolcvanas években létesülnek a kisebb-nagyobb helytörténeti gyűjtemények, múzeumi egységek, a legjelentősebbek a temerini, a kupuszinai, a bezdáni, a torontálvásárhelyi. Ezek a gyűjtemények felvetik a néprajzi tárgyak tárolásának szakmai kérdéseit. A tárgyak nincsenek jól tárolva, nem preparálták őket, nem leltározták be őket, s hiányzik a leíró karton, melyek nélkül, mint tudjuk nem múzeumi tárgy a tárgy. Nagy kérdés, mi lesz a sorsuk, ha a gyűjtemény alapítója meghal, elköltözik. Én szerencsésebbnek tartom, ha műtárgykereskedők vásárolják meg, s nem tüzelik be, mert elenyésznek a restaurálás hiánya miatt.

A civil szervezetek és a néprajzi kutatás

1982-ben Újvidék mellett az egyik tanyaközpontban, Čenejbén egy olyan civil szervezet alakult, amely kizárólag a Vajdaság néprajzát kívánja feltérképezni. Az újvidéki Mezőgazdasági Kar tanára, Veselin Lazić professzor a társadalmi gyűjtők egész hadát szervezte be ebbe a munkába. Évente egy-egy téma feldolgozására kéri fel választott

munkatársait kérdőívek alapján. A beérkezett munkákat azután publikálja is. A szervezet célja, hogy a sok nemzetiségű Vajdaságot mutassa be, ezért szívesen közli a magyar településekre vonatkozó tanulmányokat is, természetesen szerb nyelven.

A kilencvenes években Jugoszláviában is megalakulhattak a különböző civil szervezetek, így a Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság is. A JMMT egyik szakosztálya volt a mostani Kis Lajos Néprajzi Társaság, még ebben az időben kezdeményezte a Thurzó Lajos Közművelődési Központtal, hogy Zentán hozzák létre a népzenei archívumot. Bodor Anikó a gyűjtemény kezelője, rendszerezője. A munka eredményeként már megjelent az első könyv is: *A vajdasági magyar népdalok* címen. Ez a kilencvenes évek egyik legfontosabb néprajzi vállalkozása a Délvidéken.

A néprajzi szakosztály két évvel ezelőtt kezdett önálló szervezetként működni. Alakulásától kezdve az volt a célja, hogy maga köré gyűjtse a néprajzzal foglalkozó szakembereket, és a kilencvenes években megpróbálja a megszervezni a társadalmi gyűjtők hálózatát, a fiatalok körében is népszerűsítse a néprajzot. Ezért évenként pályázatot ír ki a középiskolások számára, egy-egy meghatározott témával kapcsolatosan. A társaság azt szeretné, ha a Zentai Múzeum valóban a vajdasági magyarság központi múzeuma lenne, de ehhez, úgy veszem észre, nincs meg sem a kellő anyagi alap, de a politikai akarat sem. Így a társaságnak be kell érnie azzal, hogy évente néprajzi vándorgyűléseket szervez egyet nyáron, egyet ősszel. A nyári összejövetel helyszíne Zenta, az őszi pedig a szó szoros értelemben vándorgyűlés, minden évben máshol van. Hol Bácskában, hol pedig Bánátban. A nyári összejöveteleken inkább az anyagi kultúra kutatását szeretné a társaság serkenteni, ezért a nyári találkozók a következő témákat dolgozták fel: *A ház, Asszonykezek dicsérete, Halász Vadász, Madarász, A tanya, A gyermekélet néprajza, Mesterségünk címere, Az aratás, A szőlőművelés*. Az őszi tanácskozások a népi vallásossággal foglalkoznak. Az első két összejövetel Bajmokon és Zomborban inkább ismeretterjesztő jellegű volt. A bezdáni tanácskozás óta viszont minden összejövetelen hasonlóan – mint a nyári találkozónak – egy-egy konkrét témája volt: *Helyi szentek kultusza, Temetők néprajza, Laikus világi társulatok, Kántorok, Búcsújáró kegyhelyek*. A tanácskozások anyagát részben sikerült publikálni a *Létünk* illetve az *Üzenet* folyóirat egy-egy tematikus számában.

Feladatának tartja a társaság, hogy a zentai múzeummal közösen rendezze meg a karácsonyi néprajzi kiállítását. Az idén már a kilencediket fogjuk megnyitni december 19-én.

Azt természetesen tudjuk, hogy civil társaság nem pótolhatja azt az intézményt, melynek elsődleges feladata lenne a vajdasági magyarság anyagi és szellemi műveltségének összegyűjtése és rendszerezése. A társaság vándorgyűlései nem helyettesíthetik az Újvidéki Egyetem és az MTA a *Hagyomány és Modernség* címmel korábban két évente megrendezett tudományos értekezleteit. Nem a mi feladatunk, hogy hidat képezzünk a magyar és szerb néprajzkutatók legjelesebbjei között. A társaság szeretné, ha felújítanák ezt a rangos értekezletet, megtiszteltetés lenne számunkra, ha esetleg meghívnának bennünket is. A jelenlegi politikai, gazdasági helyzetben azt hiszem, erre nincs is lehetőség. A politikai akarat is hiányzik ehhez, hiszen a meglévő intézményeink is nagy válságban vannak. Ahelyett, hogy politikusaink ezeket támogatnák, mindent megtennének a folyamatos működtetésük érdekében, ehelyett folyamatosak az elvtelen támadások, a rosszul értelmezett populizmus jegyében.

IRODALOM

Batta Imre

- 1933 Magyar nótagyűjtésről. Kalangya 73–75. Leánykánk játékdalai. Kalangya 433–439.
 1934 Egy és más a rokkáról meg a régmúlt viseletről. Kalangya 902–905.
 1936 Felkelő-napos oromfalak. Kalangya 268–271.

Bodor Anikó

- 1997 Vajdasági magyar népdalok. Forum. Újvidék

Bóna Júlia

- 1983 A magyar néprajzi gyűjtő-kutatómunka nálunk. In. Jugoszlávia Magyar folklór Értekezések Monográfiák. 3. A Magyar Nyelv és Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete. Újvidék. Továbbiakban JMF.

Bori Imre

- 1971 Idő, idő tavaszidő. Újvidék
 1983 A folklórkutatás eredménye és szerepe a jugoszláviai magyarok kultúrájában. In JMF 41–52..

Borús Rózsa

- 1981 Topolya népszokása. Újvidék

Bosić, Mila

- 1987 Narodna nošnja Slovaka u Vojvodini. Vojvodanski Muzej Novi Sad

Csorba Béla

- 1988 Temerini néphagyományok. Újvidék

Gergely Boriska

- 1939 Magyarok a Bánánát csúcsán. (Novi Knezsevac) Híd 70–73

Gyenes Sándor

- 1938 Dögtemető. 234–236

Harkai Imre

- 1983 Temerin népi építészet. Újvidék
 1991 Topolya építészet. Újvidék
 1995 Házrendszerek és szerepük a magyar népi építészetben. Budapest

Jung Károly

- 1978 Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. Újvidék
 1990 Hiedelemmondák és hiedelmek. Adatok Gombos hiedelemvilágához. Újvidék
 1992 Köznapok és legendák. Újvidék
 1994 Őrszerek könyve. Újvidék
 1997 Összefüggések és kapcsolatok. Újvidék

Kalapis Zoltán

- 1980 Balladaénekesek, mesemondók, vásárosok. Újvidék

Katona Imre–Tripolszky Géza

- 1971 Három magyar népballada vajdasági változata. (Kőműves Kelemen, Fia rabolta anya, Farkas Julcsa.) HITK. III. 7. 17–38.

Kende Ferenc

- 1936 Gyöngyösbokréta mérlege. Kalangya 380–382,

Kiss Lajos

- 1943 Délvidéki daloskönyv. Budapest
 1974 Horgosi népdalok. Zentai füzetek 8. Zenta
 1982 Gombos és Doroszló népzeneje. Jugoszláviai Magyar Népzene-tára I. Újvidék

Kósa László

- 1983 Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában. Néprajz és településtörténeti áttekintés. In. JMF. 21–40.

Kossa János

- 1938 Feketics Híd 379–382

Kovács Endre

- 1982 Doroszló hiedelemvilága. Újvidék

- Kovács György*
1938 Stara Moravica. Híd 3–5.
- Kovács Ilona–Matijevics Lajos*
1975 Gombosi népballadák. Újvidék
- Laták István*
1939 Fél nap egy vojvodinai faluban. (Mali Igyos) Híd
- Maluckova Mirjana*
1985 Rumuni u Banatu. Etnološka monografija. Novi Sad
- Moller András*
1938 Szrbobran. Híd 54–59.
- Penavin Olga*
1971 Jugoszláviai magyar népmesék. UMNGY XVI. Akadémia. Budapest
1984 Jugoszláviai magyar népmesék. UMNGY XVI. Akadémia. Budapest
- Pénovác Antal*
1979 Vajdasági magyar néprajzi kalauz. Újvidék
- Sántha Péter*
1939 Bácska Topolán. Híd. 338–341.
- Silling István*
1989 Ismeretlen anyám. (Kupuszinai népballadák és balladás dalok) Újvidék
1992 Boldogasszony ablakában (Archaikus népi imádságok és ráolvasások Kupuszináról) Újvidék
1994 Templomok, szentek, imádságok. Újvidék
1995 Kinján essék esete. Újvidék
- Szabó Mihály*
1937 Telecska Híd 3–5.
- Tóth Ferenc*
1981 Topolya és környéke népballadái. Újvidék
- Vlajić, Nikola*
1991 Funure jugozapadnog Banata. Glasnik. Prilozi za nauku umetnost i kulturu. Narodni Muzej Pančevo

GRÁFIK IMRE

A VEAB-KUTATÁSOK DÉLVIDÉKI VONATKOZÁSAI

Előljáróban szükségesnek tartom felidézni, hogy a Magyar Tudományos Akadémia területi bizottságai körében a veszprémi (VEAB) szervezetben a határainkon túli magyar kulturális örökség kutatásával több munkabizottság is foglalkozik. Kiindulópontként természetesen a VEAB régió szolgál, mely a Veszprém, Fejér, Esztergom-Komárom, Győr-Moson-Sopron és Vas és Zala megyék, illetve az e megyékkel érintkező határon túli területek, mint Szlovákia, Ausztria, Szlovénia és Horvátország magyarok lakta térségeit foglalja magába.

Mindenekelőtt és legrégebben az igen eredményes múltra visszatekintő *Kézművesipar-történeti Munkabizottság* tevékenységére kell utalni. A VEAB keretében ez a csoport egyrészt eredendően kiterjesztette vizsgálódásait a VEAB régió kívüire is, másrészt a lehető legszélesebben értelmezte a tudományok közötti együttműködést. E tényekből következően egyfelől kutatási programjaiba a legkülönbözőbb tudományok képviselői kapcsolódtak be, másfelől pedig kétévenként szervezett hazai szakmai tanácskozásain és

nemzetközi konferenciáin az egész Kárpát-medence magyar nyelvterületéről szerepeltek (nemcsak magyar) előadók. „A Veszprémi Akadémiai Bizottság Kézművesipar-történeti Munkabizottsága évtizedek óta széles körű nemzetközi kapcsolatokkal rendelkezik. Már az 1970-es évek második felében felvetődött, hogy célszerű lenne a környező országok kutatóit is meghívni a rendszeresen megtartott konferenciákra, majd a kör tovább bővült. Figyelembe véve a feudális kori kézművesipar nemzetközi hagyományait, melyeket az országok és tartományok közt vándorló legények is közvetítettek, elsősorban azon országokból jöttek a kutatók, ahol hajdan a magyar kézműveslegények is megfordultak, illetve ahonnan a munkát keresők szívesen átjöttek a történeti Magyarország területére.” (Dóka K. 1995: 9) A Kézművesipar-történeti Munkabizottság tevékenységét az egyes konferenciákhoz kapcsolódó gazdag tanulmánykötetek dokumentálják (lásd: Nagybákay P. 1993: 199, tovább: Horváth S.–Szulovszky J. 1997).

A határainkon túli népi kultúra kutatása terén a VEAB keretében másik jelentős teljesítmény a *Néprajzi Munkabizottság* nevéhez fűződik. E munkabizottság egyik legnagyobb érdeme, hogy a rendszerváltást követően szinte elsőként karolta fel és szervezte meg az egész Kárpát-medence népi vallásosságának kutatását, az eredmények felmérését. E vonatkozásban tudománytörténeti jelentőséggel bír az 1990-ben Sepsiszentgyörgyön megrendezett konferencia. „A meghirdetett előadások címéből kitetszően a tárgykörön belül tematikus sokszínűség jellemezte a tanácskozást. Az előadásokat hallgatva, s átlapozva azok publikált változatát, megerősödik bennünk az a felismerés, hogy időszerű és szükségszerű volt – hosszabb kényszerszünet után – vállalkozni a népi vallásosság bonnyolult, s az életet sok-sok szállal átfogó történetének és gyakorlatának szaktudományos áttekintésére.” – írhattam a konferencia előadásait tartalmazó kötet utószavában (*Gráfik I.* 1991: 228). A program, a népi vallásosság kutatása tovább folytatódik, s ha – a kiadási nehézségek miatt – késve is, de újabb konferencia-kötet dokumentálja a kárpát-medencei kutatásokat, közte délvidéki vonatkozásokat (*S. Lackovits E.* 1997).

A fentiekén túl természetesen alkalomszerűen más munkabizottságok munkájában is megtalálhatók a határon túli magyar történelem, kultúra, művelődés egy-egy téma, illetve tárgyköre. A teljesség igénye nélkül – csak a legfontosabbakat említve – ilyenek, pl. a legutóbbi szervezeti felépítés illetve szakmai besorolás alapján a Településtörténeti és műemléki, Magyar nyelvtudományi és uralisztikai, Iparrégészeti és archeometriai, Könyvtártudományi munkabizottságok. Tevékenységükre nézve jó összefoglalást adnak a VEAB évkönyvek, illetve értesítők (legutóbb lásd: *Szabó M.–Sisakné Zentai I.* 1997.)

A VEAB szervezeti keretében a régió határon túli magyarságkutatásának 1990 óta működik szakosodott munkacsoportja. A regionális magyarságkutatás északnyugat-magyarországi előtörténetét és a Magyarságkutatási Munkabizottság létrehozásának körülményeit és eseményeit, valamint első ciklusának eredményeit egy korábbi tanulmányunkban már összefoglaltuk (*Gráfik I.* 1994). Itt most csak azokat a fontosabb jelenségeket idézzük fel, amelyek a jelen tanácskozás programjával, azaz a Délvidékkel hozhatók kapcsolatba.

Mindenekelőtt utalni kell arra a tényre, hogy *Vas megye* társadalmi-politikai tényezői, kulturális, oktatási és tudományos intézményei már az 1970-es évek végétől kiterjesztették figyelmüket a határos országok – köztük az egykori Jugoszlávia Szlovén Köztársaságának – hasonló szervezeteivel és intézményeivel való kapcsolatfelvétel lehetőségeire.

Az 1980-as évektől pedig e folyamatban fokozatosan előtérbe került a Muravidéken élő magyarság sorsának figyelemmel kísérése. A környező országok körében Szlovéniában viszonylag kedvező feltételek között, kisebbségként nemzetiségi kultúráját ápoló és magyar nemzeti identitását őrző muravidéki magyarság sokoldalú támogatást kapott Vas és Zala megyéktől, 1987-től hivatalos kétoldalú együttműködési megállapodások keretében (Gráfik I. 1994: 9–10).

Tudományos szempontból ezeket a törekvéseket, térségi vonatkozásait tekintve két tényező erősítette. Az egyiket, a mai Európai Unió törekvések mellett kissé elhalványuló, de a maga idejében rendkívül progresszív *Alpok-Adria Munkaközösség*, illetve annak tudományos programjai jelentették. E munkaközösség, mely Bajorországtól kiindulva ausztriai tartományokon át észak-olaszországi tartományokig, magába foglalta Szlovéniát és Horvátországot, valamint a fentiekkel érintkező magyarországi megyéket, igen változatos szakmai projektek kezdeményezését és megvalósítását tette lehetővé. Egy ilyennek a keretében szerveződött az a kutatási program, mely „Folklor és tradicionális kultúra: folyamatok és áthatások” címmel, három ország (Ausztria, Horvátország és Magyarország) területén élő nemzeti kisebbségek (horvátok és magyarok) népi műveltségét és az akkulturációs folyamatokat tűzte ki vizsgálat tárgyává. Sajnálattal kell utalnunk arra, hogy a reményteljes tudományos vállalkozás tervezett programját a Jugoszlávia széteséséhez vezető ún. balkáni háború alapvetően befolyásolta, gátolta. Ennek következtében csak a magyar részprogram bizonyos, s az elképzelthez képest szerényebb mértékű megvalósulásáról adhatunk számot (lásd: *Égető M., Gráfik I., Kiss M., és Zellinger E.* hivatkozott tanulmányait!).

A VEAB régió magyarságkutatásának tudományos megalapozását és egyes regionális kutatásoknak országos programokba való illeszkedését egy másik jelentős esemény illetve intézmény hatása segítette elő szakmailag. Az 1985-ben Juhász Gyula akadémikus vezetésével megalakult *Magyarságkutatási Csoport*, majd később *Intézet*, a VEAB keretében formálódó *Magyarságkutatás témabizottság*, majd a később megalakult *Magyarságkutatási Munkabizottság*, szakmai, tudományos profiljának kialakításában meghatározó szerepet kapott (Gráfik I. 1994: 10).

A fentiekén túl fontosnak ítéljük még a *Magyar Néprajzi Társaság* három szakosztályának a VEAB régiót érintő és a magyarságkutatást is inspiráló tevékenységét. Közvetlenül az *Ethnographia Pannonica* említendő, melynek minden eddigi rendezvénye (Bernstein, Karlovac, Székesfehérvár, Tata, Velem, Vinkovci, Zalaegerszeg) valamilyen módon kapcsolódott a magyarságkutatás problematikájához is. Sajnos éppen a közép-európai rendszerváltások után kialakult új helyzetben e nemzetközi együttműködés nem találja helyét, s a magyar szekció minden törekvése ellenére jelenleg szünetelteti tevékenységét. Általánosabb összefüggésekben kapcsolódik a magyarságkutatás kérdéseire a *Nemzetiségi Szakosztály*, mely a hazai nemzetiségek népi kultúrájának kutatására helyezi ugyan a hangsúlyt, de – különösen a nemzetközi néprajzi nemzetiségkutató konferenciákon – kiterjeszti figyelmét a határon túli magyarságra is (Krupa A. 1984). A társadalmi gyűjtőhálózat tagjait magába foglaló *Önkéntes Gyűjtő Szakosztály* többek között azzal is részese a magyarságkutatási programoknak, hogy a Kárpát-medence magyar nyelvterületén élő és néprajz iránt érdeklődő társadalmi gyűjtőket is felkarolja.

A Magyar Néprajzi Társaságnak a fentiekén túl is több olyan kezdeményezése volt és programja van, melyek a határon túli magyar kulturális örökség vizsgálatát és megőrzését segítik (összefoglalóan lásd: *Máténé Szabó M. R.* 1984, *Balassa I.* 1989, *Kósa L.* 1989, *Petercsák T.* 1989). Ezek köréből kiemeljük azokat a *Néprajzi Szemináriumokat*, melyek a VEAB régióban, illetve az azzal határos országokban kerültek megrendezésre: Szombathely, Esztergom, Révkomárom, Szabadka (Subotica), és Lendva (Lendava)-Lenti.

A Kárpát-medence magyar néprajzi kutatásának egyik legújabb fóruma a *Néprajzi Látóhatár* című folyóirat. A Györffy István Néprajzi Egyesület kiadásában 1992 óta megjelenő periodika célkitűzéseit egyfajta magyarságkutatási programként is értelmezhetjük: „A Néprajzi Látóhatár a kárpát-medencei magyarság néprajzi orgánuma s elsősorban a határainkon túli magyar népcsoportok kutatási eredményeinek megjelentetését tűzi ki célul. Mindenekelőtt a kint élő magyar kutatók publikációinak kiadását segíti, de figyelemmel kíséri a magyarországi kutatók vizsgálati eredményeit is. Főleg a hagyományos néprajz eredményeire figyel, de figyelemmel kíséri az érintkező művelődéstörténeti, agrártörténeti, honismereti kutatásokat is. A lap – lehetőségeihez mérten – összekötő kapcsolatot kíván lenni a kárpát-medencei magyarság egyes csoportjai között.” (*Balassa I.* 1995: 15.)

Visszatérve a VEAB régióra, s azon belül is a VEAB Magyarságkutatási Munkabizottság tevékenységére, pontosabban abból is a délvidéki vonatkozásokra szorítkozva, a szerény adottságok és lehetőségek ellenére bizonyos eredményekről beszámolhatunk. A munkabizottság (valójában egy közös intézményi háttér nélküli, de a VEAB égisze alatti kutatói társulás) tartalmát tekintve az alábbiakban fejt ki munkáját:

1. VEAB régióbeli intézmények határon túli magyarságkutatási, magyarságtudományi programjainak megvalósítása, összehangolása.
2. VEAB régióbeli intézményekhez telepített magyarságkutatási tárgyú pályázati támogatású témák kutatása és feldolgozása (térsegen kívüli kutatók bevonásával).
3. VEAB régióban dolgozó tudományos kutatók egyéni határon túli magyarságkutatási érdeklődésének koordinálása.
4. A VEAB régióhoz kapcsolódó határon túli területek magyar nemzetiségi intézményeivel, szervezeteivel, egyesületeivel való együttműködés, közös programok kidolgozása és realizálása.
5. A kutatási eredmények dokumentálása, archiválása, továbbá munkabeszámolókon és előadásokon, valamint tanulmányokban való közzététele.

Az 1990-ben megalakult VEAB Magyarságkutatási Munkabizottság tagjainak tevékenysége az elmúlt évtizedben formailag főként az alábbiakban nyilvánult meg:

- a) terepmunkán végzett adatgyűjtésben,
- b) adattárak, archívumok kutatásában,
- c) bemutatók, kiállítások rendezésében,
- d) munkabeszámolókon, tanácskozásokon, konferenciákon előadásokban,
- e) különböző kiadványokban, szakmai periodikákban, publikációkban.

A VEAB Magyarságkutatási Munkabizottság délvidéki vonatkozású programjai részben a szlovéniai, muravidéki magyarsághoz, részben a horvátországi magyarokhoz, a

Dráva és a Száva folyók közötti területen élő szórvány népességhez kötődtek. A munkálatokat és a kutatásokat egyrészt a Vas megyei önkormányzatok, oktatási és tudományos intézmények, közgyűjtemények, másrészt országos intézmények és alapítványok, mint az MTA Néprajzi Kutató Intézet, a budapesti Néprajzi Múzeum és a Teleki Alapítvány támogatták mind erkölcsileg, mind anyagilag. A fentiekén túl azonban nélkülözhetetlen segítséget nyújtottak azok a határon túli, főként magyar nemzetiségi szervezetek és intézmények, melyekkel a kutatási tervek realizálásában együtt dolgoztunk, továbbá azok a pályázati támogatások, melyeket kifejezetten a magyarságkutatási programok megvalósítása tárgyában nyertek el munkabizottságunk tagjai és külföldi partnereink. Ez utóbbiak köréből az alábbiak jelentettek anyagi segítséget az elképzelések (részleges) megvalósításához:

1. OTKA T 006636 (1990–1993) – *A határon túli magyar kisebbség kultúrája* (témavezető: Gráfik Imre)
2. Alpok–Adria Munkaközösség 18/058-220 (1990–1995) – *Folklór és tradicionális kultúra: folyamatok és áthatások* (témavezetők: Zorica Rajkovic-Vitez és Gráfik Imre)
1. OKTK 419 E-VIII.b. (1992–1995–1998) – *Magyar kisebbség, szórvány magyarok Horvátországban* (témavezető: Gráfik Imre)

A szlovéniai, muravidéki magyarság körében végzett kutató és feldolgozó munkának három jelesebb – a szó konkrét értelmében is „látványos” – eredménye van:

1. Kerecsényi Edit néprajzkutató szinte egyszemélyes feladatvállalásához köthető a lendvai múzeum tárgyi néprajzi gyűjteményének gyarapítása, muzeológiai dokumentálása, valamint a muravidéki magyarság népi kultúrája emléktárájának több tudományos publikációban való feldolgozása (lásd az irodalomjegyzékben: *Kerecsényi E. tétéleit!*).

2. 1994. július 8.-án Lendván a városi könyvtárban jelentős érdeklődés mellett, majd augusztus 29.-én Körmenden ünnepélyes keretek között Göncz Árpádnak, a Magyar Köztársaság elnökének jelenlétében került bemutatásra a Magyarságkutatás Könyvtára XIV. köteteként az a könyv, mely öt tanulmányt tartalmaz a szlovéniai magyarság történetéből, néprajzából, a szlovén–magyar kulturális kapcsolatok köréből (*Gráfik I.* 1994, ismertetését lásd: *Halász A.* 1995, *Kovács O.* 1996). Talán indokolt e helyen a kötet tartalmának felidézése:

Gráfik Imre: *Magyarságkutatás a regionalitás jegyében.*

Kerecsényi Edit: *Radamos benépesedése, gazdasági és társadalmi viszonyai a XVIII–XIX. században.*

M. Kozár Mária: *Kölcsönhatások.*

Pivar Ella: *Kót, a legkisebb szlovéniai magyar falu.*

Varga Sándor: *A zsidók története a lendvai községben 1773–1944 között.*

3. 1997. június 29.-én ünnepélyes keretek között került felavatásra és a nagyközönség számára átadásra Kapornakon a Hodos-Salovci község állandó néprajzi gyűjteménye, az un. Skerlak-házban. A tájház kategóriába (is) sorolható helytörténeti kollekció és bemutatóhely, egyfajta állandó kiállítás, mely Nagy Zoltán körmendi néprajzkutató-múzeumigazgató irányításával jött létre, a szlovéniai Örség magyar népi kultúrájának állít emléket (lásd: *Göncz L.–Nagy Z.* 1998, *Nagy Z.* 1998).

A horvátországi szórvány magyarok körében végzett kutatások a Dráva és a Száva folyók közötti területre és a Belovár–Daruvár–Verőce háromszögben elhelyezkedő térségre koncentráltak. A múlt század végén, az ún. horvátországi kivándorlás (lásd: Hegedűs L. 1905, Margitai J. 1918, továbbá vö.: Arday L. 1994, Égető M. 1990, Kiss M. 1990) során magyar népesítéssel megült vidék magyar nemzetiségű lakossága fokozatosan jutott az elszigetelődés és az asszimilálódás folyamatába. A magyar(országi) kutatás a horvátországi magyarok köréből a drávaszögi és a szerémségi területekre fordított szinte folyamatos és nagyobb figyelmet. Az általunk kiválasztott térségre, s az ott szórvány jelleggel élő magyarságra az 1990-es évektől irányult rá a figyelem (lásd: Arday L. 1994). A terepmunka során a vizsgálódások középpontjába Velika Pisanica település került. Mint arra már utaltunk, a közbejött tragikus háborús események nem tették lehetővé a tervezett program teljes értékű megvalósítását. Az 1991 nyarán ígéretesen beindult terepi munka, a szó szoros értelmében az első lövések elhangzása után fejeződött be, s csak évek múltán, 1996-ban és 1997-ben folytatódhatott. Bizonyos részeredmények azonban, mint arra már utaltunk, így is megfogalmazódtak és publikálásra kerültek, s több tanulmány idegen nyelven is megjelent (lásd: Gráfik I. 1995, 1999a, 1999b, 1999c).

E helyütt arról is számot adhatok még, hogy egyes közlemények sajtó alatt vannak (pl. Gráfik Imre: *Nyelvhasználat és identitás a horvátországi szórványmagyaroknál*), illetve várhatók még a gyűjtött anyagból további tanulmányok is (Égető Melinda néprajzkutatótól és Kiss Mária folkloristától).

A határainkon túl élő magyarság történetének, kultúrájának vizsgálata számtalan olyan kérdést is felvetett, melyek nem szorítkoztak kizárólagosan az ún. délvidéki területekre, illetve általános érvényűek, s ilyenformán kiterjedtek az egész Kárpát-medence magyar nyelvterületére. Ennek a ténynek következtében a VEAB Magyarországtudományi Munkabizottsága két olyan tanácskozást is szervezett, amelyeken a VEAB régió kívüli területekre is történt kitekintés.

- I. 1994. november 10.-én Veszprémben a VEAB székházában rendeztük meg a *Határjárás: a határon túli magyarok történetének és kultúrájának kutatása* című tanácskozást. Arra törekedtünk, hogy az MTA területi bizottságainak és a témában érintettek meghívásával egyfajta áttekintést kapjunk a tárgykörben folyó kutatásokról, a fontosabb műhelyekről és fórumokról, s az előttünk álló feladatokról. Az akkor szóba kerültek közül többet, pl. egy áttekintő, összesített bibliográfiát, ma is időszerűnek érzünk és tartunk. (A tanácskozásról készült emlékeztetőt lásd a függelékben!)
- II. 1996. május 25–26.-án Kőrmenden – több társrendezővel együtt – szerveztük meg a *Hagyomány és korszerűség: a néptánc és népzenei hagyományok szerepe a nemzeti identitás formálásában* című konferenciát (Nagy Z. 1996). A tanácskozáson egyes előadók a helyi viszonyok adta feltételrendszer alakulástörténetét és áttekintését helyezték előtérbe, pl. Göncz László a szlovéniai Muravidékről (*A magyar néptánc- és népzenei hagyományok szerepe a nemzeti tudat formálásában a Muravidéken* – mellyel kapcsolatban vö.: Paksa K. 1998, továbbá: Göncz L. 1998, 1999a), valamint Pilipkó Erzsébet Kárpátaljáról. Mások a feltárt, a feledéstől

megmentett és szakmailag dokumentált népdal-anyagot mutatták be, mint pl. Olsvai Imre a drávaszögi magyarok népzenei hagyományának felvázolásánál (*A drávaszögi magyarság népzenei képe*). Ez utóbbival kapcsolatban, mintegy történeti-néprajzi háttér-dokumként hangzott el a sorok írójának előadása (*Horvátországi magyarok: a drávaszögi példa*), az ezer éve kontinuus drávaszögi magyarság délszláv háború utáni tragikus helyzetéről, katasztrófális mértékű megfogyatkozásáról (vö.: *Gráfik I.* 1998). Szlovákiából Takács András a néptánc-hagyományt, mint az identitás egy sajátos megnyilvánulási módját, lehetséges kifejezési formáját értelmezte. Többben a népdal, a népzene és néptánc-hagyományoknak az oktatásba és a nevelésbe való hatékony bekapcsolásában rejlő erőre irányították rá a figyelmet, mint pl. Bodor Anikó a jugoszláviai Vajdaságból (*A vajdasági magyar népzene jelene és továbbélésének távlatai*), és Galambos I. Ferenc az ausztriai Burgenland tartományból. Végül volt, aki a multikulturális környezetben megfigyelhető változásfolyamatokat elemezte, és vont le izgalmas, szakmailag tanulságos következtetéseket, mint pl. Pávai István Erdélyből.

A VEAB Magyarországi Kutatási Munkabizottság horvátországi kutatásai csak akkor folytathatók, ha újabb anyagi támogatást kapnak, a terepi munka ugyanis nagyon költséges. Nem feladva az esetleges lehetőségeket, jelen áttekintésünk megfogalmazásakor azonban úgy ítéljük meg, hogy támogatás hiányában, de egyéb megfontolásokból is (pl. az MTA Pécsi Területi Bizottsága érdekeltségének kiterjedése), célszerűbb a továbbiakban a VEAB régió ausztriai-burgenlandi, szlovéniai-muravidéki és szlovákiai-csallóközi térségeire koncentrálni.

A VEAB Magyarországi Kutatási Munkabizottság egyes tagjainak részvételével is számoló szlovéniai program újabb várható jelentős eseménye a radamosi tájház 2000-ben tervezett megnyitása lehet (lásd: *Lendvai Kepe Z.* 1998a). Az új létesítmény a hetési tájegység, illetve néprajzi csoport emlékanyagát őrizné és mutatná be. Ennek megvalósítása érdekében dolgozik együtt tovább ugyanaz a magyarországi szakmai társulás, amely már az őrségi tájház létrehozásánál bizonyította hozzáértését és eredményességét. Az igazi megoldás természetesen az lenne, ha e tájházak, helytörténeti gyűjtemények, magyar vonatkozású történelmi, irodalmi emlékhelyek egy Lendván kialakítandó, ún. bázis múzeum által irányított szervezetbe illeszkednének, melynek egyik fő feladata, kiemelt szakmai programja a magyar kulturális örökség anyagának őrzése, feldolgozása, bemutatása lehetne (lásd: *Göncz L.* 1999b, továbbá vö.: *Lendvai Kepe Z.* 1998b).

A VEAB Magyarországi Kutatási Munkabizottság ülésein megfogalmazódott, hogy a viszonylag erős néprajzi érdeklődés mellett kívánatos lenne a történeti kérdésekkel való elfogulatlan, őszinte szembenézés, valamint azok tudományos alaposságú és hitelességű feldolgozása. E vonatkozásban, pl. mind a szlovén, mind a magyar fél számára meggondolandó tanulságokkal szolgál az egyik legutóbbi feldolgozás és a kiváltott reagálás, vita (lásd: *Zsiga T.* 1996). Sajnálatos, hogy a Magyar Tudományos Akadémia területi bizottságai közül egyedül a VEAB régióban nincs olyan egyetem, ahol a történettudomány (és értelemszerűen más bölcsészeti diszciplínák) művelésének utánpótlásképző és kisugárzó helyi műhelye kialakulhatna.

További feladatokat adhat az ún. jelenkutatási programok kidolgozása és megvalósítása. Több figyelmet kell szentelni a mindennapi élet eseményeinek, az egyének és kö-

zösszgek sokoldalú kapcsolatrendszerének. Különös lehetőséget jelent a két- illetve többnyelvűség oktatása, használata a VEAB régióval határos multikulturális térségben (vö.: *Bokor J.* 1999), illetve a nyelvi sokszínűség esélye és szükségessége, melynek kérdései és tanulságai – mintegy a regionális magyarságkutatás keretében – a mikrorégióon túl egészen az Európai Unió's távlatokig mutatnak.

FÜGGELÉK

Emlékeztető

A VEAB Magyarságkutatási Munkabizottság *Határjárás* című tanácskozásáról

1. Az MTA területi bizottságai közül személyesen képviselte magát a MAB (miskolci), a SZAB (szege-di) és a PAB (pécsi), kimentette magát a DAB (debreceni). A tájékoztatásokból az derült ki, hogy a veszprémi-hez hasonló, kifejezetten a magyarságkutatást középpontba állító kutatói társulás a területi bizottságok keretein belül nem szerveződött. A határon túli magyarok kutatása azonban az egyes régiókban fellelhető más intézmények illetve szervezetek programjaiban, s meghatározóan néprajzi alapozottságú.

MAB: korábban a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Múzeumi Igazgatóság és a Megyei Levéltár, újabban a Miskolci Egyetem egyes tanszékei közreműködésével, főként kelet-szlovákiai kutatások: a történeti Abaúj és Zemplén megyék területén, Bódva-völgye komplex kutatás. 1994-ben tanácskozás volt a Kelet-Európa Intézet bevonásával: *Szlovákok a magyarokról – magyarok a szlovákokról* címmel.

SZAB: a múzeumi és levéltári bázison kívül a JATE néprajzi és irodalmi, nyelvészeti tanszékei végeztek és végeznek határon túli kutatásokat: főként a Vajdaság és Románia területén. Az egyetemi tanszékek között kialakulóban vannak együttműködési megállapodások (Újvidék, Temesvár), a kutatások kiterjesztésére: Vajdaság (Bácska, Bánát), Románia (Erdély, temesi bántság).

PAB: különleges lehetőséget nyújt az MTA dél-dunántúli Regionális Kutató Központja, mely a múzeumokon és a levéltárakon, valamint a JPTE néprajzi és történeti tanszékein túl végez regionális kutatásokat. A határon túli kutatások szempontjából jelentős tény, hogy Horvát–Magyar Vegyes Bizottság alakult, melynek keretében remélhető a történeti kutatások kiterjesztése.

DAB: meghatározó a KLTE Néprajzi Tanszékének tevékenysége: kiemelkedik a *Gömör néprajza* című kutatási program (időközi összegezés: *Eredmények és feladatok*. Debrecen, 1991. – szerk.: Ujváry Zoltán). Újabb szerveződés a nyíregyházi Tanárképző Főiskola keretében és a Jász-Nagykun-Szolnok megyei kezdeményezésre létrejött ún. Tudományos Társaságok, melyek kárpátaljai és romániai magyar közösségek kutatására is vállalkoznak.

VEAB: a Magyarságkutatási Munkabizottságon kívül jelentős határon túli kutatásokat szervez és folytat a Néprajzi Munkabizottság. Eredményei konferenciákon és kiadványokban követhetők: pl. határokon túlrá nyúló Dunántúli Néprajzi Napok és *Népi vallásosság a Kárpát-medencében I.* Veszprém. 1991. – szerk.: Lackovits Emőke.

2. A magyarságkutatással foglalkozó kutatók szakmai kapcsolataikban korábban a Magyarságkutatási Intézet volt meghatározó. Időközben több intézmény, szervezet, hivatal is bekapcsolódott a problematika kutatásába. A helyzet jelenleg kissé áttekinthetetlen és politizálódott. A kutatások anyagi bázisát elsősorban OTKA, OKTK és egyéb pályázatok adják. A publikációs lehetőségek, megjelenési fórumok gyarapodtak: régi és új periodikák vehetők számba. Bemutatkozott a *Néprajzi Látóhatár* és az *Ethnographia* – további lehetőségek: *A Magyarságkutatás Könyvtára, REGIO, Honismeret, Kisebbségi Szemle*, legújabb: *Barátság*.

3. A VEAB Magyarságkutatási Munkabizottság megjelent tanulmánykötetei:

- *Tanulmányok a szlovéniai magyarság köréből.* A magyarságkutatás Könyvtára XIV. Budapest. 1994. – Szerk.: Gráfik Imre.
- *Tanulmányok a burgenlandi magyarság köréből.* SAVARIA 21/1. Néprajz. Szombathely. 1994. – Válogatta és szerk.: Gráfik Imre.

4. Meggondolandó egy kurrens magyarságkutatási bibliográfia készítése.

IRODALOM

- Arday Lajos* (szerk.)
 1994 Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből (tanulmányok). Budapest
- Balassa Iván*
 1989 A határon túli magyarok néprajza. Budapest
 1995 A határainkon túli magyarok néprajzi kutatásának támogatása. *Barna Gábor* (szerk.): Vallásos népelet a Kárpát-medencében. Budapest
- Bokor József* (szerk.)
 1999 Kétnyelvűség Lendva–Maribor
- Dóka Klára*
 1995 Bevezetés. *Dóka Klára–Éri István* (szerk.): IV. Nemzetközi Kézművesipar-történeti Szimpózium. Veszprém, 1994. 11. 9–11., 9–12. Budapest–Veszprém
- Égető Melinda*
 1990 A szerémségi szórványmagyarok kultúrájáról. Népi kultúra – Népi társadalom XV. 89–125. Budapest
 1998 Dél-somogyiak Szlavóniába irányuló migrációja a századfordulón. (Egy mikrovizsgálat első eredményei). *Illés Sándor–Tóth Pál Péter* (szerk.): Migráció (Tanulmánygyűjtemény) I. 81–85. Budapest
- Felföldi László – Sándor Ildikó* (ed.)
 1999 Multicultural Europe: Illusion or Reality. Budapest
- Göncz László*
 1998 Folklórhagyományok és magyarságtudat. MURATÁJ 2/ 81–91.
 1999a Folklore Traditions and Hungarian Identity. *Felföldi László–Sándor Ildikó* (ed.), 34–43.
 1999b Néprajzi értékek, kutatások és tervek a Muravidéken. Néprajzi Látóhatár VIII/1–4: 53–59.
- Göncz László–Nagy Zoltán*
 1998 Őrségi végeken – Na robovih Őrséga. Lendva–Lendava
- Gráfik Imre*
 1991 Utószó. *S. Lackovits Emőke* (szerk.): Népi vallásosság a Kárpát-medencében I. 227–229. Veszprém
 1994 Magyarságkutatás a regionalizmus jegyében. *Gráfik Imre* (szerk.), 1994: 7–18.
 1996a A kisebbségi kultúra esélyei. A horvátországi szórványmagyarság múltja és jelene. Néprajzi Látóhatár 1996/1–2: 67–78.
 1996b Die Chancen der Minderheitskultur. Streuungsräum in Croaten: ihre Vergangenheit und Gegenwart. *Leskinen H.–Raitila R.–Seilenthal T.* (red.): Ethnologia and Folkloristica Pars VI. 1996: 77–81. Jyvaeskylae
 1996c A népszínmű szerepe a nemzeti tudat őrzésében. A Velika Pisanicai (Horvátország) példa burgenlandi és szlovéniai kitekintéssel. *Diószegi László* (szerk.), Magyarságkutatás 1995–96. 39–51. Budapest
 1998 Család a történelem sodrában. *Dunai N. János*: Drávaszögi krónika. A Kettős család. (könyvismertetés) REGIO 9/2: 218–222.
 1998a A regionális népművészeti kutatások lehetőségei és esélyei. MURATÁJ 1/159–165.
 1998b Nemzet, nemzetiség, nemzeti kisebbség. (Nemzeti identitás a horvátországi szórványmagyarok körében) Üzenet 1998/1–2: 101–118.
 1998c Nation, nationality, national minority. (National identity among the scattered hungarians – non-native to Croatia) Acta Ethnographica 43(3–4): 305–323.
 1999a Multikulturális közösségek lehetséges kapcsolatrendszere. *Kónya A.–Király I.–Bodor P.–Pléh Cs.* (szerk.): Kollektív, társas, társadalmi. Pszichológiai Szemle Könyvtár 2. 605–618. Budapest
 1999b Nation, Nationalitaet, nationale Minderheit. (Nationale Identitaet im Kreise des Streuungartums in Kroatien) *Kodolányi János* (ed.): Ethnic communities Ethnic Studies Ethnic Costumes Today. 79–100. Budapest
 1999c Új állam – új lehetőség? Horvátország és a magyar kisebbség. Néprajzi Látóhatár VIII/1–4: 75–84.

- 1999d The Coexistence of Multicultural Communities. *Felföldi László–Sándor Ildikó* (ed.): 1999: 126–138.
- Gráfik Imre** (összeállította)
1994 VIII.b. Magyarságtudomány. A szekcióülés. Magyar Tudomány 11/ 1391–1395.
- Gráfik Imre** (szerk.)
1994 Tanulmányok a szlovéniai magyarság köréből. Budapest
- Halász Albert**
1995 Tanulmányok a szlovéniai magyarság köréből. (Könyvismertetés) Vasi Szemle 1/ 145–146.
- Hegedűs Lóránt**
1905 A dunántúli kivándorlás és a horvátországi magyarság. Budapest
- Horváth Sándor–Szulovszky János** (szerk.)
1997 Luxusiparok. Válogatás a IX. Kézművesipar-történeti Szimpózium (Veszprém, 1996. szeptember 27–28.) előadásaiból. Budapest–Veszprém
- Kerecsényi Edit**
1989 A szlovéniai magyar néprajzi kutatások újabb eredményei. *Petercsák Tivadar* (szerk.): 32–38.
1991 Iz zgodovine loncarstva Lendavskega območja (18–19. Stoletje). *Etnolog* (Ljubljana) 130–163.
1994 Távol a hazától... Lendva-vidéki magyar kivándorlók és vendégmunkások. *Lendva*
1998a Zenska nosa iz 19. Stoletja iz madzarski vasiv okolici lendavev etnoloski zbirki pokrdinskega muzeja a Murska Sobota. *Zbornik soboskega muzeja* 5. 37–63.
1998b Hetés kiterjedése és legfőbb néprajzi sajátosságai. *MURATÁJ* 1/ 133–139.
1999a A lendvai néprajzi gyűjteményről és a gyűjtőutak eredményeiről. *Néprajzi Látóhatár* VIII/1–4: 61–73.
1999 A Lendva-vidéki magyarok viselete az 1850-es évektől az első világháborúig. *SAVARIA* 22/4. (sajtó alatt)
- Kiss Mária**
1990 Adatok a horvátországi szóránymagyarok eredetéhez és folklórához. *Népi kultúra – Népi társadalom* XV. 155–169. Budapest
1993 Családok és kiscsoportok migrációja mint a peregrináció egy formája. *Békési I.–Jankovics J.–Kósa L.–Nyerges J.* (szerk.): Régi és új peregrináció III. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon. 1664–1667. Budapest–Szeged
- Kósa László**
1989 A magyar néprajz tudománytörténete. Budapest
- Kovács Olga**
1996 A magyarországi szlovének és a szlovéniai magyarok népi kultúrája. (Könyvismertetés) *Kisebbségkutatás* 5/4: 438–439.
- Krupa András**
1984 A Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató konferenciák eredményei. *Máténé Szabó Mária R.* (szerk.), 185–189.
- S. Laczkovits Emőke** (szerk.)
1991 Népi vallásosság a Kárpát-medencében I. Veszprém
1997 Népi vallásosság a Kárpát-medencében II. Veszprém–Debrecen
- Lendvai Kepe Zoltán**
1998a Radamos, a hetési néprajzi gyűjtemény állandó kiállítóhelye. *Naptár* 99. 86–89. Lendva
1998b A néprajzkutatás gyakorlati nehézségei Muravidék magyarlakta területén. *MURATÁJ* 1/ 154–158.
- Margitai József**
1918 A horvát- és szlavónországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar–horvát testvériség. Budapest
- Máténé Szabó Mária Rózsa** (szerk.)
1984 A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások. Budapest
- Nagy Zoltán**
1996 Hagyomány és korszerűség. (Tudósítások, hírek) Vasi Szemle 3/465–466.
1998 A kapornaki (őrségi) néprajzi-helytörténeti gyűjtemény értékesíthető tanulságai a radamosi tájház létrehozásánál. *MURATÁJ* 1/166–168.

Nagybákay Péter (szerk.)

1993 VIII. Kézmvésipartörténeti Szimpózium. Veszprém 1992. november 9–11. Veszprém

Paksa Katalin

1998 Magyar népzene a Muravidéken 1998-ban. MURATÁJ 2/ 111–118.

Petercsák Tivadar (szerk.)

1989 A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások II. Budapest

Szabó Márta–Sisakné Zentai Ilona (szerk.)

1997 A Magyar Tudományos Akadémia Veszprémi Területi Bizottságának Értesítője – VEAB Értesítő
1997–1998. Veszprém

Zellinger Erzsébet

1999 Nyelvjárás és nyelvhasználat Velika Pisanicán. Néprajzi Látóhatár VIII/1–4: 439–445.

Zsiga Tibor

1996 Muravidéktől Trianonig. Lendva

LÁBADI KÁROLY

A DRÁVASZÖG NÉPÉNEK KÖZELMÚLTJA ÉS JELENE

A második világháború befejezése óta egyetlen határon túli magyar népcsoport sem sodródott annyira a teljes megsemmisülés szélére, mint a drávaszögi. Végso megsemmisülés felé sodródott mind anyagi, mind szellemi kultúrája. Az 1991-ben elkezdődött szerb támadások a legelső között a magyarok lakta horvát országrészeket érték. A komoly anyagi veszteségek mellett emberveszteség is sújtotta a magyarlakta területeket. Ennek következtében a bizonytalanság és a félelem arra készítette jelentékeny számban a többnyire falusi közösségekben élőket, hogy a háború borzalmai elől elmeneküljenek. A szülőhelyüket elhagyók zöme fiatal, kenyérkereső volt. A szabad horvát területekre, Nyugat-Európába, sőt a tengerentúlra menekültek családjukkal vagy egyedül. Legjelentősebb számban az anyaországban kerestek otlatot, ahol a megszállás elől eltávozókat a nemzetközi terminológia által alkalmazott menekült státusú helyett menedékesként tartották számon. A terminus technicus azt próbálta jelölni, hogy ideiglenes állapotról van szó, mert az anyaországba érkezett horvátországi magyarok zöme azonnal kinyilvánította szándékát, hogy mihelyt rendeződik a helyzet, vissza kíván térni korábbi lakhelyére. Számukról igazán sohasem készült pontos kimutatás sem Horvátországban, sem az anyaországban. Mivel a volt Jugoszlávia területéről tömeges menekültáradat indult el, a horvátországi magyarok is a délszláv menekültek számát gyarapították a nyilvántartásokban. A menekülthullám jelentős része Baranya megyében csapódott le, a Baranyai Református Egyházmegye a legelső óráktól kezdve részt vállalt a menekültek, a rászorulókat ellátásában. Létrehozták a Délvidéki Református Menekült Missziót, melynek nyilvántartása szerint Magyarország 54 településén összesen 3200–3500 főre rúgott az elmenekült magyarok száma. Mivel a szabad horvát területekre is juttattak el segílyt, a szervezet becslése alapján Eszéken és környékén 27 településen körülbelül 2500–3000 főre volt tehető az elűzött magyar reformátusok száma.¹ Az adatok nyilván csak megközelítők, többnyire becslésen alapulnak. A háború után közzétett horvát állami statisztika szerint a Drávaszögből, azaz a Horvátországhoz tartozó Baranyából 1889 magyar hagyta el lakóhelyét.² Az 1991-es népszámlálás adatai szerint ezen a területen 8956 fő vallotta magát magyarnak.³ Ennek a magyar populációnak 21 százaléka kénytelen volt elhagyni otthonát. A szlavóniai szigetmagyarság esetében még rosszabb a helyzet: Kórógy, Szentlászló népes-

¹ DRMM beszámolója² Hrvatska Baranja, 1996. 17.³ Lábadı Károly, 1996. 308.

ségét szinte teljesen elűzték a megszállók. Becslések alapján a horvátországi magyarságnak jó egyharmadát arra kényszerítette a háború, hogy elhagyja szülőföldjét.

Az anyaországba érkezettek számára biztosított átmeneti státus számos hátrányt jelentett, ugyanis a menedékes igazolvány, melyet kiállítottak részükre, nem jogosította fel őket munkavállalásra. Annak fejében mindössze heti minimális segélyhez juthattak hozzá. A menedékesek többsége azonban abban reménykedett, hogy szülőföldjük megszállása, a szerb támadás következményei heteken, legfőlegbb hónapokon belül elhárulnak, s visszatérhetnek. Ezért is igyekeztek határközelben csoportosan, egy-egy faluból származók letelepedni. Legtöbbjük kézipoggyással érkezett, csak a legszükségesebbeket hozhatta magával. Az elhúzó háború alatt felélték tartalékaikat, s részben emiatt nem kis számban kénytelenek voltak feketemunkát vállalni. Elsősorban a Baranya és Somogy megye területén élő menedékesek kolóniáiból kerültek ki a szőlőmunkások és egyéb mezőgazdasági tevékenységhez jól értő alkalmi munkások.

A szabad horvát területeken megetelepülők ezzel szemben igyekeztek munkahelyhez jutni, lakást biztosítani maguknak, s gyermekeiket anyanyelvű iskola híján horvát tagozatokra írtatták. Mindent elkövettek annak érdekében, hogy beilleszkedésük gyors és eredményes legyen. Az elfoglalt területek reintegrálódása után a gyermekes fiatal családok, amennyiben Eszéken vagy másutt már volt munkájuk és lakásuk, rendszerint nem tértek vissza korábbi lakhelyükre, gyermekeiket, néhány kivételtől eltekintve, továbbra is horvát tagozatokon taníttatták.

Az otthon maradottak zömmel az idősebb generációhoz tartozóak voltak, akik ugyancsak megszenvedték a háborús megszállást. Az anyanyelvi intézményrendszer leépítése és fokozatos felbomlása miatt, valamint a gazdaság totalitárius ellehetetlenülése és működésképtelensége miatt helyzetük minősíthetetlenül mélyre süllyedt. Naponta ismétlődő zaklatások közepette próbálták megőrizni életüket, ingatlanaikat és ingóságait. A Duna és a Dráva közti terület népessége fogolyként élt a terület újbóli Horvátországhoz való csatolásáig. Csak kivételes kevés alkalommal, embert próbáló kihallgatások után hagyhatták el rövid időre lakhelyüket. Ilyenkor az egyetlen járható úton, a Batina–Bezdan közötti Duna-hídon keresztül Bácskába mentek, ahonnan sokan vállalták a kockázatot, hogy titokban Magyarországra utazzanak, ahol találkozhattak szeretteikkel.

A reintegrálódás 1996-ban kezdődött. Horvátország és Szerbia között a Duna lett a határfolyó. A lakosság visszaköltözése hosszú hónapokig tartott. Akik visszatértek, számos gonddal találták magukat szemben: lakásuk vagy elpusztult, vagy kifosztották; a korábbi munkahelyek megszűntek, az újabbak nagyon nehezen nyíltak meg. A gazdasági felépülés közepette kiéleződött a vita is, ami még máig sem fejeződött be, hogy ki cselekedett helyesen: aki elment, vagy aki otthon maradt; közülük ki tett többet a szabadság kivívásáért.

A magyarság vérvesztesége legszembetűnőbben az iskolák tanulólétszámában mutatkozik meg, melyek a leghitelesebb demográfiai barométerül szolgálnak: bár a háború alatt is folyt oktatás a szerbiai iskolatörvények alapján meghatározott program szerint az otthon maradt kevés gyermekkel, azonban a reintegrálódás után sem szaporodott számuk jelentékenyebben. Ennek oka elsősorban a születések kis számában rejlik, továbbá az is apasztotta az osztályok számát, hogy sok fiatal szülő már nem íratta magyar tagozatra gyermekét. A tragikus fogyatkozást alátámasztja az az adat, mi szerint 1992 és 1996 kö-

zött csak Alsó-Baranyában 556 alkalommal temettek 170 reformátust és 386 katolikust. Mindössze hét házasságkötés történt, s csak 47 alkalommal kereszteltek.

A legnagyobb központi magyar iskolának, a laskóinak tanárai ma csak 99 gyermeket oktatnak. A tanulólétszáma az 1987/88-as tanévben 196 volt. Az iskola beiskolázási körzetébe tartozik a várdaróci és a kopácsi tagozati iskola. Az összlétszámból húsz alsós Várdarócon, 10 pedig Kopácson tanul. Laskón 28 az alsósok és 41 a felsősök száma. Az utóbbiak fele, pontosabban 20-an utazó diákok. Kopácson és Darócon az idén szeptemberben egyetlen elsős sem jelentkezett, hogy anyanyelvén tanuljon.

A történelem során az egyházak mindenkor kohéziós erőt képeztek a drávaszögi magyarság megmaradásában. A háborús években azonban a római katolikus egyház egyetlen papja sem maradhatott helyén a háborús években. A szentmiséket csak ritkán, kivételes alkalmakkal tarthatták meg Bácskából érkező lelkészek. A háború befejezése után a katolikus egyház megerősítette szervezetét, visszatértek papjai, akik közül azonban egyetlen sincs magyar anyanyelvű. Vörösmarton, a legnagyobb katolikus közösségben botrányra is sor került, amikor a plébános megtiltotta, hogy hívei magyarul imádkozzanak. A kirfvó eset azóta tisztázódott, azonban az anyanyelvű igehirdetés továbbra sincs biztosítva.

Amint Horvátország kivívta függetlenségét, a másik történelmi, legnagyobb befolyást gyakorló református egyház kiszakadt a jugoszláviai református egyházból, s 1993. január 31-én a már szabad horvát területen, Rétfaluban megalakult a Horvátországi Református Keresztyén Egyház. A háborús időszak azonban rányomta bélyegét a működésére: csak azokkal törődhetett, akik a felszabadult területeken éltek, a reformátusság jelentékeny része azonban 1997-ig a megszállt Drávaszögben élt, valamint az anyaországban menedékesként tartózkodott, s ők nem igen szólhattak bele egyházuk életébe. Hat éven keresztül zsinatra sem került sor, ezért a megalakulást és a működést, a döntéshozatalt többen kifogásolták. 1998 novemberében Laskón tartott az egyház újabb zsinatot, ahol olyan határozat született, hogy a korábban megválasztott püspök tiszteletbeli címet kapjon, s alakuljon egy intéző bizottság, amely az egyház ügyeit vezeti a következő alkotmányozó zsinatig. Erre 1999. június 12-én került sor Kopácson. Az egyházközségek küldöttei ott elfogadták egyházuk új nevét – Horvátországi Magyar Református Keresztyén Egyház – és alkotmányát. Az alapokmány praeambulumában írták le, hogy az isteni küldetés betöltése, az ige hirdetése, a szeretet megvalósítása, a közösségi élet és a rend gyakorlása, a református hitelvek megőrzése és az egyes egyházközségek egyesülése érdekében született meg a Horvátországi Magyar Református Keresztyén Egyház alkotmányos rendje. Az alkotmányozók kifejezésre juttatták azon szándékukat, hogy az 1991 előtti egyházszervezet megszűnése miatt a Horvát Köztársaság államigazgatási rendjében folytatják a XVI. század óta meglévő önálló egyházközségekben álló és együttesen szervezett egyházi életüket. Az egyház hivatalos nyelve a magyar és a horvát. Az új alkotmányba az is belekerült, hogy az egyház igyekszik minden keresztyén egyházzal jó kapcsolatot ápolni, de különösképpen a történelmi evangélikus és római katolikus egyházzal szeretne baráti kapcsolatot fenntartani.

A háborút követő társadalmi átalakulás a drávaszögi magyarságnak nemcsak intézményrendszerét, hanem életét is gyökeresen befolyásolja. A gazdaság átalakulása, súlypontjainak áthelyeződése következtében korábbi életformája átalakul, megváltozik ugyan-

úgy, mint falvainak nemzetiségi összetétele, iskoláinak létszáma. A háború alatti gólgotai útjának és a változásoknak dokumentálása részben már folyamatban van, ám további kezdeményezésekre van szükség, mert a horvátországi, ezen belül a drávaszögi magyarság demográfiai helyzete a háborút megelőző években is már aggasztó jeleket mutatott: az 1991-es népszámlálási adatok szerint az előregedési index némely településen megdöbbentően magas (Csúza 106,6%, Laskó 105,6%, Nagybodolya 202,2%). A Jugoszlávia széthullását és a független Horvátország létrejöttét eredményező 1991-ben kirobbant háború tovább súlyosbította a helyzetet. Az elmenekültek közül ugyanis sokan, főleg fiatalok nem tértek vissza közösségeikbe. Mintegy 15-20 százalékra tehető a számuk. Ez a tény tovább rontja a demográfiai helyzetet, melynek kimenetele aligha lehet kétséges: Vannak olyan jóslatok, mely szerint a magyarság a Drávaközben és a Vuka folyó mentén megfelelő népesedési politika nélkül a következő 20-30 esztendőben eltűnik. Többé nem lesz demográfiai tényező!⁴

IRODALOM

Bognár András dr.

1999 A magyarság természetes szaporulata Horvátországban az utóbbi másfél században. In Rovátkák HunCro, Eszék (kézirat)

Délvidéki református menekült Misszió beszámolója (kézirat a szerzőnél)

Hrvatska Baranja

1996 Studia Ethnologica Croatica. Vol. 4. 2. bőv. kiad. Zágráb

Lábadi Károly

1996 Drávaszög Ábécé. Néprajzi és folklór tájlexikon. Eszék–Budapest

⁴ *Bognár András*, 1999.

KOVÁCS ENDRE

HAGYOMÁNYOS GYÜMÖLCSTERMESZTÉS A VAJDASÁGI DOROSZLÓN

A település földrajzi adatai

Doroszló a hajdani Mosztonga ill. a Duna–Tisza–Duna csatorna bal partján fekszik. A falu a Dunától északkeleti irányban mintegy 11 kilométerre kerül el. A falu határa északon Sztapárral (Stapar), keleten Szilberekkel (Bački Brestovac), délen Ráczmiliticcsel (Srpski Miletić), délnyugaton Gombossal (Bogojevo), nyugaton pedig Szonddal (Sonta) szomszédos. A Zombor–Hódság–Szilbács–Újvidék irányú, másodrendű műút a falun halad keresztül és összeköti a Vajdaság és az ország többi településeivel. A szomszédos Gombossal, Szonddal meg Szilberekkel földút köti össze a települést.

Doroszló határának legmagasabb pontja 94 m (a Katalina), maga a település 87–91 m-en van, összterülete 4126 hektár és igen változatos. A parasztek tulajdonában levő szántóföldek területe 2600 ha, a hajdani kincstári erdő 340 ha, a csatorna 130 ha területet foglal el. A település 287 ha területen fekszik, lakóinak száma az 1991-es népszámláláskor 1863 lélek volt.

A határ talajának 60%-a karbonátos, réti fekete föld (Nagy rét, Kis rét, Szilfás), 25%-a mezősgéi fekete föld (Gyepföld, Irtás, Kertföld, Rókás, Szentkúti szőlők), 15%-a szikes, szoloncsák meg szolonyec (Pusztá, Székes). Éghajlata kontinentális, forró nyarakkal (absz. max. 39,6 °C), hideg telekkel (absz. min. –27,2 °C) és viszonylag sok, de szeszélyes megoszlású csapadékkal (évente 587 mm), melynek maximuma júniusban és novemberben, minimuma márciusban és októberben van. Az év leghidegebb hónapja a január –1,3 °C, legmelegebb a július 21,4 °C átlagos hőmérséklettel. A levegő átlagos napi középhőmérséklete 11,0 °C.

A parasztek hagyományos időjárás tapasztalata szerint: Szeles a március, bolondos az április. Szélsőséges téli időjárás következtében a füge, kajszi, mandula meg az őszibarack fája elfagy, ónos eső következtében a szőlő szemei (rügyei) is megvakulnak.

A szelek gyakorisága %-ben kifejezett három fő iránya: É.: 181,9; Ény.: 162,5; Ny.: 102,5%. A tájék klíma-indexei: Lange 54,4 értékű esőfaktora szerint az éghajlat humid, szubhumid. De Martonne 28,2 értékű indexe szerint a természetett növények vízzel való ellátottsága kielégítő (kivéve a késői érésű almafélleket, amelyek termése vízhiány miatt apró és fás). Meyer 366,9 értékű kvociense szerint is, Nyugat-Bácska éghajlata humid, amelyben öntözés nélkül is eredményesen termeszthető a növények nagyobb része. Jég-eső csaknem minden évben jelentkezik a határ valamelyik részén. A jókora jegek olykor minden terményt elpusztítottak, a villám fákat csonkított meg, embert sújtott agyon. Régi följegyzések lépten-nyomon találhatók, amelyekben az időjárás alakulását jegyezték. A gazdálkodók ma is Luca-naptárt vezetnek a számukra fontos időjárás előrejelzéshez.

Kubakból készített pálinkásbutella
1878-ból

A parasztek földjein első helyen a kukorica (több mint 50%-kal), másodikon a kalászosok (25%-kal), harmadikon az ipari növények (15%-kal), negyediken a szálaskormánynövények (3%-kal) utolsó helyen különféle más növények szerepelnek.

Gyümölcsöt manapság leginkább a beltelek ház körüli kertjeiben termesztnek. Korábban a gyümölcsfák többsége a mezősi fekete földeken, a szőlő között volt.

Ha szőlőt telepítettek, akkor beültették gyümölcsfával, később vele együtt a gyümölcsfákat is kivágták. Ennek ellenére itt-ott még ma is található száz évesnél idősebb cseresznyefa meg körtefa.

A gyümölcseállítását illetően a falu behozatalra szorul. A hiányt az 1997-ben újjászervezett hetipiác meg az utcai gyümölcсарусok pótolják.

Termő gyümölcsfák Doroszló magángazdaságaiban

A gyümölcs neme/évek	1896	1970	1980	1990	1997
Almafa	1 398	1 800	1 800	1 500	1 300
Birsalmafa	–	300	250	240	220
Cseresznyefa	190	530	400	400	400
Diófa	407	220	210	200	200
Eperfa	1 956	30	20	10	5
Fügefа	–	10	10	10	10
Gesztenyefa	3	1	1	1	1
Kajszifa	206	210	160	150	140
Körtefa	384	900	1 000	900	600
Mandulafa	23	–	–	–	–
Meggyfa	4 548	800	700	700	650
Őszibarackfa	2 667	870	1 400	1 100	1 000
Somfa	–	20	20	25	30
Szilvafa	2 808	1900	2000	1 700	1 400
Szőlőtőke	3 250 000	380 306	310 000	205 000	170 000

A táblázat a gyümölcsfák nemét és számának alakulását szemlélteti. A táblázatban szereplő gyümölcsemeken kívül termesztnek még dinnyét, köszmétét, málnát, mogyorót, naspolyát, ribizlit, szamócat (földiepret). A gyümölcsemek származását illetően ősi-

honos növénynek tekinthető a csete (gyalogbodza, *Sambucus ebulus* L.), a dió (*Juglans regia* L.), a gesztenye (*Castanea sativa* L.), a málna (*Rubus idaeus* L.), a som (*Cornus mas* L.), az erdei szamóca (*Fragaria vesca* L.), a szeder (*Rubus caesius* L.), a szőlő (*Vitis vinifera* L.) meg a meggy (*Prunus cerasus* L.), az utóbbit a magyarság még a honfoglalás előtti korban megismerte.

A gyümölcsstermesztés jelentősége

Doroszlón leginkább szántóföldi növényeket termesztettek és jószágot tenyésztettek, a gyümölcsstermesztésnek másodlagos szerepe volt a gazdaságban. Mindazonáltal a falusi ház elképzelhetetlen gyümölcsfa nélkül, amely a ház díszje. Lombsátrával csendesíti a viharos szelet, elviselhetőbbé teszi a tikkasztó meleget. Nyáron friss gyümölcscsel, télen befőttel, lekvárral, aszalt gyümölcscsel, pálinkával látja el a ház lakóit. A hulladék gyümölcsöt a háziállatokkal etetik föl. Az öreg gyümölcsfák törzsét földolgozzák, ágaival a tüzfát pótolják.

A gyümölcsstermesztés célja tehát a vitamindús, kiegészítő táplálék előállítása. Egy régi mondás szerint *kevés kenyér fogy ott, ahol elegendő gyümölcs terem.*

Az emberélet fordulójánál, jeles napokon meg paraszttünnepeken a gyümölcs mindig ott volt és ma is ott van minden ház asztalán. Beteglátogatáskor is leginkább gyümölcsöt visznek, dunsztot ajándékoznak. Hagyományos téli eledel például a meggykompót, amelyről az egyik falubeli háziasszony ezt vallotta:

„A meggyet minden falusi szegény megvásárolja, utolsó pénzét is oda adja, hogy legyen dunct a háznál. Télen ha valaki megbetegszik, akkor orvosságnak számft, mert azt minden betegnek megszabad enni. Más részről szégyen, ha még meggydunct sincs a háznál!”

Vadon termő erdei gyümölcsöt (vadkörte, csetét, szamócát és szedret) az 1940-es évekig gyűjtöttek és fogyasztottak a falu szegényebb lakói. Az utolsó vadkörte-*hagyásfa* 1996-ban tűnt el a legelőről.

A gyümölcsfák szaporítása és telepítése

Az eddigiekből kitűnik, hogy nem gyümölcsösök, hanem az udvarban, kertben, szőlőben vagy utcán levő gyümölcsfák képezték és képezik a falu gyümölcsstermesztésének az alapját.

Eperfát korábban az utcára, meg az utak mentén ültettek, kisebb szedreskertje Makk Gáspárnak és Róka Károlynak volt. Cseresznyefák, körtefák, barackfák leginkább a szőlőkben voltak. A meggyfa kedvelt volt, mert mindenütt, még a temetőben is megtűrték. Szilvát a Mosztonga-aljba, meg az utcára ültettek. Birset, somfát, málnát az első udvar alkalmas zugába telepítettek. A gazdasági udvarokban mindenütt diófa díszlett.

„Azelőtt amíg kijárt a csorda (1962), nem lehetett gyümölcsfát ültetni az utcára... Azóta leginkább szilvafa van a házak előtt és abból főzik a pálinkát” (*Horváthné N. M. 1987*)

Vadkörte-hagyásfa a legelőn (1977)

Ma már sok ház elé is diófát ültetnek az utcára, mert kedveli a tágas teret.

Hagyományos gyümölcsfajták. Alma: a pogácsa-, szercsika, szentiványi, péterpáli, borízú, piros nyári, a lánycsöcsű alma, az asztraháni piros, a jonatán, meg a funtos alma. *Körte:* az árpaérő, búzaérő, cukorkörte, császárkörte, kálmánkörte, pirosbélű, téli sárgahéjú, varancskos zöld téli cukorkörte. *Cseresznye:* a korai májusi, ropogós, badacsonyi, germersdorfi cseresznye. *Meggy:* a cigánymeggy, feketemeggy, májusi meggy, szentesi, körösi meg a csupros meggy. *Szilva:* az egyszerű kékszilva, az apró- meg a lószemű sárgaszilva, a kalocsai, dobzószilva több színben, a ringló több változata. *Kajszi:* a potyogóbarack, kecskeméti rózsa, magyar legjobbnak nevezett fajta. *Őszibarack:* hagyományosnak az számít, amit magról természetnek és ellenálló a levélfodrosodásra. *Szamócánál* például egyszer termő a hagyományos, amelyet újabb, nyáron át is termő fajták váltanak fel.

Faiskola emlékéit a *Szedreskert* helynév őrzi, ahol a második világháborúig a falu kertésze eperfacsemetéket nevelt és az utcákon meg az országutak mentén tenyésztett eperfák pótlásáról gondoskodott. A facsemeték kiültetése, őrzése a mezőőrök feladata volt. Tevékenységük elsősorban a selyemhernyó tenyésztésére, ellátására irányult. Az út menti eperfák termésének az eladásával az önkormányzat is jelentős pénzösszeghez jutott.

Amatőr kertészek is voltak a faluban, kiknek fontos szerepe volt a legújabb gyümölcsfajták terjesztésében. A második világháború előtt még ritkaság volt, ha valaki faiskolából szerezte be gazdasága számára a gyümölcsfacsemeteket, amelyek szaporításának ismereteit az általános iskolában sajátították el a gyerekek, kik a Szedreskertben vagy a kántortanító szőlőjében tanultak meg gyümölcsfát nemesíteni. Ezenkívül minden tájéknak megvolt a maga *kertésze*, akinek a közvélemény szerint adottságai (könnyűkezü v. hetedik gyerek) voltak a gyümölcsfák oltásához.

A hagyományos szaporítási módok között ma is megkülönböztetik a vegetatív (ivar-talan) és generatív (ivaros) úton végzett szaporítási eljárásokat. *Ivartalan* szaporítási mód a dugványozás, tőosztás, homlítás, amelynél a szaporítóanyag átörökíti az anyanövény egyedi tulajdonságait. Ide tartozik a gyümölcsfák nemesítése is, amelynél különféle alanyokra, kívánt fajtájú gallyat oltanak, rügyet szemeznek.

Dugványozással, bujtással leginkább a szőlőt, tőosztással a ribizlit, málnát, köszmétét (egrest), földiepret, különféle alanyokat szaporítanak. A parasztmeggyet, birsalmát, kékszilvát, nyári almát, mogyorót emberemlékezet óta tőosztással szaporítják.

Erdőn, vasút oldalában vagy a csatornaparton talált vadkörte-, vadalma-, vadcsere-snye-, paradicsomszilva-csemeteket állandó helyükre ültették és ékoltással (*száraz óttással*) vagy alvószemzéssel nemesítették.

Ékoltást tavasszal végeztek. Az alanyt vízszintesen elmetszették, középen, raffiából *farkacsatot*, hurkot erősítettek rá, hogy ne hasadjon a végtelenségig, majd éles késsel függőlegesen bemetszették. Alsó végén az oltógallyból hosszú éket formáltak és az alanyba helyezték, hogy külső oldalán mindkettő bőre (héja) fedje egymást. Ezt követően a raffiahánccsal erősen megkötötték. Oltóviasz helyett marhatrágyával kenték be és vékony ronggyal kötötték körül, hogy ne száradjon ki.

Alvóra szemezni ceruzányi vastag, nedvdús alanyba érdemes, amelyik *földaja* a bőrét (héját). A szaporításnak ez a módja ősszel, *a két asszony nap* közötti (kiemelt) időszakban szokás. Az alanyba borotvaéles szemzőkéssel T alakú vágást ejtenek és az oltógallyból, levélnyéllel együtt kimetszett 2-3 cm-nyi rügyet belehelyeznek. Régebben ezt is a raffiahánccsal kötötték be. Az 1950-es években oltógumiszalaggal végezték a szemzések be-kötését.

A vad alanyok erőteljes növekedésével összhangban közép- meg magastörzsű gyümölcsfákat neveltek, hogy lehessen alattuk járni. Ezek leginkább 8-10 év után fordultak termőre.

„Nálam is vannak gyümölcsfák a kertben, mindet apám oltotta. Összevissza állnak a fák, mert ahol kikelt a vad, ő ott becsinálta. Nem szokta átültetni, mert azt mondta, hogy azzal veszít egy évet... Így tanulta öregapámtól.” (Traub I. 1984)

Még ma is szokás egymás mellé két fát ültetni, amelyek ha megmutatják a termésüket, akkor a jobb gyümölcsűt hagyják meg, nevelik föl. Kivénhede, öreg gyümölcsfa tövébe újat ültetnek, amely ha teremni kezd, akkor kivágják mellőle az öreg fát.

Ivaros szaporítási mód a magról ültetett gyümölcsfa, csakúgy mint az elhullott magból, magától kikelő facsemete (mint pl. a dió, őszibarack, som), amelyet egy-két éves korában ültetnek állandó helyére. Mivel a gyümölcsnemek többsége idegen megporzással,

szél, méhecskék stb. által termékenyül, az utód (facsetete) két szülőegyed tulajdonságait örökíti át, ezért kiszámíthatatlan.

Magról leginkább a potyogóbarackot meg a kajszit szaporítják olyan módon, hogy lekvárfőzés előtt összegyűjtik a magját és szétszórják a szőlőben, veteményeskertben.

„Arra mifelénk az egyik gazda szőlleje olyan őszibarackfákkal van tele, amit magról ültetett. Szép, nagy barackok magját elülteti a csurgásba, aztán átülteti a helyére.” (Sugár A. 1983)

Az alanyok szánt facseteték többségét ma már magról vetik és átoltják. Hagyományos alanyok: vadalmára almát, körtét; vadkörtére körtét; vadcseresznyére cseresznyét; meggyre, sajmeggyre cseresznyét, meggyet; birsalmára birset, körtét, naspolyát; szilvára szilvát, kajszit; keserúmandulára mandulát, őszibarackot; őszibarackra őszibarackot; galagonyára körtét, naspolyát szokás oltani.

Oltógallyat Borbála napján szedtek és Gyümölcsoltóig a pincében, oltott meszetbe szúrva tárolták. A néphiedelem szerint a *talpóttást* Gyümölcsoltó napján kell végezni.

Hajtóra szemezni Péter-Pál előtt, alvóra pedig két asszonynap között kell a gyümölcsfákat.

A legtöbb gyümölcsfáról messziről meglátszik, ha *parasztkez* nemesítette, mert az oltást derékban végezte és az idős fa törzsén ez jól látszik.

Szokásban van a facseteték *csereberéje*, ajándékba kapott facsetetét nem szabad megköszönni, mert kiszárad. Talált diófacsetetét kell ültetni, amelyet sasok (vetési varjak, *Corvus frugilegus*) ültettek, mert az jó diót terem. Ültetéskor a diófa alá téglát helyeznek, hogy ne menjen mélyre a gyökere, mert így jobban terem. A közhiedelem szerint a gyümölcsfánál minden átültetés egy nemesítéssel fölér.

Gyümölcsösök talajának a művelése

A gyümölcsfák termőtalajának a művelése, trágyázása és gondozása összetett feladat, amelynek megoldása körülményes és gyakran teszi kérdéssé a gyümölcsös létjogosultságát. A gyümölcsös fái sorban állnak. Hagyományosan a sorok közét szántással, a fák közét ásással művelik, olykor kaszálóként hasznosítják. Mindez addig volt elfogadható, amíg a gyümölcsösök talajának a művelését fogatos eszközökkel (sekélyen) végezték. A traktoros eke mélyen szánt, fölszaggatja a gyümölcsfák gyökereit és pusztulásukat okozza.

Szőlőben a gyümölcsfákat az aljnövény sorába ültetik. Hagyományosan a szőlő művelésével a gyümölcsfák talaját is megművelik. Amióta azonban a szőlőt vegyszerekkel gyomtalanítják, a rosszul választott herbicidek elpusztítják a csonthéjas termésű gyümölcsfákat.

A házi kertek hagyományosan kettős célt szolgálnak: veteménnyel és gyümölccsel látják el a ház lakóit. E kettős használatnak nagy ára van, mert a gyümölcsfák közét kézzel ásák föl, vagy pedig motokultivátorral (kerti kisgéppel) készítik elő a veteményezésre. Az eszményinek tartott művelési mód nagy hátránya, hogy a köztesként termesztett vetemények miatt korlátozott a gyümölcsfák védelme. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a gyümölcsfák kártevői ellen használt különféle peszticidek kontaminálják a zöldségféléket. Szélsőséges esetekben, a körülményes kertművelés miatt teljesen kiirtják a gyümölcsfákat, illetve (az előrehaladott korú gazdák) diófát telepítenek a veteményeskert helyébe.

Gyümölcsös egy szőlőben a Kertföldön (1978)

Az út menti eperfák alatt fű tenyészett, amelyet legelőnek vagy kaszálónak adott el minden év tavaszán az önkormányzat. Az 1950-es évek végén azonban a szövőlepke hernyói pusztították, az ellenük való védekezés pedig az önkormányzatra hárult, ezért az eperfákat kiirtották.

Az 1970-es évek elején az önkormányzat parkosítási tevékenysége folytán a Rozmaring utcát szilvafákkal, a többi túlnyomórészt tölvevelűekkel (*Pinus* sp.) meg ostorfákkal (*Celtis occidentalis*) telepítették. A három évtizedes aknamunka következtében a díszfákat szilvafák váltották föl és képezik a fasorok nagyobb részét. A ház előtti utcát mindenki a sajátjának tekinti, a fűvet többé-kevésbé rendszeresen kaszálja, a gyümölcsfákat is gondozza, melyek termését leginkább pálinkának dolgozza föl.

Az udvarokban tenyésző gyümölcsfák a virágoskertben vagy a baromfiudvarban vannak és talajukat megfelelően művelik.

Gyümölcsfák metszése és védelme

Régen a gyümölcsfák ültetését, védelmét idejekorán megtanulta minden falusi gyerek. A fa ágainak tördelése, éretlen termésének a szedése főbenjáró bűnnek számított, amelyért a szülők, meg a tanító úr is, *kiporolták* a bűnös nadrágját.

A facsemetéknek szánt gödröt ültetés előtt készítik el ásóval, leginkább tavasszal ültetik. Alaposan meglocsolják és csak utána temetik be teljesen a facsemeték gyökereit. Az utcára ültetett gyümölcsfákat kettős karóval, koronatüskével védték a tehéncsorda, a disznófalkák, meg a nevetlen gyerekek kártételeitől.

Hagyományosan a facsemete hónaljrujgyeit kicsipkedték. Ezért növekedése fölfelé irányult, a törzse elsatnyult és támaszték nélkül nem tudta megtartani a koronáját. Törzs-

nevelési módszer a kettős hajtás összefonása csakúgy, mint a fatörzs függőleges behasogatása. A nyílt terepen, szőlő között nevelt fiatal gyümölcsfákat tétre náddal kötözték be és védelmezték a vadnyulak (*Lepus europaeus* L.) kártételeitől. A kártékony madarak közül a seregélyek (*Sturnus vulgaris*) leginkább csak a cseresznyében meg a szőlőben, a varjak (*Corvus frugilegus*) a dióban okoztak kárt. Ellenük a legmagasabb cseresznyefára szélhajtású kolompólót szereltek, amely szüretig kint maradt és elűzte a kártevőket.

A búcsúspille (galagonyapille, *Aporia crataegi* L.), gyapjaspille (*Lymantria dispar* L.), gyűrűspille (*Malacosoma neustria* L.) meg a szövőlepke (*Hyphantria cunea* Drury) hernyóinak a fészkeiket hosszúnyelű, ágnyíró ollóval vagdoszták le a gyümölcsfák ágvégeiről és semmisítették meg. A gyümölcsfák egyéb kártevőitől mint pl. a levéltetvektől (*Aphis pomi*), pajzstetvektől (*Quadraspidiotus perniciosus* Comst.) házi készítésű szerekkel: szappanos vízzel, dohánylevel, mézskénlével meg tejes-petroléum-emulzióval védekeztek. A gyümölcsfák betegségeitől, mint pl. a levélfodrosodás (*Taphrina deformans* Berk.), varasodás (*Venturia inaequalis* Wint.), lisztharmat (*Podosphaera leucotricha* Salm.), monília (*Sclerotinia laxa* Aderh.) kékkövel, vasgáliccal, bűdösküvirággal (kénporral), koloidális kénporral meg mézskénlével védekeztek.

A bogyós termésüket károsító darazsak (*Vespa vulgaris* L.) ellen üvegpalackos csapdát állítottak. Késői talajmenti fagyok ellen az 1950-es évekig volt szokás füstöléssel védeni a kajszi virágait, csakúgy mint a szőlő zsenge hajtásait.

A facsemeték lopása sok bosszúságot okozott a gazdáknak, télen át ezzel volt legtöbb dolguk a csöszöknek.

A gyümölcsfák metszését Fausztinus napján (febr. 15) metszőollóval, kislűrőszel meg ágfűrőszel végezték. Fametszéskor a lemetszett ág helyén csapot hagytak és marhaganéval meg kukoricafosztással kötötték be, csakúgy mint a gyümölcsfák sebeit meg az oltás helyét. Diófát csak zölden volt szabad metszeni.

A termő gyümölcsfák rontása ellen keresetlen lópatkót akasztottak a fa ágára. Termésvarázsló céllal karácsonyi szemetet szórtak a gyümölcsfák tövébe.

Decemberben, amikor meglátszik a lehelet, jó nagyokat fújtak a gazdák és ezt mondták: *Ekkora körték teremjenek!...*

A gyümölcsfát koporsószeeggel rontották meg: ha beleverték, akkor kukacos lett tőle a termés. Ha nem termett, akkor a fa tövébe fekáliát vagy valamely háziállat tetemét ásták, a törzsébe fűzfaéket vertek. Sárgaság ellen a cseresznyefába új vasszegeket vertek. Szőlőnél, almástermésűeknél vasgálic odatával locsolták a tövét. Gombásodás meg rákosodás ellen fehérre meszelték a gyümölcsfák törzsét. A szilvafát, diófát dióverő póznával verdesték, mert attól jobban terem. A meddő gyümölcsfának fejszét mutattak és kiirtással fenyegették, attól termőre fordult. Újévkor meg nagycsütörtökön amikor elmennek a harangok, nagyszombaton meg amikor visszajönnek, akkor az összes gyümölcsfát meg kell rázogatni, hogy ne legyen férges a gyümölcsük.

A gyümölcs szedése

Első jelentősebb gyümölcs a cseresznye, melynek betakarítása eseményszámba ment és sietni kellett vele, mert ha érés közben kiadósabb esőt kapott, akkor fölrepedezett és rothadni kezdett a gyümölcse. Vasárnap délután létrákat vittek a szőlőbe és nekitámasz-

tották a fának. A gyerekek ágon ülve, a felnőttek pedig létráról szedték kötényükbe a dunsztnak való ropogós cseresznyét, amelyet fekete kosarakkal raktak kocsira és vittek haza. Régen a nagylétra addig kint maradt, amíg cseresznye volt a fán.

A cseresznye meg a meggy betakarítása szaporítlan és ezért részre feliből adták ki a szedését. Egy jól megtermett öreg cseresznyefa pár száz kilót termelt és jelentős hasznot hozott, melynek beosztása a háziasszony kötelességei közé tartozott. A terményfölösleget a hagyományos fogyasztói körnek meg a közeli hetipiacokon adták el, de ez vonatkozhat a meggyre is.

Régen az út menti eperfa meg a cseresznyefa termését volt szokás *átaljába* eladni a fán, újabban a ház előtti szilvafák termését értékesítik ilyen módon. A cseresznyét piacozó kofák, az epret meg a szilvát pálinkának vásárolták meg.

Szederrázás Tancsik János háza előtt (1978)

A kajszi meg az őszibarack érése a lehullajtott gyümölcsök mennyiségéből válik nyilvánvalóvá. A földről szedett, puhább termést lekvárnak meg pálinkának, a keményebb, dunsztnak valót kézzel szedték a fáról. Visszaemlékeznek, hogy a 20. század elején annyi termelt, hogy kosár helyett kocsiderékba terített ponyvára öntözték a temérdek gyümölcsöt.

A diót, epret, mogyorót, szilvát dióverővel verték le a fáról, szederrázó ponyvára vagy a földre.

Az alma, birs, fűgafa, körte, köszméte, málna, ribiszke, szamóca (földieper), szőlő termését kézzel szedik a fáról vagy bokorról és helyezik megfelelő edénybe.

Szüreteléskor a *szépszőlőt* ill. az *asztaliszőlőt* külön rakják. Vele fizetik a szüretelőket, otthon pedig a tetszetősebb fűrtöket fölragatják és szellős helyen tárolják.

A gyümölcs lopása régen is szokásban volt. Túrr Gyuri bácsiról azt mesélték, hogy tudott egy imádságot, amelyet ha elmondott, akkor a tolvajok nem bírtak lejönni az almafáról. Az egyik asszonyt például Szent Antal vezérelte a körtetolvajok nyomára.

A gyümölcs felhasználása

A gyümölcsök közül nem szorult tartósításra a dió, gesztenye, mandula és a mogyoró. Ezeket használatig a padláson tárolták és közvetlenül a sütemények készítése előtt tették alkalmassá a használatra.

Leginkább természetes alakjában fogyasztották az almát, epret, fügét, galagonyát, kökényt, szamócat meg a szőlőt.

„Az apró erdei vadkörtét a padláson a búza között érlelték, utána az utcán meg a piacon árulták.” (Farkas R. 1994)

Hasonlóan érlelték a naspolyát is. A birsalmát fogyasztásig a tisztaszobában a szekrény tetején érlelték.

A gyümölcsök eltevése, télire való befőzése a háziasszony feladatai közé tartozik és tükrözi szorgalmát, gondoskodását. A jó háziasszony polcai Kisasszonyig megtelnek dunsztokkal, ami becsületére válik. A sok dunsztért olykor prédasággal vádolták, mert sok kristálycukor kell hozzá, de a befőtt inkább szimbóluma a jólétnek, vitamindús táplálkozásnak mint a pazarlásnak. Voltak házak, ahol a háziasszony kezétől nem ment ez a munka, a dunsztjai erjedni kezdtek és időnap előtt megromlottak.

A dunsztok ajándékozása a kölcsönösség elvén alapszik. Lakodalomra, paszitára összehordják, régen babalátogatóba sem csokoládét, hanem kisebb üveg dunctot vittek ajándékba.

Tavasszal a háziasszonyok aggodalommal figyelik a gyümölcsfák virágzását és ha rosszat sejtenek, dunsztjaik egy részét tartalékolják, nehogy valamelyik rokonnak adósai maradjanak, ha lakodalom vagy komatál van kilátásban.

„Azelőtt dunctot is raktunk el, elég sokat. Mindig úgy készítettük mint most. Raktunk rá szalicilt, betettük a kemencébe kidunctúni. Öreganyám a meggyet mindig a napon dunctúta ki és tette el.” (Szűcs I. 1977)

A kidunsztolt gyümölcs letisztul, „forog” az üvegben és amíg forró, toll, szalma vagy egyéb hőszigetelő közé csomagolják, amíg lehűl. Kívülről letörölik és állandó helyére, a polcra vagy a parádésszoba szekrényeire helyezik.

A kemencék lebontása ill. megszűnése óta a befőttesüvegek hőkezelését sütőben, vagy pedig nagyobb edényben, vízbe állítva a tűzhelyen végzik. A dunsztosüvegek alakja koronként változott, régebbi keletűek a hasas, körte alakú meg vállas üvegek. Későbbiek a kónikus, bordás üvegek. Ezeknél is újabbak a sima falú, hengeres üvegek. Kapacitásukat illetően a legkisebbek $\frac{3}{4}$, általában 1-2, a legnagyobbak 5 literesek. Az utóbbiakat családi ünnepekre, disznóvágásra, névnapra, karácsonyi ünnepekre készítik csemegének a nehezen emészthető húsételek mellé.

A dunsztot illetően emberemlékezet óta első helyet a meggy foglalja el. Szokás még cseresznyét, kajszit, szilvát, körtét, birset, őszibarackot dunsztolni.

Szörpnek a málnát főzik meg és dunsztolják ki, valamint az eltett gyümölcsök, pl. a meggy, alma levét konzerválják literes palackokban. Gyógyszernek meggyen kívül a kék-szilvát meg a somot tartják.

Gyümölcskertész, kedvenc őszibarackfájával (1978)

Lekvárnak egészséges, de puhára érett gyümölcs való, amelyet régen cserépkrasztóban, nyílt tűznél rézbográcsban, később zománcozott edényben főztek, lassú tűznél, állandó kevergetés mellett. A második világháború előtt a kékszilvát cukor helyett frissen leszűrt musttal édesítették, főzték ki parasztlekvárnak. Finomabb lekvárt kajsziból, meggyből, barackból készítettek. Volt rá eset, hogy többféle gyümölcsöt összefőztek vegyes lekvárnak. Tudnak egy esetről, amikor a nagy szemű fehéreperből is ilyet készítettek.

Hagyományosan a lekvárnak való gyümölcsöt előbb puhára párolják és szitán áttörik. Másodsorra sűrűre főzik, cukorral elegyítik és tartósítószeret kevernek hozzá.

„Lekvárnak a szilvát addig kell főzni, amíg nem mondja ill. hallat pfu-pfu-pfu hangokat.”
(Kovács E. 1998)

Hagyományosan a lekvárt cserép edényekbe: tejes- meg füles köcsögökbe, lekvárosfazékba tálalták és kenyérsütés után a kemencében tartósították. Manapság a lekvárt is befőttesüvegekben tárolják.

A dunsztolástól eltérően a lekvárosköcsögöket ill. üvegeket csak a hőkezelés után kötözik le papírral.

*Tartósítószer*ek közül az 1960-as évekig a szalicilsav volt közhasználatban. Később a kálium-metabiszulfít meg a nátriumbenzoát nyert alkalmazást a háztartásokban.

A gyümölcstartósítás legrégebb módja az *aszálás*, amely a 20. század második felében szűnt meg teljesen. Előnye, hogy előállítás olcsó, tartósítószer, cukor vagy dunsztos üveg nem kellett hozzá.

„A körtét meg az almát össze szeletelték, földfütték házicérnára, forró napon szárították, és a padlás kakasüllőjén tárolták.” (Farkas R. 1994)

„A meggyet meg a cseresznyét leszemezték, leforrázták hogy megöljék benne a kukacot, ami benne terem, párszárítóra helyezték és a tűző napon szárították.” (Szalai K. 1977).

„A szilvát kenyérsütés után, szalmával bélelt tepsiben dugták a kemencébe, vagy csak egyszerűen beöntötték és megszáritották, később megmosták a hamutól.” (Szűcs I. 1977)

„Az aszalt gyümölcsöt csömögének nevezték, amelyből közepes háznál fél, néha egész zsákkal készítettek. Amikor már nem volt más gyümölcs, akkor kezdték fogyasztani. Karácsonyra kompótot is főztek belőle.” (Szűcs I. 1977)

A *fagyasztás* a tartósítás legújabb módja, amely az 1980-as évektől van alkalmazásban. A falusi háztartások 2-3 hl-es hűtőládákkal (mélyhűtőkkel) rendelkeznek, amelyekben mosás, tisztítás, csomagolás után meggyet, földiepret, málnát, ribizlit meg hasonlókat tárolnak, leginkább friss fogyasztásra.

Ahol sok gyümölcs terem, ott nem egyéb mint a pálinka képezi az eladásra szánt végterméket, amelynek tárolása egyszerű. A többtől eltérően a pálinkafőzés férfimunka, de a neki való gyümölcs begyűjtésében a ház apraja-nagyja is besegít. Amikor elérkezik a szilvaérés ideje, akkor faluszerte erjedő gyümölcs bűze terjeng jelezve, hogy ezzel foglalkoznak.

„Azelőtt az én gyerekkoromban sok gyümölcs-pálinkát főztek, mert a kajszi meg az őszibarackfák hosszú életűek voltak, magasra nőttek és sokat teremtek.” (Kolb K. 1977)

A hordókba gyűjtött és erjesztett gyümölcs törköllyé változik, amely ha megéri, akkor valamelyik kazánháznál kifőzik, a kazánosnak pedig a berendezés használatáért fizetnek.

„Régen, szüret után a borhabot öreg búzakorpával itatták föl, párszárítón szárították sütnivalónak.” (Csernicsek E. 1978)

A sütnivalót az 1950-es évek elején a bolti élesztő váltotta föl. Emléke megmaradt: Együgyű emberre mondják: *nincs elég sütnivalója!*

Keller A. B.

- 1948 Emberek, akik megváltoztatják a növények természetét. Hfd. Szubotica.
 1974 A gyomirtószerek káros hatásáról. In: Dunatáj, 216.
 1982 Doroszló hiedelemvilága. Forum. Újvidék
 1984 Védelmezzük őszibarackfáinkat. In: Dunatáj, 716.
 1984 A befőttnek is van lelke. In: Szivárvány, 308.
 1985 Kiskertek nagy problémái. In: Dunatáj, 750.
 1985 Kapálás nélkül is terem a szőlő. In: Dunatáj, 753.
 1985 Meggyfáink védelmében. In: Dunatáj, 793.
 1986 Kiirtják a virágot megporzó méheket. In: Dunatáj, 825.
 1986 Gyümölcsfát is érdemes gyógyítani. In: Dunatáj, 847.
 1987 Sok virágrügy megfagyott a télen. In: Dunatáj, 865.
 1987 Gazdaságosak a kistraktorok. In: Dunatáj, 872.
 1988 Bölcsőtől a koporsóig. Az emberélet fordulóinak népszokásai Doroszlón. M. Ny. H. K. I. Újvidék
 1988 Tért hódít a kékszilva. In: Dunatáj, 899.
 1989 Megtérül a téli permetezés. In: Dunatáj, 950.
 1990 Sok kárt okoztak a darazsak. In: Dunatáj, 1042.
 1991 Házi készítésű növényvédő szerek. In: Föld népe, 17.
 1991 Az eperfák haszna. In: Föld népe, 21.
 1991 Az ecetgyártás emlékei. In: Föld népe, 34.
 1991 A birs dicsérete. In: Föld népe, 41.
 1991 Luca-naptár. In: Föld népe, 49.
 1993 Földművelés egy bácskai magyar faluban. Mikes Kiadó. Budapest
 1993 Hagyományos szőlészeti és borászati a Vajdasági Doroszlón. In: Néprajzi Látóhatár, II. évf. 3.
 1995 Doroszló népének piaci kapcsolatai. In: *Bárh János* szerk.: Dunáninnen – Tiszáninnen. 27–36. Kecskemét
 1997 A karácsonyi ünnepkör népszokásai Doroszlón. In: *Cumania* 14. 145–180. Kecskemét
- Magyar Statisztikai Közlemények
 1896 Budapest
- Mezőgazdasági Lexikon
 1982 Második, teljesen átdolgozott kiadás. Mezőgazdasági Kiadó. Budapest
- Zombori Statisztikai Hivatal adatai az 1970-es, 1980-as, 1990-es és 1997-es évről.

Adatközlők

Csernicsek Erzsébet, 71 éves, 1978.; Diósi Mihály, 81 éves, 1989.; Diósi Pál, 65 éves, 1991.; Farkas Imre, 69 éves, 1978.; Farkas Rozália, 80 éves, 1994.; Horváthné Novák Matild, 74 éves, 1987.; Kolb János, 48 éves, 1982.; Kolb Károly, 67 éves, 1977.; Kovács Erzsébet, 58 éves, 1998.; Kovács Ildikó, 13 éves, 1980.; Samu József, 81 éves, 1979.; Sugár Antal, 62 éves, 1983.; Szalai Katalin, 95 éves, 1977.; Szűcsné Szuróp Ilona, 80 éves, 1977.; Traub István, 26 éves, 1984.; Varga Imre, 84 éves, 1994.; Varga József, 68 éves, 1998.

LENDVAI KEPE ZOLTÁN

HETÉS A NÉPSZÁMLÁLÁSI ÉS GAZDASÁGI ADATOK TÜKRÉBEN

Hál' istennek, végre olyan korszakban élünk, amelyben nyíltan beszélhetünk nemzeti érzelmeinkről és mindarról, ami azt meghatározza és táplálja. Az egyik ilyen lelki eledelünk a magyarság múltja. Számtalanszor bebizonyosodott már, hogy aki nem ápolja nemzeti és családi múltját, az végképp elveszik és fölmorzsolódik a történelem könyörtelen hengerei között. Sajnos, jó példa erre a muravidéki magyarság anyaországán kívüli sorsa, annak számbeli és tudati pusztulása. Ezt a tényt ridegül tükrözi a 20. századi népességstatisztika. A mai Szlovénia területén élő magyarság lélekszáma a század eleji kb. 20 000 főről¹, az 1991-es népszámlálás adatai szerint 8500-ra zsugorodott.² És teljesen indokoltak a félelmeink, hogy a következő, a 2001-es népszámlálás további magyar lélekszámcsökkenést fog kimutatni. A végső megsemmisülésünk elleni harcban, a nemzeti és történelmi értékeink megvédésében mindannyiunknak meg kell tenni a lehető legtöbbet. Minden egyes magyar ember tehet valamit megmaradásunk és gyümölcsözőbb életünk érdekében. Kell hogy tegyen! Nem megvalósíthatatlan tettekről van szó, hanem apró kis áldozatokról, amelyek közös erővel végeredményben megtartanak bennünket magyarnak.

Aki ismeri Hetést, az tudja, hogy települései általában kicsinyek, s egymáshoz közel vannak, amint az Göcsejre is jellemző. Igaz, a Hetés tájegység határait szinte mindegyik kutatója másképpen húzta meg. Gönczi Ferenc, Hetés egyik első kutatója 17 községet és 15 pusztát vett Hetés területének, a Csesztreg, Dobronak és Hosszúfalu által meghatározott háromszögben lévő térséget.³ Mások még egész Lendva-vidék magyar falvait is hozzászámították. Ám ez véleményem szerint sem történelmileg, sem az érintettek vallomása alapján nem állja meg a helyét. A Hetéshez való tartozás tudatával csak annak a 9 településnek a lakói rendelkeznek, akik szerepelnek a hetési falvak itt közreadott népszámlálási táblázatában. Ezt végül is alátámasztják a XVI., XVII. és XVIII. századból származó okiratok is, hiszen a bennük szereplő Judicatus Hetés, vagy Hetésalja Bíróság fogalma – egy-két kivétellel – ezeket a településeket veszi számba.

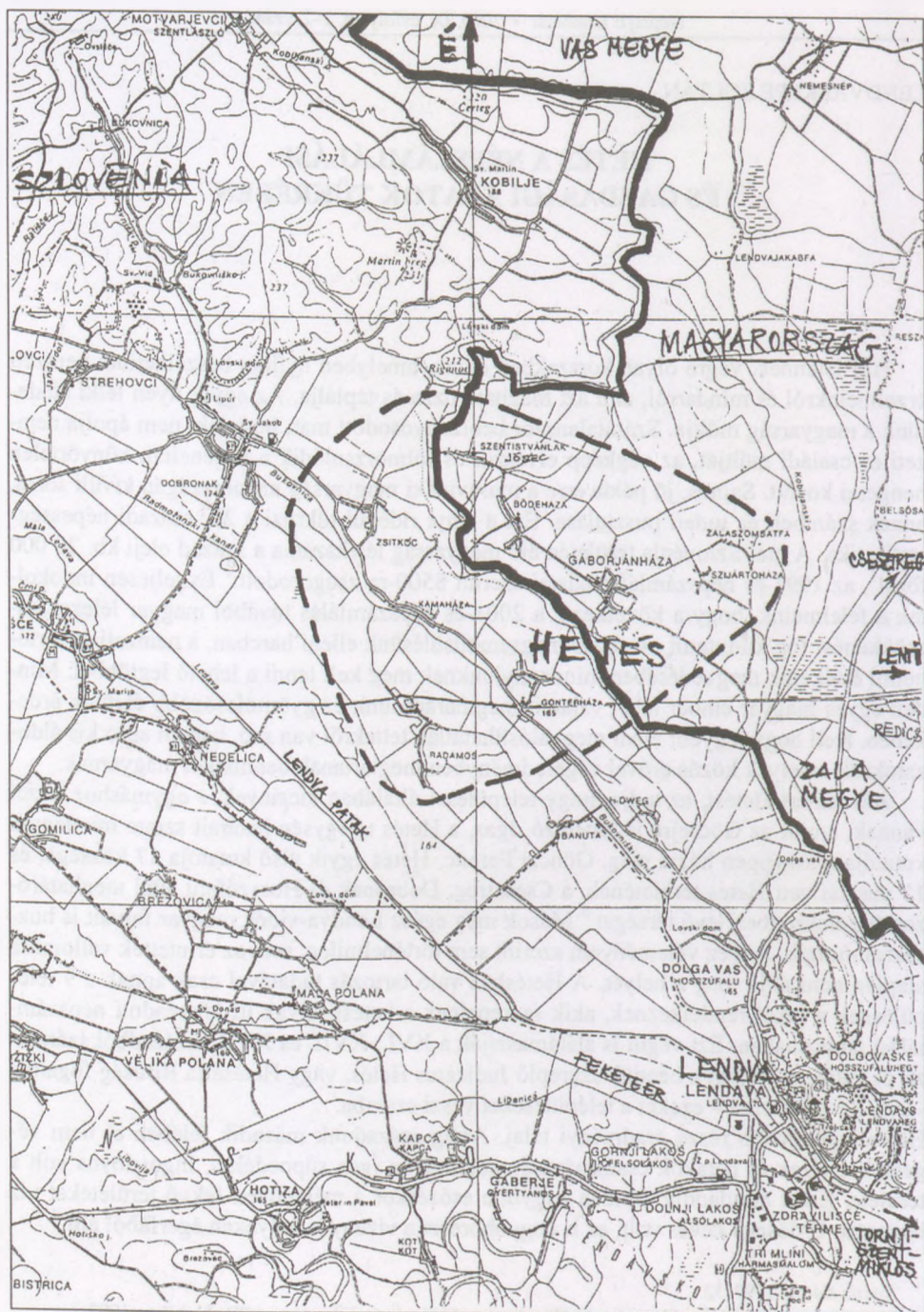
Hetés legnagyobb része áradmányi talaj. Amíg századunk második felében el nem végezték a vizek és patakok csatornázását, sok helyen igen süppedékes, ingoványos volt a területe. Ezért mindaddig minden nagyobb esőzéskor a mélyebben fekvő területeket víz borította. Erdősége kevés volt, az is nagyjából víznyelők helyeken égerfából állt.⁴

¹ Kocsis Károly 1999. 32

² Statistični urad Republike Slovenije. Neobjavljeni podatki po naseljih za leto 1991. Ljubljana 1992.

³ Gönczi Ferenc 1914. 27.

⁴ Gönczi Ferenc 1914. 28.

Szőlőterülete sincs, ám szinte minden hetési gazdának volt s van még ma is szőlőhegye a közeli Lendvahegyen, vagy a Rigányócnak elnevezett dombon. Rékje aránylag elég nagy területű, nagyobb része azonban az Esterházy hercegi uradalomhoz tartozott.

Hetés népe, akárcsak a göcseji, általában vidám, jókedvű, mulatozást kedvelő. Ahogy Gönczi Ferenc írta: „Legnagyobb szenvedélye azonban a szőlőhegyre való járás. Életének legkedvesebb napjai ott folynak le. Itt keresi, főleg ünnep- és vasárnaponként lelki üdülését.”⁵ Tán ennek köszönhetően a legnehezebb munkánál sem hagyja el a humora. Például az akaratnélküli emberre azt mondja, hogy olyan, mint „akinek miég a söprü is parancsul”.⁶ Igen szeret másoknak ragadványneveket adni. Ugyancsak Gönczi említi, hogy szinte minden emberre rákennek valami gúnynevet. Radamosban például, alig létezik olyan család, amelynek ragadványneve ne lenne. És e név nemzedékeken keresztül öröklődik, mindaddig tán, még valami eszelősebbet és hangulatosabbat ki nem talál valaki. A községek sem kerülhették el a gúnynevet, melyet fekvésük, lakosainak foglalkozása, rá jellemző tulajdonsága, avagy valami különös, tréfás eset következtében kaptak. Így például a vend származású renkóciákat „tikászoknak” nevezték, mivelhogy községükben sokan tyúk- és tojáskereskedelemmel foglalkoztak. Kapca települést „námfalú”-nak hívták, mert ott a „nem” tagadószócskát „nám”-nak ejtették. Hosszúfalut „lófejű”-nek emlegették, mert állítólag a Lendvahegyről látható község alakja a ló fejére emlékeztetett. Radamost pedig „rókaország”-nak és „bocskorország”-nak nevezték el. De volt még Radamos „emberölü” is, Bödeháza pedig „kalánásu” vagy „törzsokpörzsülü”, Jósec „lábosnyelü”, Kámaháza „tusatórú” s így tovább.⁷

Jelleméhez még hozzátartozik, hogy a délzalai embert többen úgy írták le, hogy bátor és nagy önbizalmú, azonban büszkesége nem bántó. Vallásos és szeret szépen öltözködni, ám takarékoságával és vagyonszerzési vágyával csak a szorgalma tart lépést. Habár a hetési parasztembernek sosem volt sok földje, azt nagy gondossággal művelte. Szántóföldje három darabból állt: az egyik ugar, a másikat őszi, a harmadikat tavaszi gabonával vetette be. Az őszi kalászosok alá kétszer, a tavasziak alá háromszor szántottak. Olyan is akadt, aki a rozs alá négyszer is szántott. A háromszori szántásnál két szántás öszre, egy tavaszra esett. A szántó ember az eke első fogatásánál megállt s a fölhasított föld göröngyével a szarvasmarha hátát megkenete hogy a nyaka föl ne dagadjon. Ebből az első hasítási földből egy szakasztóval hazavittek, s azzal a ház minden részét, még a tetejét is megszórták.⁸

A búzát megrágyázott parlagföldbe vagy lóhere után vetették, de csak úgy, hogy a vetés kezdete közben a gazda az Úrangyalát imádkozta.⁹ Búzát legföljebb kétszer vetettek egymás után. A búza után rozsot, a rozs után árpát, zabot vagy bükkönyt vetettek. Ez utóbbiról azt tartották, hogy javítja a földet.¹⁰ Kukoricát is aránylag sokat termeltek. Régebben úgy ültették, mint a krumplit, egy-egy fészekbe 2-3 magot tettek. A kukoricában rendszerint bab és tök is nőtt. A tökből tökmagolajat készítettek, amit étkezésre a saláták-

⁵ Gönczi Ferenc 1914. 117.

⁶ Gönczi Ferenc 1914. 122.

⁷ Gönczi Ferenc 1914. 133, 134.

⁸ Gönczi Ferenc 1914. 563.

⁹ Gönczi Ferenc 1914. 564.

¹⁰ Gönczi Ferenc 1914. 564.

hoz használtak, vagy mécsesben világításra. Mákot is sokat termesztettek, méghozzá a krumpli között. Érdemes még megemlíteni, hogy Hetésben szinte nem is volt olyan gazdaasszony, aki a századfordulón még ne termelt volna kendert és lent.¹¹

Vidékünkön az aratás után a földet még valamivel be szokták vetni. A tarló után leginkább hajdinát, vagy kölest vetettek. A répát, azaz az ún. „kerekrepát” még ma is szokás termelni, amit lereszelve eltesznek télre savanyítani, hasonlóan mint a káposztát.

Az állattartás Hetésben mindig is jelentős volt, s szinte magát a megélhetést és megmaradást jelentette. Szarvasmarhát, sertést és lovat szép számmal tartottak. Az 1911-es összeírásban 487 állattulajdonosnál 1734 szarvasmarhát számoltak össze, sertésből 1426-ot, lóból 223-at.¹² A juhok tartását a XIX. század 80-as éveiben Zala vármegyében megtiltották, mivel a legelőket ezek elrontották. Mert ahol a juhok járnak, ott a marha egy-két hétig nem legel. Bivaly, kecske, szamár, öszvér vidékünkön csak elenyésző számban volt.¹³ Sajnos, az utolsó ötven évben a diktatórikus rendszer és annak gazdasági rendelkezéseket okozó bukása az állattartást Hetésben szinte egészében megszüntette.

Hetés vidékére az ipar sosem volt jellemző. Kisebb számban csak fazekasok, cipészek, kovácsok és molnárok voltak. A fazekasok száma az 1700-as években mégis jelentős volt. Bödeházában például 1773-ban 14-en foglalkoztak fazekassággal, Radamosban 1750-ben 10-en, Zsitkócban pedig 11-en. Pedig Zsitkócban ezidőtájt csak körülbelül 25 a házak száma! Kerecsényi Edit néprajzkutató a Lendva-vidéki fazekasságról írt tanulmányában azt feltételezi, hogy az 1840-es évektől azért hanyatlak vidékünk fazekasipara, mert kimerültek a jó minőségű agyag lelőhelyei. Távolabbról szállítani az agyagot pedig már nem érte meg. A fent említett három településen 1838 és 1845 között kettő-kettőre apadt a fazekasok száma.¹⁴

Az 1900-as összeírási adatok szerint a 9 hetési faluban más ipart is űztek, volt asztalos és egyéb faiparral foglalkozó, téglagyártó, kőműves és ács, volt két molnár, négy cipész, 5 ruházati iparban foglalkozó személy, 6 kovács, 7 vendéglős és 212 olyan személy, aki iparral mellékesen foglalkozott.¹⁵ Mindez a fergeteges XX. századi politikai kavargásokban elporlott. Ma, egy évszázaddal később, az atomkor idejében Hetésben egy-két kisiparoson és boltoson, és két vendéglőn kívül nincs semmilyen ipar, ami gazdaságilag fellen-dítené ezt a tájegységet.

Ha azt állapítottuk meg, hogy vidékünkre nemigen volt jellemző az ipar, akkor azt is meg kell említenünk, hogy annál inkább elterjedt volt a házipar. A hetési ember a használati tárgyait, eszközeit túlnyomó részben maga állította elő. Gönczi Ferenc részletesen leírta, hogyan építették az emberek maguk a házaikat. Még a kútjaikat is maguk ásták ki.¹⁶ Kihangsúlyozza, hogy régebben a bútortzatot is otthon készítették, hiszen minden családban volt legalább egy olyan személy, aki el tudta készíteni a „csöbröket, vödröket, sajtárokat és vindüket, a köpülüt, a puttonyt a kendőtörüt, a tilut, dergálut, a büöcsüt és a

¹¹ Gönczi Ferenc 1914. 567, 568.

¹² A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1913. 158-165.

¹³ A Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1913. 158-165.

¹⁴ Kerecsényi Edit 1994a.

¹⁵ A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1903. 2-9.

¹⁶ Gönczi Ferenc 1914. 627.

gyerökállut, a foklatartut, az egér- és patkányfogut, a szánkut, meg a fajszt” és a keréken kívül az egész szekeret is. Nem is számított rendes embernek az, aki legalább az apróbb tárgyakat, mint például a „tokmányt, ostort, csiépöt, foklát, dergálut, fűzőkukanált vagy suótartut” nem tudta elkészíteni.

A lábbelit, a ruhákat, bundát, szűrt régebben az asszonyok maguk készítették. A len és a kender fonását, szövését maguk végezték, sőt részben maguk is festették. Az asszonyok és leányok a tél beálltával a fonáshoz fogtak, s fontak néha még egész húsvétig is. Este, hogy a világítás minél kevesebbe kerüljön, valamelyik háznál jöttek össze öten-tizen. Régebben minden háznál volt „fajszt” vagyis „szűőjszék”, s a család mindegyik női tagjának kellett szőni. A leányok 13-14 éves korukban kezdték a szövés művészetét elsajátítani.¹⁷ A leány, kivált ha szegényebb sorsúaktól sarjadt, addig nem igen mehetett férjhez, míg szőni meg nem tanult. Gönczi Ferenc ki is hangsúlyozza, hogy olyan cifrán és szépen sehol sem szőnek a vidéken mint éppen Hetésben.¹⁸ Különösen a törülközőket és asztali abroszokat dicséri. A hetési nőket dicsérte akkor is, amikor a kézimunkát, a hímzést említette. A kihímezett váncosok, abroszok, törülközők szélei, az ingek, a kötények, fejkendők, zsebkendők mind-mind az itt élő nők gazdag lelki világára és ügyességére utalnak. Gönczi Ferenc, az 1914-ben kiadott Göcsejről és Hetésről szóló monográfiáját több, Radamosból, Göntérházáról és Gáborjánházáról származó hímzések ábrázolásával illusztrálta.

Vízitizta tény, hogy szóbanforgó vidékünkkel az újabb történelem könyörtelenül bánt el. Ezt legjobban szemlélteti a lakosság számának sokatmondó alakulása az 1780-as évektől napjainkig. A táblázat egyenesen rámutat bajunk lényegére, a szinte már 100 éve tartó népfogyásra. Hogy régebben a hetési falvak mekkorák is voltak igazán, azt a táblázatban található házak 1780-as évi összeírásának száma mutatja. Másrészt pedig az adatokból egyértelműen kiderül, hogy a hetési falvak népessége a trianoni békediktátum után folyamatosan csökken, és ma már az a XVII. század számarányaira hasonlít. Gondolom, mondani sem kell, mennyire destruktív folyamat ez. Erre a romboló tényre kötelességünk rámutatni, az illetékes állami szerveket pedig rá kell bírunk gondunk orvoslására.

Hetés népességének fogyását több tényező is okozza. Érdekes, hogy kellő elemzéssel a XX. század előrdögösödött történelmi fordulataiban meg lehet találni Hetés rákfenéjét. Már említettük az állami szervek szinte egy évszázados felelőtlen hozzáállását. A Hetés tájegység a legfejletlenebb gazdasági területnek számít úgy Magyarországon, mint Szlovéniában. Ez a tény szinte gerjeszti a kivándorlást. Vidékünket három nagy kivándorlási hullám érte a XX. században. Az első ilyen csapás az 1900 és 1914 közötti évekre tehető. Oka főleg a magas népszaporulat volt. Az akkori mezőgazdasági körülmények nem adhattak több embernek megélhetési lehetőséget. A kivándorlás második hulláma a trianoni békediktátum utóévei voltak. A Lendva-vidéki magyaroknak is óriási és soha addig nem érzett traumát jelentettek Trianon következményei, hiszen nemcsak kisebbségi sorsba kerültek, hanem reájuk nehezedett egy ellenséges idegen hatalom is. Főleg az első években volt részük embertelen megkülönböztetésekben, különféle megaláztatásokban. Neme gy személy és család börtönbe vagy internálótáborba került.¹⁹ Az otthonmaradtak nem ápol-

¹⁷ Gönczi Ferenc 1914. 644.

¹⁸ Gönczi Ferenc 1914. 646.

¹⁹ Kerecsényi Edit 1994b 25.

A hetési falvak népszámlálási adatai

Település	1784-1787	Népesség												
	Házak száma	1784-1787	1851	1869	1880	1890	1900	1910	1921	1931	1941	1960-1961	1980-1981	1991
Bödeháza	23	155	129	192	214	263	253	266	422	435	430	349	218	89
Gáborjánháza	25	217	307	244	388	438	456	466	465	478	501	385	224	137
Göntérháza	24	192	208	228	322	351	367	417	419	393	572	339	273	244
Jósecz Szentistvánlak	12	114	83	116	133	175	150	154	Jósecz adatai Bödeházánál vannak feltüntetve					
Kámaháza	8	87	77	105	114	146	152	149	160	144	*	193	160	125
Radamos	50	378	445	395	523	625	610	658	605	565	498	491	398	356
Szjártóháza	14	122	118	136	156	192	183	190	193	192	190	166	103	67
Zalaszombatfa	24	180	135	193	232	258	240	259	259	246	217	184	138	91
Zsitkóc	25	175	187	266	313	338	281	286	296	308	272	274	205	175
Összesen:	205	1620	1689	1875	2395	2786	2692	2845	2817	2761	2680	2381	1719	1284

* Kámaháza lakosságát Göntérházához számították.

Összeállította: Lendvai Kepe Zoltán

Források:

Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára. Művelődési Minisztérium Levéltári Osztálya, Bp. 1960.

A Magyar Korona Országainak népszámlálása. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1882.

A Magyar Korona Országainak helységnevtára. Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, Bp. 1892.

A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1903.

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. II. rész: A népesség foglalkozása. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1914.

1941. évi népszámlálás. Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1983.

1960. évi népszámlálás. Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1962.

Number and share of hungarians and slovenes by settlements and communes in the nationally mixed area in Prekmurje in the year 1991. Ljubljana 1991.

Statistični urad Republike Slovenije. Neobjavljeni podatki po naseljih za leto 1991. Ljubljana 1992.

Kovács Attila: A lendvavidéki magyarság a demográfiai adatok tükrében 1910-1991 között. (Szakdolgozat). JPTE Pécs.

hatták kapcsolataikat a határon túlra került rokonaikkal, barátaikkal, nemzettársaikkal, ismerőseikkel és üzlettársaikkal. Mindemellett a jugoszláv hatalom által kisajátított Esterházy-majorok mintegy 8000 hektárnyi területéből ők nem kaphattak földet csak azért, mert magyarok voltak. Az említett területet 1921 és 1932 között az első jugoszláv hatalom felosztotta a tenger melléki és muravidéki betelepített szlovéneknek. A Szlovéniába szakadt 4 hetési falut is közvetlen érintette a betelepítés. 1931-ben Kámaházára 21 szláv családot 101 családtaggal telepítettek be Görz, azaz Gorica környékéről.²⁰ Hetés közvetlen közelébe, Göntérháza szomszédságába egy szinte új falut hoztak létre, az úgynevezett Újhidvéget 73 muravidéki szlovén családból 473 családtaggal.²¹ Az akkori hatalom akaratát egyértelműen tükrözi az 1925-ben hozott rendelete, amely kötelezően előírta a legalább 30-as tanulólétszámot a magyar tagozatok számára.²² Mindez párosult az olyan aljas propagandával, hogy a szlávokká „átkeresztelkedett” magyarok is földet fognak kapni a még felosztatlan Esterházy birtokból. Nagyon sok magyar ekkor szlovénnek írta magát. De földet nem kaptak. Kaptak viszont szlovén tanítókat, hiszen a csalafintaságok révén az új 1931-es népszámlálási adatok nagyszámú szlovén népességet mutattak ki magyar falvainkban.²³

Az eltávozottak harmadik hulláma közvetlen a II. világháború és az ezt követő diktatórikus rendszer idejében következett be. Ebben az időszakban egymást követték a kommunisták és partizánok által kitervelt büntetőakciók. Az amúgy is gyászba borult Lendvavidéki és hetési magyarságra új szenvedések vártak. A már igen kis létszámú közösségünket még megrikította az internálótáborok és börtönök elrettentő embertelensége.²⁴ Ehhez párosult az orosz diktatúra ellen felvont vasfüggöny, amely három évtizedre teljesen elszigetelte a muravidéki magyarságot az anyaországtól.

Így végül is érthető már a népesség csökkenése az 1920-as évektől, amit a hetési falvak népszámlálási adatainak táblázata ridegül mutat. Sajnos, a hetési, de a muravidéki magyarság lélekszámának csökkenése is mind a mai napig tart.

Tisztelt tudósok és tisztségviselők! Tisztelt magyarok és nem magyarok!

Ennek a trianoni békediktátumnak nyolc évtizedes következményeiben hever ma a muravidéki és vele a hetési magyarság. A Muravidéken élő magyarok száma a hivatalos 1991-es népszámlálási adatok szerint 7637-re zsugorodott.²⁵ A Szerb-Hotvát-Szlovén királysághoz, majd Jugoszláviához és utána Szlovéniához csatolt 4 hetési községben 1910-ben 1510 ember élt, ma pedig kevesebb mint 900. Ez valamivel több mint 40%-os népességcsökkenést jelent! A teljes Hetés tájegység népességcsökkenése pedig még drasztikusabb. Egybevéve a két országban lévő hetési községeket az utolsó 80 évben 54,9%-kal csökkent a lakosság száma!

²⁰ Varga Sándor 1994. 80.

²¹ Kokolj, Miroslav 1984. 597.

²² Bence Lajos 1994. 42.

²³ Kovács Attila 1997. 35,36.

²⁴ Lendvai Füzetek 16. Miért? Zakaj? Lendva 1998.

²⁵ Številno in delež Madžarov ter Slovencev po naseljih in občinah na narodnostno mešanem ozemlju v Prekmurju (1991). Ljubljana 1991., Lásd még: Kocsis Károly 1999. 32.

Ezek a számok magukért beszélnek. Hetésnek virágkorában majdnem 3000 lakosa volt. Ma pedig nincs 1330 sem. Ipara nincs. Csak előregedett lakossága. Szinte fölösleges minden kommentár. Tettekre van szükség. Tettekre, úgy Magyarország mint Szlovénia kormányának tetteire, ha azt akarjuk, hogy az egyetemes magyarságnak ez az egyik legkisebb, de a magyarság néprajzában jártasaknak nem ismeretlen tájegységét a közeljövőben ne csak múzeumokban és könyvekből lehessen megismerni és tanulmányozni. Én hetési származású vagyok. Engedjék meg, hogy fohászatot a hetésiek nevében a Jóistenhez irányítsam és mindazok felé, akik akárhogy tudnak segíteni a Hetés és a magyarság föltámadásában.

Így legyen!

IRODALOM

Bence Lajos

1994 Írott szóval a megmaradásért. Lendva

Gönczi Ferenc

1914 Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár.

Hozjan Štefan (szerk.)

1998 Miért? Zakaj? Lendvai Füzetek 16. Lendva

Kerecsényi Edit

1994a Adatok az Alsólendva vidéki fazekasság XVIII-XIX. századi történetéhez. In: Zalai Gyűjtemény 35. Zalai történeti tanulmányok. Zalaegerszeg.

1994b Távol a hazától... Lendva-vidéki magyar kivándorlók és vendégmunkások. Lendva

Kocsis Károly

1999 A délvidéki magyarság etnikai földrajza. In: Néprajzi Látóhatár, VIII. 1–36. Budapest

Kokolj, Miroslav

1984 Prekmurski Slovenci 1919–1941. Murska Sobota

Kovács Attila

1997 A lendvavidéki magyarság a demográfiai adatok tükrében 1910–1991 között. (Szakdolgozat). JPTE Pécs

Székely András Bertalan

1992 A Rábától a Muráig. Bp. Püski Kiadó

Varga Sándor

1994 A szlovéniai magyarok helyzete 1919–1941 között. In: Muratáj 94/1. Lendva

CSÁKY KÁROLY

EGYHÁZI DOKUMENTUMOK NÉPRAJZI ADATAI

Néprajzkutatóink az utóbbi időben a különböző szintézisek készítésekor egyre gyakrabban hasznosítják a levéltári kutatások eredményeit. Gazdag néprajzi anyagot őriznek az egyházi dokumentumok, például az anyakönyvek s a Historia domusok is. „A hivatalos statisztika megindulása előtti körülbelül kétszáz évben (a 17. század végétől az 1870-es évekig) Magyarországon az esketési, a keresztelési és temetési anyakönyvek a legnagyobb tömegű és legértékesebb adatforrások.”¹

A római katolikus egyházközségek számára a Tridenti Zsinat írta elő az anyakönyvek vezetését. A magyar nyelvterületekről azonban még a XVII. század második feléről is csak kevés anyakönyv maradt fenn. Csupán a XVIII. század második felétől vált általánossá az anyakönyvezés.

Elsőként a születési anyakönyveket vizsgáltam meg az Ipoly mente néhány plébániáján. Ezekből pontos adatok szerezhetők a különféle gyermekbetegségekre vonatkozólag; megállapíthatók egy-egy időszak névadási szokásai, de találunk közléseket a bábaasszonyokról, a megesezt lányokról, a törvénytelen gyermekekről stb. Kutatásaim eredményét 1992-ben tettem közzé egyik monográfiámban.²

A házassági anyakönyvekből pontosan megállapítható a párválasztás körzete, a házasságra lépő párok életkora, társadalmi állása, családi állapota és vallása, a lakodalom napja stb. Ilyen irányú alaposabb vizsgálódást 1993-ban végeztem.³

A halállal kapcsolatos szokásokat kutatva vizsgáltam néhány plébánia századforduló tájáról származó okiratait. Az akkori anyakönyvek már pontosak, hisz előnyomtatott lapok kitöltéséről, aránylag egységes vezetéséről van szó. Kutatásom során feldolgoztam a halálokokat, az életkort, a temetés idejét stb. A szóban forgó dokumentumok azonban még sok egyéb hasznosítható anyagot is kínáltak. Ezeket az Észrevételek (Observationes) rovatban találtam, s jól kiegészítették a halál körülményeivel kapcsolatos addigi képet. Ezek a dokumentumok sok feljegyzést őriznek például a beszentelésről, az utolsó kenet

¹ *Andorka Rudolf*: A családrekonstrukciós vizsgálat módszerei. Budapest, 1988. 11.

² *Csáky Károly*: „Pogánykát vittünk, báránykát hoztunk”. A születéssel s a gyermekkel kapcsolatos népi hiedelmek és szokások az Ipoly mentén. Dunaszerdahely, 1992.

³ *Csáky Károly*: „Jaj, pártám, jaj, pártám...” Párválasztási és lakodalmi szokások az Ipoly menti palócoknál. Dunaszerdahely, 1993.

feladásáról, a rendkívüli halálokokról, a tragédiákról, a gyilkosságokról és öngyilkosságokról stb. A kutatás eredményét egyik szakdolgozatomban hasznosítottam.⁴

Megannyi forrást őriznek azok a plébániatörténetek is, melyeket a múlt század közepétől már magyar nyelven vezettek a plébánosok. Az alábbiakban az itt feltárt gazdag anyagról szeretnék szólni részletesebben.

*Egy Historia domus újabb adatai a népi erkölcs
és viselkedési szokások köréből*

Bár a hagyományos paraszti társadalomban a viselkedési normák betartására nagy súlyt fektettek; a népi jogszokások íratlan szabályai és a közerkölcs törvényei pozitívan befolyásolták egy-egy közösség rendjét, a mindennapi élet apró eseményeit, mégis akadtak olyan mikrotársadalmak, melyekben az értékrend felbomlott, a kisebb paraszti közösség demoralizálódott. Gyakori volt például a lopás, a házasságtörés, a magzatelhajtás, a részegség, a gyilkosság és öngyilkosság, a káromkodás stb. Meglepő, hogy az erkölcsatlenséget, a felbomlott egyensúlyt az egyház sem tudta megakadályozni, sőt néhány esetben annak képviselője is a támadások célpontjává vált.

Állításomat látszik megerősíteni ama vizsgálódásom, melyet az Alsószemerédi Római Katolikus Plébániahivatal Historia domusa alapján végeztem. Az 1866-tól 1875-ig terjedő időszakot felölelő kutatásaim eredményét 1997-ben tettem közzé.⁵ Fábián János akkori plébános megfigyelései két Hont megyei kistelepülésre, Alsó- és Felsőszemerédre vonatkoztak. A plébániatörténet megannyi értékes feljegyzést tartalmaz, főleg a népeletre, a vallásosságra, az erkölcsi magatartásra vonatkozólag.

Forrásközlésem végén 1997-ben feltettem a kérdést: „Vajon a bemutatott kép alapján milyen falunak minősülhet Alsó- és Felsőszemeréd?” Akkor csak ennyit tudtam mondani: „Nehéz erre egyöntetű választ adni. Hisz az adatok csak néhány évet ölelnek fel.”⁶

A közerkölcs alakulását azóta hosszabb távon is nyomon követtem, több plébános feljegyzését is megvizsgáltam. Ennek eredménye megerősítette ama véleményemet, hogy a települések erkölcsi élete nem volt makulátlan, bizonyos tekintetben a mainál is kirívóbb jelenségek fordultak elő.

A Fábián Jánost követő lelkipásztor, Viszolaizszy Károly (1843–1929) a Historia domus feljegyzései szerint 1874. XII. 11-én érkezett a plébániára. Első feljegyzése 1875 húsvétjáról szól. A nagy műveltségű pap és egyházi író sokat utazott, s több útikönyve is megjelent. Haláláig Alsószemeréden működött, s itt is temették el. Élete végéig pontosan vezette a plébánia krónikáját, s akárcsak Fábián János, ő is sok-sok értékes feljegyzést hagyott hátra az utódoknak. Először a Historia domusban fellelhető negatív erkölcsi magatartásról szeretnék szólni.

⁴ Csáky Károly: „Nem halt meg, csak alszik”. A halottkultusz, a halállal és a temetkezéssel kapcsolatos szokások és hiedelmek a Középső-Ípoly mentén. Szakdolgozat. KLTE Néprajzi Tanszék. Debrecen, 1998.

⁵ Csáky Károly: A népi erkölcs és a viselkedési szokások emlékei egy Historia domus lapjain. In: Európából Európába. Szerk.: Csoma Zsigmond–Viga Gyula. Budapest–Debrecen, 1977. 434–444.

⁶ Csáky K., 1977. 442.

Az erkölcsi vétségek közt Viszolaicszky Károly feljegyzéseiben is első helyen szerepel a lopás, ami szinte napirenden volt a későbbi évtizedek során is. Hiába járt érte botütés, elzárás, börtön vagy pénzbürság. Fábrián János, az előző pap mintegy harminc ilyen esetről tett említést alig egy évtized alatt.

Viszolaicszky lopásról szóló első feljegyzése 1876 januárjából való. Meglepő, hogy még a paphoz legközelebb álló hívő sem tudta ezt a káros szenvedélyt kiküszöbölni. Így szól a plébános erről tanúskodó szövege: „Január 6-án csaptam el Pleva János harangozót, mert nem akart fát vágni a plébánián, pedig erre köteles. Lett helyette Tóth János, de ez a padláson a gazdaasszonnyal egyetértve búzát lopott, azért elcsaptam.”

1878 telén Szabó Ignác gazda a pap három vermét ásta alá, ahonnan rozstot és zabot lopott, „sőt a mesternek az udvarában levő vermet is feltörte s kiszedte. Vallatásra került a dolog, mindent kivallott. Két évig volt érte becsukva.”

Nem kímélték a tolvajok a holtakat sem. 1892-ben ezt jegyezte fel a plébános: „Martius 6-án szomorú hír lepte meg községünket. Ugyanis Gróf Stainlein családnak az erdőben levő gyönyörű sírboltját ismeretlen tettesek feltörték, a koporsókat kihurcolták a fülkéből, azokat felnyitották, s széthányták, 6 darabot. Csudálatos, hogy a tetemeiket nem bántották – kincs nem volt velök eltemetve az igaz, de még a gyűrűket és függőket sem rabolták el. Ezen barbár vandalizmust nem tulajdoníthatom másnak, mint a mart. 1-én befejezett szokásos farsangi tivornyának, mely utolsó három nap az emberek azt sem tudják, hogy mit tegyenek... Zárjel közt akarom csak megjegyezni: hogy a föltört sírokban mind evangélikus vallású halottak nyugodtak. A katolikusok sírjait fessegették, de egyet sem bírtak felbontani s hamvaikat a világozágra hozni.”

Úgy látszik, a környezet a község tanítóját is káros irányba terelte. 1893-ban róla ezt örökítették meg: „Dec. 1-jén távozott el Felsőszemerédről Gombos Mihály mestertanító, ki eddig a postát is kezelvén 443 forintot sikkasztott el; ezért elvették tőle a postát, mindenét összeírtak, de nem adták el, mert rokonai kifizették a hiányt. Neki azonban el kellett mennie, mint sikkasztó itt nem existálhatott. Kár érte. Az ivás és kocsmá vitte ennyire, különben ügyes tanító volt. Helyibe Lehoczky Árpád választatott.”

1901-ben ismét a plébániáról loptak a helybeliek. Erről így írt a lelkipásztor: „Holya József hívem február hóban, midőn hazajöttem este nyolc órakor, fát lopott az udvaromból, s rajtakaptam, meg is fogtam. De oly sötét volt, esett, sár volt, meg nem ismerhettem, mert kézi lámpásom elaludt, de elvettem a sapkáját, és az lett a corpus delicti. Feljelen tettem őt, s a törvényszék fél évre lecsukta őt.” Bizonyára a tettesnek már előzőleg is volt bűne, mert igen szigorú büntetést kapott. Ámbár, mint később látni fogjuk, az ilyen büntetések sem rettentették el a tolvajokat a lopástól.

1904-ben ismét a plébánián kíséreltek meg éjjel 11 órakor egy lopást. A tolvajokat a plébános fegyverével riasztotta el. S amint feljegyezte: „Rá harmadnapra Felsőszemeréden 3 pincetörésre ébredtek a tulajdonosok. Itt már volt büntény, de nem tudták megfogni a tettest. Pedig bizonyosan az én éjjeli vendégeim lehettek.”

A plébános ezt követően több éven át nem tudósított lopásról. Talán hihető lenne, hogy ez a rossz szokás abbamaradt, ám 1922-ben ismét történt valami. „Szomorú tapasztalatok és hírek feketítették be ezen év emlékéit. A környéken több templomot törtek fel

éjjelenként, s vittek el, mit találtak. Alsószemeréden is augusztus hó 11-én betörték a sekrestye ablakot s behatoltak a templomba, de csak a két gyertyagyújtogatót vitték el, s ezt összeszerelve a parókiára jöttek, hol az ablakon át kiszedték a füstölt kolbászokat a gyújtogatókkal. Ennél érzékenyebb látogatást tettek május 15-én a külső pincében, hol kibontották a falat, s kivittek egy hordó vörösborot, úgy 50–56 litereset. A fehérborból pedig egy másik hordót töltöttek meg.”

1924 februárjában ismét feltörték az alsószemerédi templomot. Elvitték a monstranciát, a cibóriumot s a két kelyhet. November 19-én éjjel behatoltak Píri András kocsmáros lakásába, honnan minden értéket elvittek. 1929-ben a plébánia külső pincéjéből loptak el két és fél hektoliter bort.

1929-ben eme sok megrázkódtatás után meghalt Viszolaicszky Károly, s Andrisz Rezső lett a plébános. Ő 1932-ben írt először Alsószemerédi lakosainak már-már kleptomániás szenvedélyéről. Hosszabb jellemzésében többek közt az alábbiakat olvassuk: „Most már harmadik éve vagyok itt, beszélni kellene híveimről is valamit. Eddig úgy tapasztaltam, hogy az alsószemerédiek bohém népek s bizony van bennük jó adag rosszaság is. Amikor van, nem spórolnak, s nem gondolnak a holnapra. S ha már nincs, akkor sem sokat törődnek vele, hogy a szomszédéból szerezzék meg azt, amire szükségük van. Bizony lopnak, ha nem is nagy dolgokat, de hízott liba, kacska s a földekről egynémely termények, sőt bizony néha pincetörés is előfordul. Ebben az évben a csempészet is fellendült, csempésznek ezek magyarszalámitól kezdve – pálinkán keresztül – narancsig és trafikig mindent. S mi a következmény? Részben az, hogy egészségüket kockáztatják, sőt az életüket is, mert úgy szólván tisztán véletlenség, hogy a csempészetnek nem volt halálos áldozata, mint a szomszéd Visken és Gyerkén. Részben azonban van még hátránya az ügynek, mégpedig az, hogy az elfogottak elvesztik érzéküket és szégyenérzetüket a börtönbüntetéssel szemben. Nap-nap után fogják el őket a fináncok, s bizony sokszor gazdákat is. S mivel fizetni senki sem akar, inkább leülik a büntetést, s ezt nemcsak hogy nem tartják szégyennek, hanem még dicsekszenek is vele. Sajnos azonban ezzel nagyon demoralizálódik a nép, s azt hiszem, hogy kis botozás hathatósabb eszköz lenne ezek ellen a kisebb-nagyobb bűncselekmények ellen.”

1935-ben történt egy újabb betörés, melyet megörökített a falu papja: „1935. okt. 17-én éjjel valaki bejött a temető felől az udvaromba, s ellopott 2 darab hízólibát.”

A Felvidék visszacsatolása után Miletics Antal került a faluba. Ő hosszasan betegeskedett, s igen megkeserítették az itt tapasztalt erkölcstelenségek. Gyóntatója és utóda, Bende Tivadar ipolysági káplán jegyezte fel róla az alábbi sorokat: „Elmondta sok küzdelmeit híveivel. Keserűen nyilatkozott róluk. Különösen 3 hibájukat emlegette: iszákosság, egyke és álhatatlanság. Nem tudott velük semmit elérni, pedig nagyon akart. Hívei között még nyugodni sem akart.”

Iszákosság, verekedés, gyilkosság, öngyilkosság

A részegség és annak káros következményei a múlt század utolsó negyedétől századunk közepéig nyomon követhetők a Historia domus lapjain. 1866 és 1875 között Fábíán János 12 durva verekedésről készített feljegyzést. Ezeket nagyrészt alkohol hatása alatt követték el a lakosok.

Amíg 1875-ig csak súlyos testi sértésekről olvashatunk, később a részegség már gyilkossághoz, öngyilkossághoz vezetett.

Viszolajszky Károly plébános második szemerédi évéről ezt a feljegyzést készítette 1876-ban: „Sz. Szilveszter napja. Mint lelkiatya ha visszatekintek a lefolyt évre, igazán elszomorodik a szívem azon erkölcsi süllyedésen, melyet híveim közt egy egész éven át tapasztaltam. Három törvénytelen gyermek Birtok átíratások által elkövetett csalások, hitelezők kijátszása, verekedés s részegeskedés egész éven át, a börtönbüntetésről szót sem akarok tenni, mert erre külön könyv kellene.”

Egy 1892-es adat már öngyilkosságról ad hírt. Ezt is részegeskedés és verekedések egész sorozata előzte meg. Ezt olvassuk a Historia domusban: „Szomorúan kell feljegyznem, miszerint felsőszemerédi Kollár Pista, ki évek óta csavargott, többször lopásért s erőszakos éjjeli megtámadásokért be is volt csukva, november 25-én saját házában felakasztotta magát. Két éve, hogy meghalt édesatyjuk, ő ezt csak az idén tudta meg. Hazaténfergett, öröksége 1/8-át eladta s folytonosan ivott, felesége ki nem állhatta garázdálkodását, s elhagyta őt, mert úgy bánt vele, hogy a szegény félelemtől majd elszáradt. November 25-én mosott a kútnál a neje, ő hátulról odamegy, egy revolverrel 2 lövést irányzott feléje, de szerencsére nem talált. Az ott levő emberek azonnal lefogták s tehetetlenné tették őt. Ekkor bement a házába, s ott felakasztotta magát.”

1892-ben Kovácsik Ferenc gyilkosságot követett el. „Sz. István napján az Újmajoron tartott táncz alkalmából keletkezett dulakodásban egy viski legénynek fejébe szúrta a bicskáját úgy, hogy a pengéje beletört, s a legény fejében maradt, fogóval kellett kihúzni. A legény belehalt néhány napra, Kovácsikot pedig börtönbe ültették 6 évre.”

Az ivás már a nőket is hatalmába kerfette. 1893-ban történt, hogy Pleva János feleségét „ki részegségében már annyira vitte, hogy férjének fehérmeműit hordta a zsidóhoz pálinkáért, annyira megverte, hogy néhány hétig betegen feküdt. A plébános a történethez még hozzáfűzte: „provideáltam is őt, de nem hittem, hogy felépül valaha. Kinyalta magát.”

Ugyanezen év májusában felakasztotta magát László János kerékgyártó fia. A kovácslegény cselekedetén „az egész község csudálkozott, mert igen szelíd, jóra való fiú volt. Felakasztása előtt egy héttel meggyónt. Kovácsműhelye is volt már Felsőszemeréden a grófi uraságnál. Szerszámjai is meg voltak véve.” Amint a plébános írta a továbbiakban: „Az Isten bizonyára elvette az eszét, szegény szülők legnagyobb bánatára, kik igen sokat költöttek ezen fiúra.” Megjegyzendő, hogy ez idő tájt a környező plébániák anyakönyvei még nem tartalmaztak öngyilkosságról szóló beírásokat. Csupán a közeli kisvárosból, Ipolyságról tudunk ilyen adatokról.

Döbbenetes dolog történt 1899-ben. Egy csecsemőgyilkosságról tudósít az alábbi bejegyzés: „Borzasztó gonoszságot kell plébániám történetébe feljegyezni. Lóska Viktória, József útkaparó lánya teherben érezvén magát, újkor Pestre ment. Ismét február 12-én jött haza leánygyermekével, melynek Ságón az Ipoly hídjánál nyakát kitekerete, s holttestét a jég alá rejtette. A pólyaruhát pedig hazahozván, határunkban az árokba rejtette. Ezt a hívek meglátván, megindult a nyomozás, mely nyomra vezetett. Lóska Viktóriát elfogván, a törvényszék vette őt őrizetbe, hogy itt a földön is elérje őt a büntetés.”

Az 1901-es választásokkor, illetve a helyi eredmények alakulásában is szerepet játszott az alkohol. Amint a plébános írta, Jakabffy István katolikus képviselő, aki a falut

több alkalommal is támogatta (ő vette például a nagyharangot is), bár győzött, de néhány szavazatot elvitt Konkoly Thege Sándor szántói luteránus bérlő, akinek a helybeli zsidó volt „a főembere, és sikerült neki sok italozás által néhány embert elvinnie”.

Az 1905-ös választásokkor az ital már tragédiát is okozott. Ezt olvashatjuk a plébános vezette krónikában: „Szomorú esetként kell feljegyezni azt is, hogy az általános képviselő választások alkalmával Gábor János zsellért éjjel a kocsmá udvarán agyonütötte Gábor János fiatal gazda. A szabadelvű párt jelöltje vonult be aznap községünkbe, ki szám és mérték nélkül itatta a népet, pedig csak egy szavazatot kapott községünkben.”

A gyilkosságok tehát a XX. század elején folytatódtak. Egy 1911-es feljegyzésben például ez olvasható: „Szept. 7-én Pusztaszemeréden Tóth Ferencz urasági kocsis úgy fejbe vágta vasvillával Hoksza István kocsisát feleselés közben, hogy Hoksza harmadnapra meghalt.”

1925-ből való a következő gyilkossági tudósítás: „Nov. 19-én 20 órakor éjjel behatoltak Píri András kocsmáros lakásába, honnét elvittek minden értéket. Reggel feleségét halva találták, Píri pedig vértócsában feküdt. Utolsó kenettel elláttam, még lélegzett, de beszélni nem tudott. 10 éves lányukat is úgy megszurkálták, hogy aligha életben marad.”

A túlzott alkoholfogyasztás tehát gyakran torkollott verekedésbe, ami sokszor tragikusan végződött. A nép italozott multságok, búcsúk, jeles napok alkalmával, de ittak munka után, sőt nagyobb egyházi ünnepekkor is.

Magzatelhajtás, törvénytelen gyermek, megesett lány

Annak ellenére, hogy a vizsgált településeken mélyen vallásos, római katolikus lakosok éltek, a bűnlista nem volt mentes a házaséttel kapcsolatos vétségektől sem. Hűtlenséggel és magzatelhajtással, megesett lánnyal és törvénytelen gyermekkel egyaránt találkozni a feljegyzésekben. Az 1875 előtti *Historia domus* is több ilyen adatot tartalmaz.

Az 1874 végén idekerült plébános, Viszola József Károly néhány évvel itteni működése után elsősorban hívei „erkölcsi süllyedésére” panaszkodott. Az erkölcstelenség következménye, hogy egy év alatt 3 törvénytelen gyermek is született. Ilyen esetek a vidék más településein is előfordultak, ezért a századforduló táján már nem ítélték ezzel kapcsolatban olyan szigorúan. A megesett lány helyzete természetesen nehezebb volt, mint a férjes asszonyé, amit a fentebb említett eset is bizonyít, amikor a leányanya nem mert visszatérni falujába idegenben megszült gyermekével, inkább megölte azt. Később természetesen a maguk módján a megesett lányok is beilleszkedtek a faluközösségekbe. Minderről részletesebben írok egyik korábbi monográfiámban.⁷

A témát is érintő értékes elemzést készített Andrisz Rezső plébános 1933-ban, melyből érdemes hosszabban is idéznünk. A helybeli pap az „egyke” problémakörével foglalkozva megpróbált sok mindenre magyarázatot adni. Így kezdi terjedelmes fejtegetését: „Van azonban egy dolog, amit főképpen az olyan ember, aki más, sokszor szegényebb vidékről jött ide, nem tud megbocsájtani az ittenieknek, s ez az »egyke«. Ez valami kétségbe ejtő dolog, különösen ha az ember olyan esztendőt ér meg, mint az ezévi is, amikor a

⁷ Csáky K., 1992.

születettek száma az egész plébánia területén 12, mond tizenkettő, a halottaké pedig 14. A születettekből 2, mond kettő alsószemerédi és tíz felsőszemerédi. S ami még szomorúbb, így van ez az egész környéken, s minél jobb módú a család, annál kevesebb a gyermekek száma. Bizony ez a kálvinista rákfene már alaposan betette magát az itteniek lelkébe. Küzdeni pedig nagyon nehéz ellene, hisz meg lehet tagadni a feloldozást, ha konkrét esetekről van szó, de legtöbbször mi az eredmény? Vagy letagadják máskor ezt a bűnt, vagy elmennek máshová gyönni, sokszor búcsújáróhelyre, s ott persze megkapják a feloldozást. Hogy ez azután érvénytelen, ezzel bizony a legtöbb esetben nem igen törődnek, ez bizony eléggé mutatja laxista felfogásukat s hiányos lelki nevelésüket. Pedig már az Úr Isten sem nézheti ezt a bűnt bűnre való halmozást. Mutatja azt már az is, hogy három év alatt 10 nagy iskolás gyermeket temettem el. Ez egy kissé megrendítette őket lelkileg, amint láttam, de sajnos minden valószínűség szerint hamar elfelejtik.”

A plébános szerint az egyikét úgy érik el a házastársak, hogy „elhajtatják” a magzatot. S ez ellen még – mint fentebb láthattuk – a feloldozás szigorításával sem lehet harcolni, mert a hívek kijátsszák papjukat, s a búcsújáróhelyet is felhasználják arra, hogy bűnüket elhallgatva nyerjenek feloldozást.

Az egykézést, illetve a magzatelhajtás fő okait a plébános a következő két dologban véli felfedezni: „1. Abban, hogy a lányokat hamar adják férjhez, a 18 éves lány már vénlánynak számít, s bizony nem ritkaság a 13–14 éves asszony. S ez a gyermek elfogadja – mert kénytelen – a házasság bizonyos tekintetben érzéki gyönyört adó részét, de a belőle folyó kötelességeket már nem. Így pár évig menyecskézni kell, úgy hogy a gyermek a legjobb esetben a házasság 4-5., sőt vannak esetek, hogy a 9-10. évében születik meg. Hogy ennek a természetellenes életnek milyen nagyok a hátrányai phisiologiai tekintetben is, ezt észreveheti akárki, aki végignéz falunk vérszegény, ideges s bizony a legtöbb esetben fehér gyolcs színű menyecskéinek seregén. S mivel nem kell félni a következményektől, a házassági hűség megtartása sem valami fontos kérdés életükben.

2. A második ok, hogy a fiatalok nem mehetnek külön lakásba a házasság megkötése után, a legtöbb esetben három, sőt négy család lakik egy lakásban. S az öreg asszonyok, ezek a »kitanult rókák«, akiknek már nem füllik a fogukhoz a gyermekésírás, gondoskodnak róla, hogy kellő tanáccsal lássák el a fiatal házasokat, sőt »horribilie dictu« volt rá eset, amikor meg volt tiltva a fiataloknak a 3-4. év előtt a gyermekáldás, s ha igen, akkor is csak legfeljebb egy.”

Vallásos élet

A vizsgált kisközösségben élők vallási életére már a fentebb tárgyalt eseményekből is fény derült. Tudunk a sorozatos lopásokról, az istenkáromlásról, a verekedésekről és gyilkosságokról, az öngyilkosságról stb. Olvashattunk a hívek bűnnel kapcsolatos viszonyáról is.

Az alábbiakban először a vallásos élet negatív jelenségeiről szólnunk, s szót ejtünk majd a pozitív megnyilvánulásokról is.

A Historia domus 1866–1875 közti időszakot értékelő lapjaiból tudjuk, hogy Alsó- és Felsőszemeréd lakosainak erkölcsi kihágásait a pap különféleképp próbálta büntetni.

Megtagadta például a gyóntatást és a szentségek kiszolgáltatását, vagy kilátásba helyezte azok megtagadását. Pénzbírságot rótt ki a bűnösökre, lecsukatta azokat stb.

A már tárgyalt kihágásokon kívül egyéb bűnöket is elkövettek az itteniek. Nem volt ritka az eset, hogy szembefordultak papjukkal, ócsárolták és becsmérelték őt, lázadtak a mecka ellen stb.

Az 1875-öt követő időszakból kevesebb az istenkáromlásról, a szentgyónás elmulasztásáról szóló feljegyzés. Annál több olyan esetről olvashatunk viszont, amikor a papot támadták valamilyen formában. 1875 szeptemberében történt például, hogy Alsószemeréden Varga István a bíró házában a papot „csúnya, illetlen szavakkal illette, ki nem volt jelen”. Ezt írja erről a továbbiakban a plébános: „Midőn kérdőre vontam, nem tagadta, de ezért megbüntettem őt s 20 forintot kellett fizetnie, mely pénzen szereztem meg az alsószemerédi templom számára az oltár-zsámoly terítőt vörös posztóból, örökös kiáltó emlékezetére annak, hogy ezt merte a hívő ártatlan papja ellen mondani.”

1881-ben nagy tüzvész volt Alsószemeréden. „Ezen égés alkalmával – írja a plébános – odajött Dobokról Talfer István, s midőn förtelmes káromkodásáért megszólítottam őt, arra figyelmeztettem, hogy inkább vizet hordasson, de ő gorombául lármázott reám. Ezért aztán megbüntettem száz forintban, mely összeget örök fundaliskép letettem, hogy évenként ez nap sz. mise mondassék, s este azon időtájt, midőn az akol égett, valamennyi haranggal harangozzanak, figyelmeztetendő a híveket, hogy fohászkozzanak az Istenhez, nehogy még egyszer ily csapással látogassa meg a községet.”

A következő összeütközés a hívek és papjuk közt az adóbehajtás miatt adódott. Néhányan a primásnál tettek feljelentést a plébános ellen, aki minderről így írt: „Nem különben ezen évben (1879) rendeltem el a metzkát is a visitatio alapján szedni 5 éves per után, mivel elődeim ezt egészen másképp szedték. Nevezetes, hogy midőn híveimet minden világi fórumon megnyertem, kettő híveim közül: Oszoli András és Gábor József a primáshoz mentek panaszra, hogy én zsarolom őket, s ez idő óta félték tőlem, gondolván, hogy bosszút állok rajtuk, de én elhívtam őket, s megköszöntem nekik, hogy ezt tették, legalább híveim előtt megmondhatják, hogy ha igaz úton járok, a primástól sem kell félnem. Ő eminentiája természetesen azt mondta, hogy ha megnyertem pörömet s nem akarnak fizetni, exequáljam őket, de erre nem került sor, miután csak az őt leggazdagabb gazdát: Talfer Istvánt, Ficsur Istvánt, Szalay Mihályt, Lamy Ferenc bírót s Gyönyör Istvánt veztettem be, ezek megadván magukat, a többi meghajolt.”

Egy 1896-os feljegyzés ugyancsak meckaügyről tudósít. „Az alsószemerédiek mind aláírtak egy nyilatkozatot, hogy bort nem fizetnek a papnak, s nem is fizettek. A felsőszemerédiek azonban kitettek magukért, hogy bár nincs szőlőjük, de azért fizetik a bort, mert nem vonhatják le a plébános jövedelmét.”

A pap beperelésére később is sor került. Az 1908. év eseményei közt olvassuk az alábbiakat: „Híveim az idén ismét bepereltek, hogy túlságosan szedem a gabonajáradékot. Azt hozván fel, hogy Visken is kevesebbet szed a plébános, mint a visitatio szerint megilleti, s alsószemeréden is az uraság a tagosítás előtt egy házhelyből kettőt csinált stb. Ezen állítást azonban okmányokkal megdöntvén, minden fórumon megnyertem, s fáradtságom díjául 20 koronában lönek elmarasztalva.”

1911-ben újabb perelésre került sor. „Alsószemerédi híveim a jegyző közbejöttével ismét bepereltek, hogy sok bért szedek tőlük. Ezt megtették már a hetvenes években is, de mint akkor, úgy most is elvesztették.

Ugyancsak megtagadták alsószemerédi híveim a plébánia fájának beszállítását. Pa-nasszal éltem ellenük, s meg kellett magukat adniuk, s érvényt szereztem egy megyei statutumnak, hogy a fa mindig előre fizetendő.”

1921-ben így panaszkodott a plébános: „Szomorúan jegyzem meg azt is, hogy a felsószemerédiek két éve nem adták meg az évi 12 méter fát, mint papi járandóságot. Ezt feljelentettem a szolgabírói hivatalnak f. é. ápr. 8-án 35. sz. alatt, de ez év végéig nincs eredmény.”

A lakosság a pap kérését sem vette mindig figyelembe; nem teljesítette kívánságát, bojkottálta tervei valóra váltását. 1911-ben történt például az alábbi eset: „Szomorú jelen-ség, hogy ezen évben, daczára annak, hogy kidoboltattam, hogy mindenki vigyen egy szekér trágyát a templom földjére, mivel kötelesek ezt tenni, csak egyetlen egy vitt: Snierer Ferencz, más senki. Ez még soha nem történt. Ilyen előljáróság még nem volt Szemeréden.”

Viszolajszky Károly plébános hívei fukarságát, megbízhatatlanságát, szavahihetetlen-ségét is gyakran bírálta. Mert mindez nem volt méltó a vallásos emberhez, nem példázta a felebaráti szeretetet. 1884-ben nagy tűzvész volt a faluban, mintegy 15 porta teljesen le-égett. Ezután a pap gyűjtést szervezett, ám szomorú tapasztalatokra is szert tett ebbéli buzgólkodása közben. Ezt örökölte meg akkor: „Adakozást indítottunk meg az égettek felsegítésére. Összehívtam a lakosokat, ívet készítettem, s azt megnyitottam 100 forint aláírással. Akik a párbért még nem adták meg az égettek közül, azoknak elengedtem. Lelkesültek ugyan a jelenlévők, de nem úgy, mint vártam. Talfer, ki leggazdagabb a falu-ban, utánam csak 15 forintot írt alá, a többi természetesen még kevesebbet. Megjegyzendő, s ezt jól vegye tudomásul az utódom, egyetlen egy sem adta meg, mit aláírt. Nem lehet tehát ezek szavára, sem pedig aláírására adni vagy támaszkodni, csak az az igaz, amit ki-fizet. Ígér sokat, de sohasem fizeti. Az új templom mikor elkészült – páratlan példaként szomorúan jegyzem fel –, senki sem adott felszerelésére híveim közül valamit.”

A fukarság, a fősvénység a leggazdagabb embert is beárnyékolta. Ez derül ki az aláb-bi esetből is: „Nov. 27-én halt el Kis János öregember, ki Talfer Ignácznál levén szolgál-atban. Talfer fizetést nem adott neki. A ló úgy megrúgta az öregot, hogy csontjai is el-törttek. A zárdába hozta, hogy csak ápolják, mindent megfizet. A szegény meghalt, gaz-dája, Talfer mégcsak deszkát sem akart adni koporsójához, pedig oly gazdag ember, hogy pénzével nem tud mit csinálni.”

A vásár- és ünnepnapot sem szentelték meg mindig az itteniek. 1889-ben jegyezte fel a plébános a következőket: „Ez év tavaszán gr. Breuner cselédjei vasárnap a pusztafalusi táblán vetettek s boronáltak. A járásbírósnál bepöröltem őket a kihágásért, meg is lettek büntetve.”

A vallásos élet pozitív megnyilvánulásairól is szó esik a Historia domusban. Főleg a szakrális helyek és tárgyak iránti tiszteletről, ezek anyagi vagy fizikai támogatásáról, a szobor- és keresztállításokról esik több alkalommal is szó.

A vallásos élet legfőbb színteréről, a templomról gyakran írtak a plébániatörténetben. Különösen Isten házána újjaépítéséről, felszereléseinek bővítéséről számoltak be rész-

letesebben. Egy 1885-ös ilyen eseményről olvassuk az alábbiakat: „Végre emlékezetes nap volt szept. 28-a. Ez nap áldatott meg az új alsószemerédi templom. Majdnem 40 évig voltak a hívek Isten háza nélkül; az isteni tiszteletet pedig részint a fa alatt, részint dűledezett romok alatt, míg végre a plébániához épített nagy teremben végezték. De ezen teremben oly forróság volt nyáron, hogy a gyertyák is meghajoltak, a pap pedig s vele a hívek is az isteni tisztelet után teljesen át meg agyon izzadtak. Ezek után lehet képzelni a hívek s plébános örömét, midőn a várva várt templom kapui megnyíltak, melyet Ngos Fábián János, volt elődöm, jelenleg érsek-újvári plébános, czim. kanonok úr áldott meg s tartotta benne az első szent beszédet. A szentmisét pedig Ngos Mikulka György korponai apátplébános, sub infulis énekelte. Ilyet még Szemeréd nem látott. Az egész templom 7644 forint 54 krba került.”

Felsőszemeréden nemcsak a templomban, hanem a grófi kastélyban is tartottak istentiszteleteket. Erre vonatkozólag olvassuk az alábbi, 1881-es bejegyzést: „Felsőszemeréden a grófi kastélyban az idén szenteltetett fel általam egy terem házi kápolnának. Azon terem, hol Ő excellentiája, az öreg grófnő meghalt, s misét szoktam ott mondani.”

Alsószemeréden is volt a templomon kívül más szakrális hely, mégpedig a zárda. Erről 1882-ben tudósítottak először: „Szemeréd dicső évre kelt fel, ugyanis gróf Stainlein Leontina B. Szűz iránti örök hálából elhatározta, hogy Alsószemeréden apácza zárdát építtet, kik ugyan szegény betegekkel fognak foglalkozni s leányokat női munkára tanítani. Midőn ezt híveimnek tudtul adtam, nem merték hinni. Hogy lehet Alsószemeréden zárda! Végre felszólítottam őket, hogy segítkezzenek ők is annak felépítésénél, s mit nem reméltem, nem csak ők, de még a környékbeli községekből is siettek, úgy mint: Egegh, Gyerk, Horváti, Felsőszemeréd fuvarral a szép cél létesítéséhez. Így történt, hogy 311 szekér ingyen fuvarra tettek a zárda körül a lakosok.” Az alapkövetétel napján szentmisét tartottak, melynek során a Szentlelket hívták segítségül, utána pedig processzióval indultak a zárda leendő helyére.

1885-ben már az új intézet felszenteléséről tudósít a plébániatörténet: „Ezen év aug. 5-én szenteltetett fel a zárda oly fényes ünnepély s annyi résztvevőkkel, melyet s mennyit Szemeréd még soha sem látott. Ő excellentiája, a pannonhalmi főapát úr szentelte s vezette be a gratzi irgalmas nővérek anyaegyházából ekkorra megjött három testvért: Vidmár Margit főnövért, Petyko Matild oskolatestvért s Varga Clothild konyhatestvért.”

1888-ban a felsószemerédi templomot bővítették. Erről így szól a tudósítás: „Ez év május 23-án kezdtünk Isten segítségével hozzá a felsószemerédi templom megnagyobbításához, melyet 8 méterrel hosszabbítottunk meg az országút felé. A régi templom igen szűk és kicsiny volt a hívek befogadására. Az alapokat amint ástuk, csupa sírokra bukkantunk, s igen sok csontot szedtünk ki, melyek sokkal nagyobb embereket alkothattak valaha, mint mi vagyunk most. A felszentelés október hó 7-én történt. Nagyságos s főtisztelendő Fábián János cím. Kanonok s érsekújvári plébános úr által. A költséget a templom viselte, s az összes építkezésnél a kézimunkát s a fuvarra a hívek szolgálták.”

A buzgóbb hívek gyakran állítottak községük egyes pontjain keresztet, szobrot, kápolnát; vásároltak templomukba egy-egy képet, tárgyat stb. Ezekről is beszámoltak a plébániatörténet lapjain. 1897-ben például ezt írta a lelkipásztor: „November 7-én, az egyházi hatóságtól nyert engedéllyel szenteltem fel Felsőszemeréden Uhrin Pál által csináltatott fa keresztet, öntött vasból készített feszülettel, mely a falu közepén lőn elhelyezve. Ez

által a hívek régi óhajának tett eleget a jó lelkű alapító, kik mindig emlegették, hogy az ő falujukban nincs kereszt. Alapítványt is tett, 15 forintot. Isten fizesse meg.”

1899-ben a hívek megünnepelték a plébános, Viszola József Szezeréde kerületének 25. évfordulóját. Ez alkalomból a templom részére (tehát nem a plébánosnak) több tárgyat vettek. Talferné vásárolta például „Szt. József szobrát fülkével együtt”. Ficsúrné a Szent Antal-szobrot s a pörsölyt vette. Ugyanakkor vásárolták a Jézus Szíve és a Mária Szent Szíve szobor, elé a 2-2 gyertyatartót.

Alsószezeréden 1903-ban „szereztetett be a templom részére közadakozásból Szt. Anna és Szt. Vendel szobra”. Ugyanitt 1911. június 10-én „lőn a falu közepén lévő Sz. János szobra drótszövetvel bekerítve s befödve”.

1877-ben csináltatta meg a plébános a felsőszezerédi templom tetejét: „egészen újból zsidelyezték be a templom pénzéből”. Ugyanekkor renováltatták „a baldachinumot” is. S amint a továbbiakban olvassuk: „Ugyancsak ezen év karácsony napján vette ajándékba a templom számára Szabó István felsőszezerédi gazda az oltár előtt függő örökös tűz lámpájára a vörös zsinórt aranyozott gömbökkel. 12 forintba került. Szabó Pál bíró pedig két vas gyertyatartót csináltatott a chórus alá.

Alsószezeréden is történtek adományozások. „Ugyanakkor csináltattam – írta a plébános – az alsószezerédi főoltár képet, festette Bokkelen Ságón levő festő, a költséget pedig özv. gróf Stainlein Lajosné adta, került 35 forintba.”

1886-ban ezt írta a község plébánosa: „e templomban, Alsószezeréden levő két mellékoltárt ez évben kifestettem. Fa munkája a kettőnek került 100 forintba. Erre 50 forintot gr. Chorinszky úr adta. A másikat pedig, mint védszentem oltárát (*Borromeo Szent Károly – Cs. K. megj.*), hálám kifejezése s megörökítése jeléül, hogy Sz. földi utamban megoltalmazott s szerencsésen visszavezérelt, én emeltem. A képeket Ébert Endre leányvári esperes festette; rámáját Bécsből hoztattam, az egész oltár fáját pedig egy sági asztalos készítette – Borromeo Szent Károly oltárában üveg ajtós tabernaculumban helyeztem el sz. földi s lourdi utazásomban gyűjtött emléktárgyakat. A kulcsokat a sekrestyében őrzöm, nehogy abból valaki valamit eltulajdonítson, vagy kicserélhessen. Megvan írva s nevezve minden tárgy neve s hozzája honnét hoztam.”

1889 pünkösdi hétfőjén a felsőszezerédi templomban állították fel a „lourdesi Szűz Mária szép szobrát, melyet a hívek adományozása folytán bejött pénzből” vettek, s „fölsébe helyeztetett a baldachin-féle szép faragvány”.

1893-ban ünnepelte Viszola József ezüstmiséjét. Ebből az alkalomból a hívek megint csak a templomnak vettek szép tárgyakat. Erről ezt írta a krónikába a plébános: „Aug. 2-án tartottam 25 éves jubileumomat, mint 25 éves pap. A hívek nagy meglepetésben részesítettek. Drozdek Vilma kedves testvér kezdeményezésére az alsószezerédiek gyűjtést rendeztek, melyből a Jézus- és Mária-szív két szobrát vették, melyet a sanctoriumban állítottam föl. Azon keresztúti képeket is ebből a gyűjtésből vették. Gróf Stainlein Leontina s gr. Wilczek Mária pedig egy gyönyörű kehellyel ajándékozott meg.”

1897-ben a felsőszezerédi templomban gr. Wilczek Mária „hálája jeléül, hogy oly szerencsésen túlesett az operation, a templomban Szt. József-szobrát állította fel körülbelül a lourdesi barlanggal átellenben. Ugyancsak az idén csináltatta a templom 3 új zászlóját.”

1913-ban húsvét ünnepére gróf Wilczek Mária „új feltámadási szobrot ajándékozott a felsőszemerédi templomnak”. Ugyanezen év pünkösd második ünnepén szentelte fel a plébános a felsőszemerédi főoltár két szobrát: a Jézus Szíve szobrot gróf Wilczek Mária, a Szűz Mária szobrot Szülcsik András gépész családja vette. 1922-ben áldotta meg a pap a Mária-oltár új szobrát, melyet Tóth István családja adományozott a templomnak.

1926-ban állította fel az Egeg felé vezető országút mellett Szabó János családja a Lourdes-i Szűz Mária szobrát „egy kis épített tartályban”. 1930-ban rendelte meg a templomba Szabó János gazda és Polyák Viktória Kis Szent Teréz és Erzsébet szobrát. 1935-ben Gruzman Ferenc és családja lourdes-i oltárt állított fel 3000 korona költséggel a templomban. Ekkor helyezték el ugyanitt a hősök emlékkövét.

A fentiekből jól következtethetünk a szentek itteni kultuszára, az adományozások háttérére stb. Az adott településeken a harangok is tiszteletben álltak, velük kapcsolatban is több feljegyzést találni. 1889-ben ez állt a krónikában: „Június 24-én, Szent Iván ünnepén húztuk meg először mozsarak durrogása közt a nagy harangot. 313 kg nehéz, »b« harang; került 513 forintba. A költséget Jakabffy István képviselőnk adta ajándékol a községnek.” A harangra ezt a szöveget írták: „Sz. Iván tiszteletéért szól. Esztergomban Mélt. Palásthy Pál felszentelt püspök szentelte meg.”

Felsőszemeréden 1907-ben építették „a falu közepén levő haranglábtornyot, miután eddig a harangok csak egy kis faalkotmányban voltak elhelyezve”.

1909. május 20-án Felsőszemerédre vettek új harangot, „melyet a csanádi püspök szentelt fel. A régi harang a templom tornyában megrepedt, melyet átadtunk a temesvári harangöntőnek, ki 77 korona ráfizetéssel szállította az újat” – olvassuk a Historia domusban.

A vallásos ember pozitív cselekedetei közé tartozott a szegények támogatása. Ebben Alsó- és Felsőszemeréden főleg az irgalmas nővérek zárdája, valamint a gróf Stainlein és a Wilczek család mutatott jó példát.

1875-ben „Gróf Stainlein Lajosné ajándékozott a szegények számára 50 forintot, mely összegben” a plébános fát vett nekik. 1877-ben ugyanő 100 forintot küldött a papnak, ugyancsak tüzelőre. Karácsony napjára özvegy gróf Stainlein Zsuzsanna és családja „75 gyermeket részesített karácsonyi ajándékokban”.

1905-ből való a témát érintő alábbi bejegyzés: „Nevezetes esemény s szép törekvésre mutat az is, hogy méltóságos gróf Wilczek Vilmosné szül. gróf. Almássy Anna Felsőszemeréden a korcsmaépület mellékhelyiségében egy ingyen meleg szobát s ingyen leves és kenyérosztó intézményt állított fel, hol a szegények szállást s ellátást kapnak..”

1908-ban már egy szegényeket támogató egyesület alakult, melyről így írt a plébános: „Okt. 27-én alakult meg Felsőszemeréden a Szegény Segélyező Egyesület, amely eddig 1905. évtől gr. Wilczek Vilmosné vezetése alatt törzsszabály híján működött áldásosan. Ma azonban szabályokat alkotott, s beosztá az összes lakosokat, kik nagy örömmel csatlakoztak a felhíváshoz.”

A zárda elsősorban a betegek gyógyításában és a szegény leányok oktatásában segített sokat. A segítségre rá is szorult a két falu, hisz gyakoriak voltak a nagy tűzvészek, a természeti katasztrófák, s az árak rohamos emelkedése is nehezítette a helyzetet. 1880-ban például 800 birka égett meg a falusi juhakolban. 1884-ben a „rettenetes szárazságban” Szabó János háza gyulladt ki, s mivel – szeptember lévén – a lakosok zöme a határ-

ban volt, a tüzet nem tudták lokalizálni. Így „elégett 15 folyás ház”. 1890-ben ismét tűz volt, a „pincékhez vezető úton a Lamy testvérek két szénakazla égett meg”.

1892-ben már megalakult a tűzoltóegylet. Ennek kapcsán írta a plébános a következőket: „Ez év október havában alakultak a tűzoltók... Okot adott Felsőszemeréden ez évben kiüttött tűz. Először szeptember 9-én csak 2 ház égett meg Balogh Péter és Balogh Mihályé. Később, szeptember 20-án ismét Ivánka istállójában tört ki, s leégett az egész sor. A szerencsétlenek őrangyalaként ott állt gróf Wilczek Mária, ki 200 forint pénzajándékkal segítette őket. Ekkor épültek fel cserépszindely alá, poltári cseréppel a házak.” 1896-ban Gyönyörék háza égett csak meg „félíg, mert cserépszindellyel volt fődve.”

A vallásos élet nagy eseményei voltak a századforduló táján a bérmálkozások. Ezek több falu hívő lakosságát is megmozgatták, amolyan búcsújárás volt ez akkor. A millenium évében jegyezte fel a következőket Voszolajszky Károly: „Ez évben nevezetes esemény teszi emlékezetessé községünk történetét. Ugyanis szept. 29-én Mélt. Boldizsár József általános helynök és püspök úr, Walter Gyula kíséretében szept. 22-én este megjelennek, kik elé 12 tűzoltó egyenruhában széles nemzeti vállszalaggal díszítve, lóháton bandériumot képezvén, egész Magyaradról kísérték hozzánk a zárdánál készült szép díszkapu alatt. Másnap sz. misét s praedicationt mondván, a gyerki, viski, deméndi s alsószemerédi plébániákból összesereglett körülbelül 800-on felüli hívőnek osztotta ki a bérmálás szentségét. Ez még soha nem történt Szemeréden. Ebéd a plébánián volt, ahol először a tanítók testülete tisztelgett a püspöknél, azután a község előljárósága köszönte meg a fáradozást. Délután 3 órakor elindult a püspök s először gr. Oberndorféknél Királyfián, azután gr. Stainleinéknél Felsőszemeréden rövid látogatást tevéen Ipolyságra ment.”

Hasonló pompával szervezték az 1910-es bérmálást is. „Már előtte való nap délután érkezett püspök úr, kit 15 lovas fogadott és várt Felsőszemeréden, s onnan kísérték ide. A zárdánál gyönyörű díszkapu volt felállítva. Itt leszállt a püspök, benn fehérbe öltözött lányok lampionokkal fogadták s szép beszéddel üdvözölték. Ott felment a kápolnába és áldást adott. Megnézvé az intézetet, ismét kocsiba ült, mert esett és sáros idő volt, s úgy jött fel a plébániára. Másnap gyönyörűen kiderült az ég, s minden fennakadás nélkül a templomban kezdve, azután künn elvégezte a bérmálást. Itt voltak a viski, egegi, gyerki, deméndi plébániák hívei, összesen 923-an.”

Az egyéb ájtatosságok különösen a nagyobb szükség, veszély idején erősödtek fel. A háború kitörésének évéből, 1914-ből való például ez a feljegyzés: „Semmi megjegyezni való nincs egész augusztus haváig. Ekkor azután egymás után hívták be a katonákat, elvitték a lovakat, s ezek mind a csatátra mentek. Volt idehaza sok sírás és jajgatás. Az asszonyok este hat körül a zárdai iskolába jönnek, hol Szűz Mária szobra előtt mondják a rózsafüzért, több imádságot és éneket. (...) Az iskolás leánykák minden pénteken szentgyónáshoz járulnak s minden nap a szentáldozáshoz, az ország hadseregének szerencsés küzdelmeiért.”

Hosszan lehetne még sorolni azokat az adatokat, amelyek a népi kultúra körét, a népi gyógyászatot, a gazdálkodást, az emberi sorsok alakulását valamilyen formában tükrözik.

Akad néhány értékes adat a kivándorlással kapcsolatban is. A gazdasági válság, az általános elszegényedés, az anyagi felemelkedés reménye néhány embert itt is arra kényszerített és ösztönzött, hogy a tengeren túl próbáljon szerencsét. 1906-ban írta krónikájába a plébános ezeket a sorokat: „November 17-én indultak meg Alsószemerédről Amerikába: Gábris Károly, Gyönyör Ferencz, Gyönyör Péter gazdák és Lóska József, Lóska Ignác zsellérek. Ki tudja, valjon elérik-e azt, amire vállalkoztak? Előtte idehaza meggyóntak, szentmisét szolgáltattak, s alatta példásan járultak az Úr Jézus asztalához. Szerencsés utat!”

1907-ben ismét fontos bejegyzést tett a helybeli pap: „Socialis hullámverések tették emlékezetessé az egész évet, melyek elgyűröztek kis községeinkbe is. A munkások háromszoros díját követeltek... Hozzájárult ehhez, hogy a múlt évben Amerikából a kivándorolt öt zsellérünk nagyon sok pénzt küldött haza, volt olyan is, ki 1200 koronát küldött családjának, s leveleikben nem győzték dicsérni azokat. Az egyik levelében ezt írta: »Jobb dolgom van itt nekem, mint Szemeréden a papnak.« Természetes folyománya lett ezen körülményeknek is, hogy ez év október havában ismét 20-an mentek ki. Már a gazdák is készülődtek, hogy ők is kimennek addig, míg idehaza lévő adósságaikat letörlesztik. De szerencsétlenségükre akkor ütött ki Amerikában a pénzváltás. Egymás után jöttek a panaszos levelek, hogy nincs munka, nem tudnak megélni, küldjenek utánuk pénzt.”

1909-ben az Amerikába kivándorolt szemerédiek még a templom részére is tudtak küldeni 120 koronát. A gyűjtést odakint Jóska Ignác végezte.

1910-ben jegyezte be Viszola József a Historia domusba az alábbiakat: „Amerikából november közepén hazajött a négy Lóska, miután 3 évi távollétük után minden adósságukat kifizették, sőt pénzt is hoztak haza. Bámulandó, hogy ezen kisközségbe évente körülbelül 20 000 korona jött Amerikából.”

Kijutott a falunak a természeti katasztrófákból is. 1875-ben a jég mindent elvert a határban. 1904-ben „roppant szárazság” volt errefelé, ami „nehéz helyzetet hozott az egész községre”. Máskor a vihar s a fagy okozott jelentős károkat.

Még Fábrián János jegyzett fel 1874-ben néhány értékes adatot a népi gyógyászattal kapcsolatban. Az első a váltóláz gyógyítására vonatkozik. „Hogyan kell a váltólázat gyógyítani? Menj egy csipkebokorhoz, ott megállván ily szokat mondj: »Isten adta teremtetted, vendéget hoztam neked. Akár kell, akár nem, itt hagyom.« Akkor aztán oldozd le nyakraalódat és kösd a bokor valamelyik ágára, és menj haza. Így beszélte el nekem Albert Jánosné a napokban.”

„Curiosumok a gyógyítás terén. Azt mondta egy öreg molnárlegény, hogy vérhas ellen (ez most uralkodó betegség környékünkön) a leghatásosabb gyógyszer, ha a beteg egy tányérkába eleven szentet tesz valamely puttóba, aztán tömjént hint rá, és ráülvén megfüstöli magát.”

Egyéb feljegyzések

A Historia domus sok olyan eseményt örökít meg, amelyek túlnőtték a falu, sőt az ország határát is, ám lecsapódásuk itt érezte hatását sajátos és nem elhanyagolható módon. Meghatározója volt ez az itteni sorsoknak, alakítója-formálója az emberi életnek és gondolkodásmódnak.

Az első világháborúval kapcsolatos például a következő rövid híradás: „A borzalmas háború befolyásolja folytonosan a kedélyeket, mihez hozzájárul az élelmiszerek requirálása. Kiszámítják személyenként egy hónapra való szükségletét az élelmiszerekből, a többit elviszik. Egy munkás emberre 15 kg, nem munkás részére 12 kg búzát számítanak havonként. Ez sehoggy sem elég, ismét nagy a felháborodás s elégedetlenség. A termés elég jó volt, a marha ára roppantul felszállt, egy tehénért 2-3 ezer koronát fizetnek, a búza ára m. mázsánként 1/8 kor.”

„A háború még mindig dühönd” – írta 1918-ban a plébános. 1919-ben ezt jegyezte fel: „Szomorúan tapasztalja az egész ország a háború következményeit. Roppant drágaság van, s hozzá alig lehet élelmiszert beszerezni, mert a hatóság requirálja a szemestakarmányt és a jószágot. Ruhaneműt általában nem kapni a legnagyobb áron sem.”

Az 1920-as év is folytatása volt a múlt év „sanyarú helyzetének”. Ekkor tartották az új köztársasági nemzetgyűlésbe a képviselő-választásokat. „Sok mindenféle párt volt jelezve, de az egyedüli a katolikus nemzeti párt, amely a Magyarországhoz való visszacsatolást vette programjába” – olvassuk a krónikában. A lakosok közül némelyek a kispasztort tartották jónak, mert programjában szerepelt, hogy a „kipusztult gazdák” 1, 2, 3 hold földet kapnak bérbe hat évre.

A következő részletből kiderül, hogy a helybeli plébános is beleszólt a község dolgaiba, megpróbálta befolyásolni az eseményeket, a választásokat stb. „De én felszólítottam az alsószemerédi híveket, hogy jelentkezzenek valaki, ki hajlandó volna az itteni összes plébániai birtokomat átvenni művelés végett, semmit fizetni nem kérek, csak hogy engem fuvarozzon Felsőszemerédre vasár- és ünnepnap, vagy ha temetés lesz és pénteken iskolai órák betartására, de csak akkor, ha eső vagy sár lesz, különben gyalog szoktam járni. De erre a mai napig nem akadt senki, pedig a plébániai birtok 12 hold s négy hold irtott erdő. Hogy mit fog csinálni a kispasztort az 1-2-3 hold bérletekkel, elhallgatták. A megejtett hivatalos választás eredménye volt: a socialdemokrata párt győzött, s a katolikus nemzeti pártra alig szavazott 70 lakos. Szégyen volt a falura, de az én jó híveim fel sem vették. A zárdabeli nővérek minden lelkesedése sem tudta a híveket arra bírni, hogy vallásukat s magyar nemzetiségüket, hazájukat ne adják el. Így volt Felsőszemeréden is. Sajnos, nagy teher a községre, hogy folytonosan cseh katonaság van beszállássalva a községbe, mert vagy külön kellett nekik szobát fűteni a katonák számára, vagy velük közösen voltak egy szobában.”

A helyzetet tovább rontotta az „abnormális drágaság”. Erre példát is említ a plébános: „Egy közönséges parasztló, amely eddig 200-300 koronába került, 17 000 koronáért kel el. Egy pár ökör 30–32 ezer korona. Gyönyör György fia: István a Lamy-féle házhelyet ház nélkül 36 ezer koronáért vette meg!”

Az 1938-as esztendő az itteniek számára sorsfordulós időszak volt. A krónikában először a budapesti eucharisztikus kongresszusról olvashatunk: „Május 21–27-ig tart Buda-

pesten az eucharisztikus világkongresszus. Sok huza-vona után a Csehszlovákiában élő magyarok is elmehetnek. A részvételi díj elég magas, kb. 150 kč. Azért mégis 60-an voltunk a plébánia területéről. Csodaszép felejthetetlen látvány és élmény volt.”

Néhány hónap múlva így rögzítette a plébános az eseményeket: „A hangulat mindig rosszabb, s végre szept. 24-én este fél 11-kor robbant ki, amikor Beneš elnök elrendelte az általános mozgósítást. Mindenkinek be kell vonulnia 20–40 évig, tehát nekem is 6 órán belül. Amióta élek, nem volt ilyen rossz éjszakám. Már az egész nyáron építették a beton erődöket a falu körül... Reggel már lázban égett az egész falu. Sírás-jajgatás, alig győzöm a híveimet vigasztalni. Mivel nálunk a hivatalos kihirdetés csak délben történt meg, szept. 25-én az estéli vonattal indultunk el Tomparól. Plébániám területéről kb. 120-an mentünk el. Az állomáson Halász Sándor helybéli köműves berúgva minősíthetetlen istenkáromlással, ordítózással piszkos parázna beszéddel botránkoztatta a jelenlévőket. Éjfél felé ültünk vonatra. Napokon keresztül utaztam, amíg végre Zólyomba kerültem. Buchta József felsőszemerédi harangozó mindenütt velem volt, olyannyira, hogy még Zólyomba is elvihettem. Végre okt. 6-án egy miniszteri rendelet alapján mint önálló plébános haza kerültem. Itthon már megvolt a müncheni döntés, s Németország visszakapta a Szudéta-vidéket. Csonkaországi testvéreink Komáromban tárgyaltak a mi visszacsatolásunk ügyében. Okt. 11-én Ipolyság már visszakerült, mi sajnos nem, a tárgyalások megszakadtak, rettenetes idegölő napok ezek, újságok nem jönnek, a rádió mellett ülünk s lessük a híreket. Végre nov. 2-án meg van a bécsi döntés, fellélegzünk pár nap és jönnek a mieink. Nov. 8-án már tele van a falu katonával. Elrendelem, hogy déli harangszóra mindenki tegye ki a magyar zászlót (megvolt már akkor az egész faluban mindenkinek), meg is történt. D.u. 4-kor több szuronyos baka jelent meg a plébánián egy altiszt vezetésével, le akarták a zászlót venni. Ebbe nem akartam belemenni, s végül hosszabb huza-vona után rákényszerítettek arra, hogy a zászlót levetessem; ugyanez történt a faluban is, fogcsikorgatva engedelmeskedtünk, de erőt adott az a tudat, hogy holnap már a miénk lesz itt minden. Éjjel több helyen lövöldözés volt, de hála Istennek, sebesülés nem történt.

Nov. 8-án a már teljesen kész diadalkapukat is összetörték, igaz, hogy másnap reggelre kész volt a másik, szebb volt, mint az első.

Nov. 9-én reggel ünnepélyes nagy szentmise – Te deum – s himnusz. A katonák még itt voltak a faluban, gépfegyverek voltak felállítva. Végre 10 órakor délelőtt, amikor az egész falu csoportban állt már, hogy a tompai hídhöz menjenek a mieink első fogadtatására, megindultak a cseh katonák és fináncok is, hogy itt hagyják azt a földet, amely nekik paradicsom volt, s megszűnjön az az uralom, amely 20 éven át basáskodott árva magyar népünkön. Valami felejthetetlen és álomszerű volt a mieink bevonulása. Tompán több falu lakossága fogadta őket óriási lelkesedéssel. A faluba vitéz Török Zoltán alezredez vezetésével kb. d.u. 2-kor jöttek be a magyar csapatok. A tiszték nálam lettek megvendégelve, a legénységet a falu lakói vendégtelték meg. Felsőszemerédre vitéz Ákásfy Barna őrnagy vezetésével d.u. 4-kor jöttek be csapataink. Nov. 11-én Felsőszemeréden országzászló megáldás volt, melyet a bevonuló csapatok hoztak magukkal. Valami csodálatos szép napok jöttek ezután, nem tudunk betelni az örömmel a lelkesedéssel. S a napnak szinte minden órájában hálát adtunk az Istennek, hogy újra szabadok vagyunk.”

Andrisz Rezső plébános az új államfordulat után Nagysurányba költözött. Miletics Antal nem folytatta a krónikaírást. Utóda, Bende Tivadar jegyezte fel röviden a világhá-

ború végi eseményeket: „Lassan jöttek haza a hadifoglyok, de bizony jó pár a fronton vagy a fogságban lehelte ki lelkét. A plébános lelkére egyre ránehezedett a betegség keresztje, visszavonul mindentől... Nem érdeklí őt semmi, látogatókat nem fogad, a külvilág eseményei iránt érzéketlen. Pedig volt abból bőven. Különösen az új egyházi törvények idéztek fel kavarodást: az egyházi vagyon államosítása, a katolická akcia működése, hűségeskü, s püspökök elzárása, a Slovenský úrad pre veci cirkevné (Szlovák Egyházi Hivatal) felállítása, a szerzetesek és szerzetesnők koncentrációja stb. Alsószemeréden is volt koncentrációs tábor a zárdában: vagy 100 nővér volt itt egy ideig, de azután tovább vitték őket különböző helyekre.”

A Historia domus adatai egyre gyérebbek lesznek a háború után. Találunk azonban még néhány rövid bejegyzést, melyre feltétlen oda kell figyelnünk. 1956-ban írta Benda István az alábbi sorokat a templomi ülésrenddel kapcsolatban: „Az év folyamán sok harcom volt az osztálykülönbségek eltávolítására való igyekezetem miatt. Elneveztek »kommunista« papnak, proli pártinak. Nyílt templomi botrányra is sor került Varga Jánosné Vitussal és Lóska Lajosnéval, akik nem akartak »kiváltságos« helyüktől megvál-
ni. Mindkét faluban nagy volt az ellenkezés, persze a jobbmódúak körében, akik ragaszkodtak az ősök padjaihoz, előjogaihoz. De lassan elhalt a lázongó hangulat, mindenki érkezés szerint foglalt helyet a padokban. Persze a szegények ennek nagyon örültek, hisz nekik, ha 60-70 évesek voltak is, állniuk kellett, mivel nem volt »padbirtokos« elődjük.”

A pap szembetalálta magát az államigazgatási szervekkel s a tömegszervezetekkel is. Ezek közt volt a Csemadok is. Főleg azért támadták őt, mert foglalkozott az ifjúsággal, színjátszó kört és zenekart szervezett stb.

A hatvanas évektől már egyik itteni pap sem foglalkozott a Historia domus folytatásával. Nagy kár, mert mint a fentiekből is kiderült, az itt megőrkített feljegyzések nagy szolgálatot tesznek most annak, aki a falu múltját, az egykori parasztember mindennapjait, a néplélektant, az egyes szokások gyökereit kutatja, vizsgálja.

OLASZ KATALIN

XIX. SZÁZADI ADATOK A TAVASZI ÜNNEPKÖR MAROSSZÉKI SZOKÁSAIRÓL

A polgári forradalmat megelőző idők eszmei tájékozódásában a népköltészet gyűjtése és tanulmányozása a társadalmi haladást elősegítő elemként épült be a 48-as nemzedék tudatvilágába, harcainak eszköztárába. Része volt annak az eszmerendszernek, mely a társadalmi harcok csomópontjába – Közép-Kelet-Európában legalábbis – a parasztkérdést helyezte: a jobbágyság felszabadítását, a parasztság társadalmi-gazdasági-kulturális föl-emelésének feladatát.

A forradalom és szabadságharc bukása után ez a szemlélet jelentős mértékben módosult. A néphagyományok megbecsülése és gyűjtése mögött többé már nem feszült a parasztság felemelésének igénye és szándéka; a népköltészet, néphagyományok megismerésétől csupán a nemzeti művelődés gyarapodását remélték, s főképpen pedig a nemzeti önazonosságtudat erősítését. Különös intenzitással szolgálta a nemzeti önismeret és önbecsülés ébrentartását a népszokások feltárása és megismertetése. „*Minden benső beccsel bíró népszokás a nemzet múltjának s jövőendő életrealitásának egy-egy bizonyítéka. Napfényre hozván, megismertetvén ezt, azon fajnak jelentékét emeljük, tekintetét munkáljuk elő*” – fogalmazta meg Jakab Elek nemzedékének vélekedését 1854-ben.¹ Az apáról fiúra szálló, „ősidoiktól fogva” gyakorolt közösségi szokáshagyományok felmutatása, a vidékenként több-kevesebb eltérést mutató, de mégis egységes nemzeti szokáscselekmények, szokásköltészet leírása és közlése tulajdonképpen ekkor indul meg. A nemzeti hagyományok ápolása jegyében figyelnek fel a magyar írástudók az emberélet fordulóihoz, a naptári ünnepekhez, az esztendő eseményeihez kapcsolódó népi szokásokra, melyekről újságok, folyóiratok, naptárak, évkönyvek lapjain számolnak be, akár mint utazó megfigyelők, akár mint szülőföldjük vagy állomáshelyük krónikásai (Zajzoni Rab István, Résző Ensel Sándor, Májer István, Orbán Balázs). Az időszak kiadványokban szétszórt leírásokból szerkeszti meg aztán hamarosan Résző Ensel Sándor az első magyarországi népszokásokat leíró kötetét, melyben erdélyi adatok is helyet kaptak, köztük egy „székelyföldi”-ként emlegetett húsvéti szokásleírás is olvasható² – melyre a szakirodalom mind a mai napig szokott hivatkozni, mint egyik legkorábbi és igen részletes-pontos adatközlésre. Az viszont már nem maradt meg a szakma emlékezetében, hogy honnan került ez az írás Résző Ensel kötetébe. De ha történetesen utánanézz valaki e székelyföldi leírás provenienciájának, akkor igen furcsa forrásra bukkan: Vass József kolozsvári ke-

¹ Agricola, 1854.

² Résző Ensel Sándor, 1867. 163–166.

gyesrendi pap-tanár 1857-ben a *Napkeletben* közzétett *Rajzvonalak Zalaegerszeg képéhez* című közleményében olvashatja a székelyföldi szokásleírást. És még itt sincs vége az igazi forrás megjelölésének. Vass József neve alatt ugyanis két korábbi, más-más szerzőtől származó leírás jelent meg a *Napkeletben*: 1854-ben Jakab Elek Agricola álnéven a kolozsvári *Hetilapban* közölte *Húsvéti határkerülés a Székelyföldön* című írását,³ melynek olvastán a zalai származású Vass József a feltűnő hasonlóság bemutatására szülőföldje szokáshagyományát ismerteti *Húsvéti határjárás Szalában* címen ugyancsak a *Hetilapban*.⁴ Ezt a két cikket hozta aztán három év múlva a *Napkelet* Vass József neve alatt.

A székelyföldi húsvéti határjárás leírása tehát Jakab Elektől származik, s cikke bevezetőjéből az is kiderül, hogy szülőföldje, pontosabban szülőfaluja, a marosszéki Szentgerice szokásairól számolt be: „Azon népszokás, melyről itt szó van – indítja cikkét Agricola – évtizedekkel ezelőtt, még gyermekifjú koromban megragadta volt figyelmemet. Eltávozván földieim közül, feledém kedves benyomásait. A körülmények ismét hegyeink közé kényszerítvén, tanúja valék közelebbről ünnepeltetésének, s mit elmulaték hajdan, sietek teljesíteni most, az irodalomnak adván át azt úgy, mint falvainkban maiglan fennáll.”⁵ Jakab Eleknek e vallomásos bevezetője két szempontból is fontos: az akkor 34 éves szerző gyermekkori élményeit emlegetve a szemtanú hitelességével vall a szokás mintegy negyedszázados, folyamatos és változatlan meglétéről, másrészt meg arról, hogy friss megfigyeléseit rögzítette 1854-ben, s hogy a környező falvakban is szokás a határkerülés. A forradalmat és szabadságharcot újságíróként, szerkesztőként, majd katonaként szolgáló Jakab Elek szebeni fogságából 1850 áprilisában szabadulva, három éven át szülőfalujában, Szentgericén húzta meg magát, ott gazdálkodott családi birtokán, s mint földművelő falusfelei, maga szántott-vetett, kapált-kaszált – benne élt a falu mives- és ünnepnapjaiban. A húsvéti szokásleírás tehát a gyermekkori és a korabeli élmények és ismeretek összesített megfogalmazása – egy olyan szerző tollából, ki mögött gazdag újságírói és történetírói tapasztalat állt. Előre is bocsáthatjuk, hogy körültekintő szabatosság, pontosság, a részletek feltárása dolgában kevés versenytársa akad azok között a tollforgatók között, akik a marosszéki tavaszi ünnepkör hagyományaival foglalkoztak a múlt század második felében.

Márpedig – összehasonlítva a Székelyföld többi tájegységével – feltűnően sok cikk jelent meg e székely szék tavaszi szokásairól. Ha nem is vesszük figyelembe, hogy Jakab Elek leírása az abszolutizmus idején háromszor jelent meg (s elindította a magyar tájak hagyományainak összehasonlító vizsgálatát), abban a szűk félszázadnyi időszakban, mely 1854-től 1900-ig terjed, úgy is kilenc további, kisebb-nagyobb közleményről van tudomásunk, melyek a tavaszi ünnepkör marosszéki szokásairól adnak hírt vagy részletesebb leírást. E gyakoriságnak kétféle magyarázata is lehet: egyrészt elképzelhető, hogy e tájegységen több olyan írástudó élt vagy fordult meg, aki több-kevesebb rendszerességgel dolgozott vidéki és fővárosi lapoknak. De lehetséges magyarázatként számolnunk kell azzal is, hogy annyira releváns, annyira sajátos és annyira élő volt a tavaszi ünnepkör marosszéki hagyományanyaga, hogy az újabb nemzedékek is szükségét érezték mozzanatai rögzítésének, eseményei leírásának.

³ Agricola, 1854.

⁴ Vass József, 1854.

⁵ Agricola, 1854.

Szentgerice esetében minden bizonnyal ez történt. Jakab Elek cikke után ugyanis a századfordulói még két közlemény született a szentgericei húsvéti határkerülésről és hajnalozásról, olyan két közlemény, mely a néprajztudomány folyóiratában, az *Ethnographiában* jelent meg. 1895-ben Gál Kálmán írta le *Határkerülés és húsvéti öntözés a Nyárád vidékén* címen a szentgericei szokásokat, 1900-ban pedig Varga Lajos ismertette a *Húsvéti dülőkörülés, didergés és hajnalozás* eseményeit ugyancsak Szentgericéről.⁶ Gál Kálmán – Jakab Elek unokaöccse – ugyancsak Szentgerice szülőtte (1857), ott gyermekeskedett, de aztán a sors távol sodorta szülőföldjétől; előbb Kolozsváron, majd Szekszárdon, végül 1892-től a fehértemplomi főgimnáziumban volt tanár. Ez utóbbi állomáshelyéről küldte be a kilencvenes években fent említett cikkén kívül még három másik, ugyancsak a nyárádmenti szokáshagyományokat taglaló leírását az *Ethnographiának*.⁷ Varga Lajosról annyit tudok csupán, hogy 1900-ban református felekezeti tanító volt Szentgericén, így az unitárius Jakab Elek és Gál Kálmán után református megfigyelőként írhatott a szokásról, ami – a három ismertetést összevetve – felekezeti eltéréseket nem mutat, annál inkább változást a változó időben. Ritka kegye a véletlennek, hogy egyetlen helység egyetlen ünnepi szokáskörét egy félszázadnyi idő alatt három megfigyelő írja le meglehetősen pontosan és részletesen. Szóltunk már arról, hogy Jakab Elek korát meghaladó alapossággal és tárgyilagossággal mutatta be szülőfaluja húsvéti szokásait; 40–45 év múlva Gál Kálmán és Varga Lajos méltó utódnak bizonyult. Igaz, őket már egy szaklap elvárásai is szabatosabb-pontosabb tájékoztatásra készíthették.

A három szentgericei közlemény messze kimagaslik a többi marosszéki szokásleírás sorából. Különösen szembeötlő a minőségi különbség Harmath Lujza esetében, aki három alkalommal is ír a húsvéti szokásokról, de csak úgy általában, a Nyárád mentéről. 1886-ban a *Fővárosi Lapok* hozta első ilyen tárgyú cikkét, aztán a *Budapesti Újság*, végül az *Ethnographia* egy rövid összefoglalást a *Nyárádmenti székely népszokásokról*,⁸ benne röviden a húsvéti zöldágtevéstről is megemlékezett. A szépírói ambíciókkal dúsan megáldott Harmath Lujza írásai tipikus példái a pontatlan és elégtelen információt hordozó múlt századi újságrírásnak, melyekben az irodalmiaskodó, lelkesedő fogalmazás végképp összemossa azt a kevés tárgyi ismeretet is, melyről így-úgy tudomást szerzett. Első cikke esetében maga említi, hogy „néhány hónapja csak, hogy én is e szép vidék lakója lettem”, vagyis a nyolcvanas évek közepén, 1885 vagy '86-ban került a Nyárád mentére (Mosonba), s noha úgy vall magáról, hogy „azóta folyton a népelet föltünőbb szokásaira figyelek”,⁹ későbbi írásaiban nem találjuk semmi jelét annak, hogy alaposabban utánanézett volna a témának, amiről több rendben is írt. Még talán az első közleményéből tudhat meg legtöbbit az olvasó a nyárádmenti húsvéti szokásokról, noha abból is a szokáscselekmények időbeli egymásutánjáról csak hozzávetőlegesen tájékozódhat. Utal a határkerülésre, leírja a zöldágtevést, a húsvéthétfői locsolást és táncot, de mindeniket csak felületesen érinti, sokkal több gondot fordít írása irodalmi aspekturára, mint információs tartalmára. A másfél évtizeddel későbbi *Ethnographia*-beli közlemény húsvétra vonatkozó néhány sora már csak ködös általánosságokat emleget. Nem jobb, egyébként, a század elején az *Erdély* című

⁶ Gál Kálmán, 1895b.; Varga Lajos, 1900.

⁷ Gál Kálmán, 1895a., 1895c., 1896.

⁸ Harmath Lujza, 1886., 1890., 1899.

⁹ Harmath Lujza, 1886.

kolozsvári lapban közölt írása sem.¹⁰ Közleményeiből jószerével ma annyit hasznosíthat a néprajztudomány, hogy tájékoztatnak egy-egy szokás előfordulásáról.

A három szentgericei beszámoló és a három Harmath Lujza-cikken kívül Nyárád mentéről még két írás jelent meg a vizsgált időszakban. Mindkettő közelebbi helymegjelölés nélkül a bekecsalji népszokásokat ismerteti, vagyis a Nyárád felső folyásának vidékéről tudósít.

Gönczi János enyedi teológus diákként küldi be a marosvásárhelyi *Székely Néplapnak* *A székely népeletből* című írását,¹¹ melyben igyekszik „felmutatni” „egy pár vonást a bekecsalji székely népeletből”. Szól a karácsonyi hajnalozásról, a lakodalmi szokásokról, s ezek után a húsvéti határkerülésről, fenyőágtevésről és a húsvéthétfői tánc megszervezéséről. Valamennyiről csak igen röviden, hiszen egyetlen újságcikkbe sűríti ismereteit. Gönczi János – a későbbi koronkai lelkész, a diákjaival folklórt gyűjtető Szabó Sámuel egykori tanítványa a marosvásárhelyi református kollégiumban – feltehetően szülőfaluja, Nyárádmagyarós hagyományait vette számba. Információi azonban lehet, hogy közvetettek, mert Magyaróson született ugyan, de egyéves korában apja Kelementelke református lelkésze lett, ő tehát ott gyermekeskedett. A bekecsalji népszokásokról vagy apja elbeszéléséből, vagy pedig légátus papjelöltként szerezhetett tudomást. Leírásának, még ha szüksézává is, örülhetünk, mert jelez egy olyan mozzanatot a húsvéti ünnepekör szokáshagyományában, melyről a Nyárád középső folyásának vidékéről egyetlen híradás sem szólt: a húsvéthétfői tánc megszervezéséről. S hogy információi pontosak voltak, igazolja Farkas Károly néhány évvel később, 1872-ben közölt cikke a marosvásárhelyi *Erdélyben*.¹² *Bekecsalji székely népszokás* címen Farkas csak a húsvéti ünnepekör eseményeiről szól; a határkerülésről és fenyőágtevésről sommásan, részletesebben a táncmulatság megrendezéséhez szükségesek összekántálásáról, melynek során nemcsak a kántálás „forgatókönyvét” közli, de a kántáló énekek és versek szövegét is.

Amint az eddigiekből kitűnik, a szokásleírások túlnyomó többsége a Nyárád mentéről tudósít. Maroszzék mezőiségi részéről egyetlen leírást sem találtam, s a Kis-Küküllő vidékéről is igen kevés híradás jelent meg, az is a vizsgált időszak legvégén.

Jakab Ödön 1898-ban közölte a kolozsvári *Erdély* című turisztikai lap mellékletében *Húsvéti határjárás Vadasdon* című írását, melyben a szokás szülőfalujában gyakorolt változatáról nyújt pontos, jól dokumentált leírást.¹³

A vadasdi határjáráson kívül a Kis-Küküllő vidékéről csupán még egy közleményről adhatunk számot: az *Ethnographia* tizenegyedik évfolyamában Ősz János három ünnepi rigmus szövegét közli Kibédéről, ezek közül kettővel a húsvéti ünnepek idején, nagypénteken, illetve húsvét napján házaltak a kibédi gyermekek.¹⁴ Ősz János közleménye azért is érdekes és fontos, mert az eddig elősorolt szokásleírások között az egyetlen, mely olyan élő gyakorlatról számol be, melyben a köszöntő vers szövege közvetlenül kapcsolódik az egyházi ünnep eseménytörténetéhez. Krisztus keresztre feszítéséről, feltámadásáról szólnak a félnépi eredetű versek, melyekkel – mint Ősz megjegyzi – „megtisztelik a háztáji”.

¹⁰ Harmath Lujza, 1904.

¹¹ Gönczi János, 1866.

¹² Farkas Károly, 1872.

¹³ Jakab Ödön, 1898.

¹⁴ Ősz János, 1900.

Ősz bevezetőjéből az is kiderül, hogy „a legendák, beköszöntők, búcsúzó szövege nemcsak községenként változik. S mert e népszokás a népnél vallásos ceremónia számba vétetik, a rigmusmondó gyermekeknek mindenki szívesen adja a megtiszteltetésért járó pár fillérenyi adományt”.¹⁵

Ősz János kibédi adatközlése olyan szempontból is eltér a többi marosszéki leírástól, hogy a település felnőtt lakosságának húsvéti szokásairól szót sem ejt, csupán a rigmusmondó gyermekek szövegét közli. Márpedig nehezen képzelhető el, hogy Kibédén ennyiből állt volna a húsvét megünneplése, annál is inkább, mivel a tavaszi ünnepkör szokáshagyományai Marosszéken – a felsorolt múlt századi leírások tanúsága szerint – meglehetősen egységes képet mutattak. Szórványos múlt századi és napjainkig terjedő huszadik századi leírásokból az is kiderül, hogy a tavaszi ünnepkörnek azokat a szokásait, melyeket Marosszékről ismertettek a XIX. század folyamán, e székely széknél jóval nagyobb területen ismerték és gyakorolták. A határkerülést, hajnalozást Udvarhelyszék több pontjáról leírták, s nemcsak a Marosszékkal határos Sóvidékről, ahol napjainkban is élő szokások ezek,¹⁶ hanem Székelyudvarhelyről és a Nyíkö mentéről is.¹⁷ Ezek a leírások arról tanúskodnak, hogy egykor nagyobb területen volt élő gyakorlat az a húsvéthoz kapcsolódó ünnepi szokássorozat, melyet a múlt századi marosszéki adatok rajzolnak ki számunkra, s melyek – mint már említettük – meglehetősen egységes képet mutatnak e tájegység egész területén, mind a szokások jellegét, mind pedig a szokáscselekvések időbeli egymásutánját tekintve.

Valamennyi leírás – még ha történetesen egyike-másika szűkszavú is – arról tanúskodik, hogy a nagyszombattól húsvét harmadik ünnepéig terjedő időszak minden napjához más-más, de hagyományosan kötött szokás kapcsolódott a Nyárad mentén csakúgy, mint a Kis-Küküllő felső folyásának vidékén. Az ünnepkör nyitó szokása egységesen a nagyszombat-esti határkerülés volt, ezt követte húsvétvasárnapra virradó hajnalon a fenyőág (Vadasdon barkaág) tevése a választott leány kapujára, majd a legények húsvéthétfői (zenés-táncos) hajnalozása és locsolása a lányos házaknál. Csak a húsvéthétfő délutánján-estéjén zajló szokások esetében mutatkozott némi helyi eltérés: a Nyárad középső szakaszán elhelyezkedő Szentgericén húsvét második ünnepének estéjén „dideretek”, a Bekecsalján viszont táncba hívogatóval (adománygyűjtéssel) és tánccal végződött húsvét második napja.

A vizsgált leírásokból egységes kép rajzolódik ki a szokások jellegét tekintve is: a marosszéki húsvéti népszokásoknak, noha vallásos ünnephez kapcsolódtak, egyöntetűen világi, profán jellegük volt. Olyannyira, hogy Szentgericén például a húsvét ünnepi szokássorozatában helyet kaphatott a „didergés”-nek nevezett, alakoskodó-csúfolódó – tipikusan farsangi – játék is, melynek során a falu felnőtt férfilakosai macskazenével „tisztelették meg” azokat a családokat, melyeknek egyik-másik tagja vétett a közösség erkölcsi normái ellen. A profanizálódás folyamatának intenzitását az is jelzi, hogy alig félszázadnyi idő alatt a „didergés” időpontja húsvéthétfő estéjéről átkerült első ünnep estéjére, olyan időpontra, amikor a falvak szokásrendjében hagyományosan nem volt helye semmiféle világi mulatságnak (például a táncnak sem).¹⁸

¹⁵ Ősz János, 1900. 273.

¹⁶ Vö.: Barabás László, 1998. 73–81.

¹⁷ Vö.: Bárh János, 1997.; Molnár István, 1962.; Rucsinszky Lajos, é. n. (XX. század eleje); Somodi István, 1994.; T. Pálffy Aladár, 1907.

¹⁸ Vö.: Agricola, 1854.; Varga Lajos, 1900. 269–270.

A „didergés” sajátos helyi képződmény, de azzal, hogy helyet kaphatott az egyik marossszéki falu húsvéti szokásrendjében, nyomatékosan figyelmeztet e szokások profán jellegére. A keresztény ünnep szinte csak ürügyül szolgált egy sor hagyományos közösségi megnyilatkozásnak, melyek által a földművelés sikerét, az ember és emberi közösség testi-lelki egészségét és boldogulását kívánták biztosítani. E közösségi megnyilatkozások során még csak utalás sem történt az egyházi ünnep eseménytörténetére, a szokásrend azonban időzítésével mégis kötődött a keresztény ünnephez, s végső soron éppen ezáltal biztosította az ünnepre történő periodikus megemlékezést. A faluközösségek tudatában húsvét keresztény ünnepéhez természetesen kapcsolódott a határjárás, a zöldágtevés, a hajnalozás-locsolás-tojásszedés szokássorozata, s ez a kötődés megmutatkozott abban is, hogy a profán népszokások lezajlásának időbeosztása alkalmazkodott a keresztény ünnep liturgiájához. A világi szokások mozzanatait úgy szervezték meg, hogy azok ne ütközzenek az istentisztelet időpontjával. Este, éjszaka vagy korán reggel zajlottak ezek az események; a húsvéthétfői hajnalozásnak-locsolásnak, például be kellett fejeződnie a dél-előtti istentisztelet előtt, jöhetnek a legények csapatosan kerestek fel minden lányos házat, minden háznál meglocsolták és megtáncoltatták a lányokat-menyecskéket, ettek-ittak, adományt gyűjtöttek, s csak azután vonultak tovább zene- vagy énekszó mellett. Éppen ezért kellett nagyon korán, nem sokkal éjjel után elindulniuk a „hajnalozó” legényeknek. Más összefüggésben ugyan, de a határjárás időpontjának megválasztásakor is figyelembe vették a keresztény egyházi ünnep szertartásrendjét. Nagyszombaton este – ünnep előestéjén – járták körül a határt, vagyis olyan időpontban, amikor a köznapi munka nem kötötte le az embereket, és az ünnepi készülődés áhítata járta át már a lelkeket.

A vizsgált leírásokból első látásra, hallásra egyértelműen az a kép bontakozik ki, hogy vallásos ünnephez egy sor profán, világi szokáshagyomány tapadt, olyan szokások sorozata, amelyek semmiféle vallásos jelentést nem hordoznak. Ha azonban ezt az általános képet tüzetesebb elemzésnek vetjük alá, rájövünk, hogy a szokáscselekmények némelyik mozzanatában régi liturgikus hagyomány sejlik fel, vagy pogánykori hiedelmek és a középkori keresztény egyházi gyakorlat maradványai ötvöződnek.

Maga a határkerülés szokása, noha célja a falu határának mágikus védelme volt (mágikus kör), s noha vaskos profán elemek is szövődtek bele (pl. dulló, királybíró, szaglár választása az illetlenkedők felfedezésére és megbüntetésére), az egykori katolikus egyházi processziók hagyományából merített, azok külsőségeit örökölte át a protestáns közösségekbe. Az egyházi határjárás-határszentelés hangulatát idézte a pap és kántor választása, kik a hajdanvolt egyházi vezetők funkcióját töltötték be a határjárás idején: vezették zoltáréneklő falusfeleiket, alkalmi imába foglalták a közösség bajelhárító fohászát. A középkori egyházi gyakorlat reminiscenciája ködlik fel a legtávolabbi határhalmon történő tűzgyújtás szokásában is, mégha szerepe el is homályosodott: hajdanában nagyszombaton szítottak új tüzet, s a szentelt tüzet kivitték a határba, a szántóföldre, hogy a termést ne érje jégverés. Minden valószínűséggel ennek emléke bujkál a protestáns vidékek határjáróinak tűzgyújtó szokásában is. Termékenységvarázsló és katartikus szerepe mellett ugyanígy gyanítható a húsvéti locsolás – a vízzel való leöntés – szokásában a középkori, húsvét szombatján végzett keresztelés továbbélő emléke.¹⁹

¹⁹ A felnőttek középkori, nagyszombati keresztelésének időpontjáról adott információt dr. Szacs vay Évának köszönöm.

A lányos házak kapujára húsvétvasárnap hajnalán tett fenyőág (barkaág) mellett, hogy szerelmi jelkép volt, a természet újjászületését is szimbolizálta – a tavasz bevitelét a faluba –, s ezzel együtt termékenységvarázsló és gonoszűző szerepe is lehetett. Figyelemre méltó mozzanata a nyárádmenti települések szokásának, hogy még azokban a falvakban is, melyek távol estek a fenyőerdőktől, kötelező módon fenyőágot tettek a legények választottjuk kapujára. Ebben a megkötésben érvényesülhetett egyfajta praktikus megfontolás: ne okozzon gondot a zöldág-szerzés, ha a húsvét korai időpontra esett. De lehetett szimbolikus, Jézusra utaló jelentése is a fenyőágnak, hiszen közismert az a Krisztus-monda, mely szerint Jézust üldözői elől egyedül a fenyőfa rejtette el, amiért aztán Jézus megáldotta ezt a fát, hogy örökké zöldelljen.

A zöld ágat mint szerelmi ajándékot a leány ugyancsak szerelmi ajándékkal, piros tojással viszonzta. A tojás a keletkező életnek, a természet tavaszi megújulásának és a termékenység ősrégi jelképeként kaphatott helyet a tavaszi ünnepkör rituáléjában. De figyelembe kell vennünk azt is, hogy a keresztény egyházi szimbolikában a tojás a feltámadás jelképe és a XII. század óta szentelmény.

Az egyházi szertartásrendből és pogánykori mágikus eljárásokból felködlő reminiscenciák azonban mit sem változtatnak a XIX. századi marosszéki húsvéti népszokások alapvetően világi jellegén. A keresztény ünnep ürügyül szolgált egy sor termékenységvarázsló, bajelhárító, gonoszűző szokás továbbéltetésére, melyekkel tulajdonképpen az agrárév kezdetét ünnepelték, s amelyek arra voltak hivatottak, hogy jó irányba, a közösség számára kedvezően befolyásolják az újjászülető természettel kezdődő új agrárév lefolyását. A határkerülés alapvető célja Marosszéken is, mint mindenütt, a föld termékenységének, a bő termésnek a biztosítása, illetve védelme volt; benne az ősi termékenységbiztosító rítus elemei keveredtek az egyházi processzió liturgikus hagyományával és a határkijárási középkori jogszokásának maradványaival, hiszen a tatárjárás alkalmával nemcsak a jégverés, sáskajárás elkerüléséért imádkoztak, nemcsak a birtokviszonyok megőrzését célzó határhalmok megújítására került sor, hanem a felnövekvő újabb nemzedék emlékezetének megerősítése céljából a fiatalok megcsapatására is a határhalmon.²⁰

A világi jelleg mellett fel kell figyelnünk a XIX. század második felében leírt marosszéki népszokások erőteljes közösségi megnyilvánulási formáira. Az ünneplés nem a magányos visszavonulás alkalma volt, hanem a közösség egészét mozgósító szokás-cselekmények sorozata. A határkerülés – céljánál fogva – az egész közösség életének és munkájának időszerű követelményeit foglalta kultikus keretbe, de egyúttal arra is szolgált, hogy a közösség fiatalabb tagjait megismertesse a határjelekkel. Természetes tehát, hogy az egész falu népének részvételével zajlott a határkerülés. De közösségi aktus volt a zöldág bevitele a faluba csakúgy, mint a hajnalozás-locsolás vagy Szentgericén a „didergés”, illetve a Bekecsalján a húsvéthétfői tánc megszervezéséhez és lebonyolításához szükséges adományok összekántálása. Az ünnepi szokások minden mozzanata közösségi megnyilatkozás volt, s ezáltal ezek a szokások nemcsak a csoporttudatot erősítették az adott közösségben, hanem a hagyományokba való folyamatos belenevelődést is biztosították a felnövekvő nemzedékek számára.

²⁰ Vö.: Takács Lajos, 1987.

Agricola (Jakab Elek)

1854 Húsvéti határkerülés Székelyföldön. *Hetilap (Kolozsvár)*, III. 35. sz. május 3.

Barabás László

1998 Forog az esztendő kereke. Sóvidéki népszokások. Marosvásárhely

Báráth János

1997 Történeti adatok a székelyudvarhelyi húsvéti határkerülő körmenetről. In: Európából Európába. Tanulmányok a 80 esztendő Balassa Iván tiszteletére. Szerkesztette *Csoma Zsigmond–Viga Gyula*. Budapest–Debrecen, 499–503.

Farkas Károly

1872 Bekecsalji székely népszokás. Erdély (Marosvásárhely), II. 13. sz. (márc. 28.), 136–137.

Gál Kálmán

1895a Temetési szokások a Nyárad mellett. *Ethnographia*, VI. 222–226.

1895b Határkerülés és húsvéti öntözés a Nyárad vidékén. *Ethnographia*, VI. 301–303.

1895c Lakodalmi szokások a Nyárad mellett. *Ethnographia*, VI. 401–405.

1896 Nyárad melléki népszokások. *Ethnographia*, VII. 186–189.

Gönczi János

1866 A székely népéletből. Székely Néplap (Marosvásárhely), I. 24. sz. (dec. 15.), 189–190.

Harmath Lujza

1886 Húsvéti szokások (A Nyárad mentén). Fővárosi Lapok, XXIII. 115. sz. (ápr. 25.), 835.

1890 Húsvéti szokások a Nyárad mentén. Budapesti Újság

1899 Nyáradmenti székely népszokások. *Ethnographia*, X. 1. sz. 44–47.

1904 A húsvétifa és öntöző. Erdély (Kolozsvár), XIII. 5–6. sz. 78–79.

*Jakab Elek l. Agricola**Jakab Ödön*

1898 Húsvéti határjárás Vadasdon. Erdély, VII. 8–9. sz. melléklete. Erdély Népei, I. 8–9. sz. 28–29.

Kovács Géza

1899 A hajnalozás és cégérlövés a Nyárad mentén. Erdély, VIII. 8–9. sz. melléklete: Erdély népei, II. 2. sz. 28–29.

Molnár István

1962 Zászlós hajnalozó-öntöző húsvéti népi játék Tordátfalván. Néprajzi Közlemények, VII. 1. sz. 3–17.

Ősz János

1900 Ünnepi rigmusok. *Ethnographia*, XI. 6. sz. 273–275.

Réső Ensel Sándor

1867 Magyarországi népszokások. Pesten

Rucsinszky Lajos

é. n. A naptári év szokásai. Húsvéti határkerülés vagy Krisztus-keresés Székelyudvarhelyen. Kézirat a Magyar Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában. Jelzete: EA 2146.

Somodí István

1994 Húsvét másodnapjára (vízbevető hétfő) virradó éjszaka. Művelődés, XLVI. 4. sz. 28–29.

Takács Lajos

1987 Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Budapest

T. Pálffy Aladár

1907 A húsvéti határkerülők. Erdély, XVI. 3–4. sz. 43–45.

Varga Lajos

1900 Húsvéti dülökertelés, didergés és hajnalozás. *Ethnographia*, XI. 268–270.

Vass József

1854 Húsvéti határjárás Szalában. *Hetilap (Kolozsvár)*, III. 38. sz. (május 13.)

1857 Rajzvonalak Zalaegerszeg képehez. Napkelet, 399–402.

BRAUER BENKE JÓZSEF

A RODOPEI DUDA

A dolgozat alapjául a bulgáriai Nyugat-Rodope hegységben elvégzett terepmunka szolgál. A kutatás anyagi háttérét az ELTE BTK HÖK Közművelődési Kuratóriuma és a Magyarországi Kisebbségi Alapítvány biztosította. A terepmunka Szmolján városát, illetve annak környékén lévő kisebb falvakat érintette. Szmoljában illetve Siroka Löka, Törön, Szolista falvakban sikerült dudákat fellelnem és azokon méréseket is végezni. A dudák nagy része magánkézben volt. A siroka lökai múzeumban megengedték a múzeumi példány vizsgálatát is.

Sajnos a hely elzártsága és a közlekedés korlátozottsága miatt a dudásaikról kiemelten híres falvakat nem sikerült felkeresnem (Szokolovci, Sztokite, Levocsevo, Bosztina). Ezekben a kisvárosokban és falvakban egy közel azonos dudatípust használtak és használnak még napjainkban is, kivéve az ott fogalommal vált siskovi-dudát, melyet a nevéből adódóan Siskovban, ezenkívül Pavelszkóban és Levocsevóban használnak és a többitől eltérően kettős sípszára van. (Bulgáriában a dudát *gajdnak* nevezik, ez az elnevezés¹ a magyar nyelvterületen is ismert, ezért a két szót a szövegkörnyezettől függően, egymás szinonimájaként fogom használni.)

A kettős sípszárról először a szmoljani múzeum egyik muzeológusa tett említést. A bolgár szakirodalom némileg ellentmondó, ugyanis Sztokjan Dzsurdzsev² 1975-ben Szófiában kiadott *Bulgarszka Narodna* című munkájának II. kötetében azt írja, hogy a „Balkán néhány vidékén (mint például Görögországban) lehet találkozni kettős sípszárral (gajdi-dvojánki) ahol mind a két csövön van ujjnyílás. Ezek igazi polifonikus hangszerek. Ilyeneket még nem találtak Bulgáriában.”³ Vergilij Atanaszov⁴ 1977-ben Szófiában kiadott, *Szisztematika na bulgarszkite narodni muzikalni instrumenti* című organológiai összefoglalójában azonban már hoz fényképes példát egy kétszer 7+1 ujjnyílású kettős sípszárról, mely hangszer származási helyéről azonban nem ad külön tájékoztatást. Ezt a sípszártípust a Manga János által felállított csoportosítás⁵ egyikébe sem lehet besorolni!

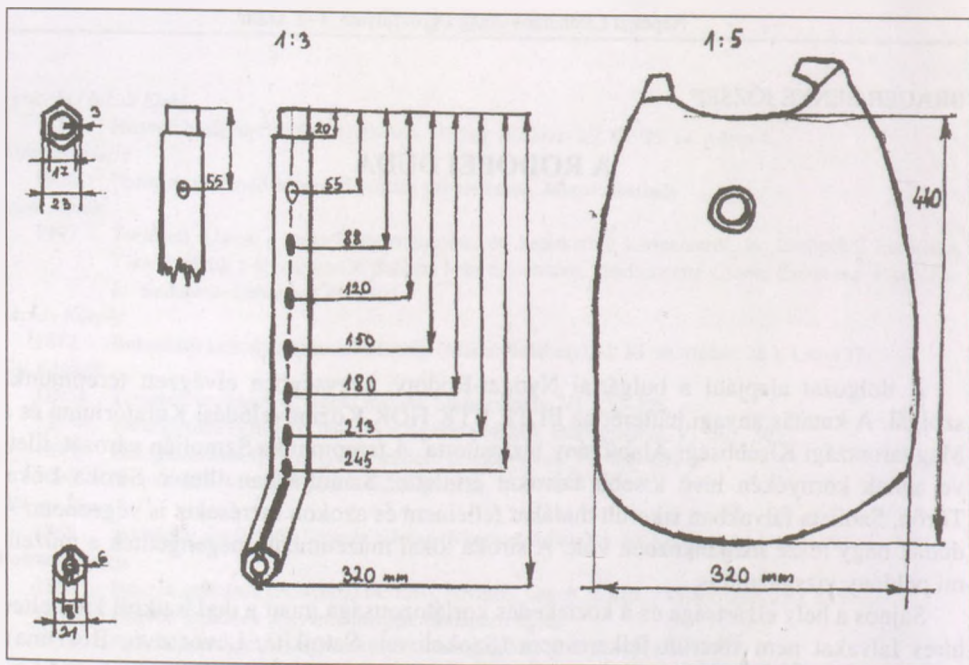
¹ Pávai István, 1993. 24.

² Dzsurdzsev, Sztokjan. 1975. 65.

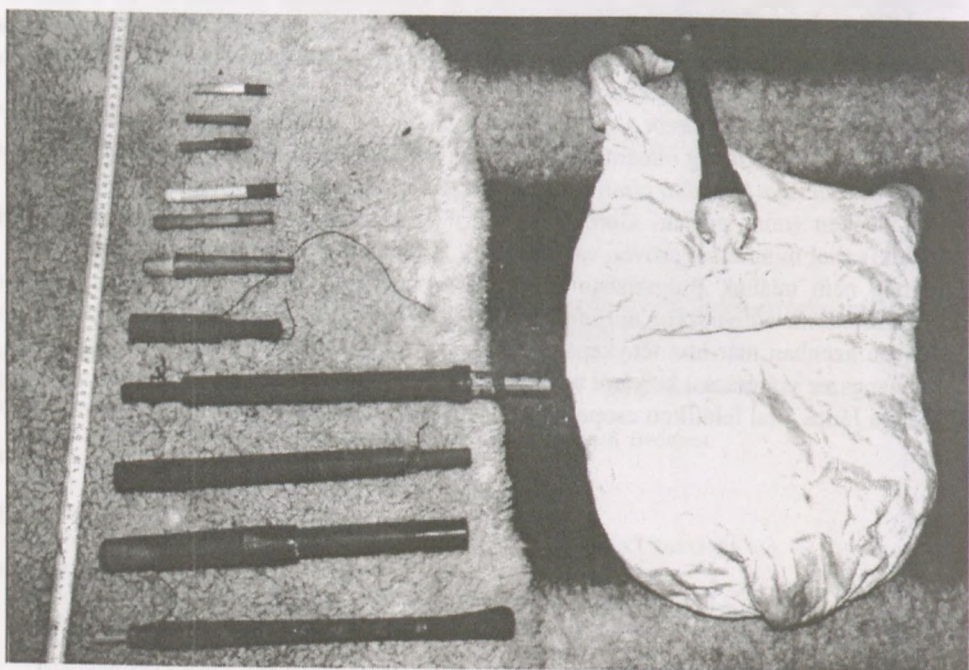
³ Pávai István, 1993. 24.

⁴ Atanaszov, Vergilij, 1977. 144–145.

⁵ Manga János, 1968. 180–181.

1. a) kép

1. a), b) kép. Kaba-gajda Szolista faluból (Dudás: Sztoil Konszulov)

Sztojan Dzsurzsev két típusát⁶ különbözteti meg a dudáknak:

„Láthatuk hogy az ujjnyílások a sípszár (gajdunyica) elülső részén vannak. A sípszár nagyságától és felépítésétől, illetve a tömlő nagyságától függően megkülönböztethetünk két fő dudafajtát. A nagy rodopei vagy trákiak, amit (kaba-gajdának) hívnak, és egy kisebb északabbra található amit (dzsura-gajdának) neveznek. A nagy trákiak dudának vastagabb a sípszára az alsó részén tompa szögben megtörve, 8 ujjnyílása van, 7 a sípszár elülső részén és 1 (a bal kéz hüvelykujjának) a sípszár hátulsó részén (1., 2. kép). Ezenkívül ennek a típusnak a tömlője nagyobb, a bordószára (rucsiló) hosszabb. Az északi típusú dudáknak vékonyabb és egyenes a sípszára. Ezen is 7+1 lyuk található. A nagy trákiak dudáknak alacsonyabb a hangfekvése, és lágyabb a hangszíne, (a kaba török szó, azt jelenti: vastag, esetlen, puha). A kicsi északi dudának magasabb hangja van, hangszínük élesebb visító. Egész idő alatt, amíg a sípszár a dallamot játssza, a bordó egy kíséző hangot ad ki, a sípszár hangjának oktávját. Ez a folyamatos hang ad a dudu hangszínének egy különleges karaktert.”

Ugyanezt a két típust különbözteti meg Szvetoszlav Csetrikov⁷ az 1979-ben kiadott zenei terminológiai szótárában, a *Muzikalen terminologicsen recsnikben*.

„Találkozhatunk különböző nagyságú és felépítésű dudákkal: C, D, E, A, F, G. Attól függően, hogy miből készítik: van alacsony (kaba) és van magas (dzsura) hangfekvésű dudu. A leginkább használt dudu a kaba-dudu, C és D alaphangú, míg a dzsura-dudu G. A C alaphangú dudát kaba gajdának, azaz hegyi dudának is hívják. Ez utóbbi a Rodope-hegységben terjedt el.”

Jómagam csak ez utóbbival, az alacsonyabb hangfekvésű kaba-gajdával találkoztam. Azonban mindenütt megemlítték, hogy létezik egy magasabb hangú dudatípus is: a *zsera*, amely valószínűleg azonos a Dzsurdzsev által említett⁸ dzsura-dudával.

A kiejtésbeli különbség a dialektus miatt lehet! Az általam megvizsgált dudáknak néhány milliméteres eltéréstől eltekintve, közel azonos méretű és azonos felépítésű, a végén tompaszögben megtörő sípszára volt: 140 és 160 fok közöttiek. (A magyar nyelvű szakirodalom általában a kettős síp kifejezést használja,⁹ melynek két része a dallamsíp és a kontrasíp, de a Rodope-hegységben használt hangszer sípszára nem kettős felépítésű, ezért a továbbiakban a szintén ismert sípszár kifejezést fogom használni).

Sztojan Dzsurdzsev leírása szerint¹⁰ a dudu a következő részekből áll: 1. duhalo (fúvóka), 2. mjáh (tömlő), 3. glavina (illeszték), 4. rucsilo (bordószár), 5. gajdunica (sípszár). A fúvóka egy 20-25 centiméter hosszú fa cső, amelyen keresztül fújja a dudás a levegőt a dudu tömlőjébe. Erre van szerelve egy illeszték, ami által egyesül a tömlővel. A fúvókát általában bodzafából készítik, amely henger alakú, a vége felé fokozatosan keskenyedő. Egy bőrlemezke, a szelep (klápá) van hozzáerősítve a fúvóka alsó nyílásához, ami arra szolgál, hogy ne engedje vissza a nyomás alatt levő levegőt, amikor a dudás a hónalja nyomásával a sípszárba szorítja azt. A tömlő a levegő tárolására szolgál, amit a fúvókán

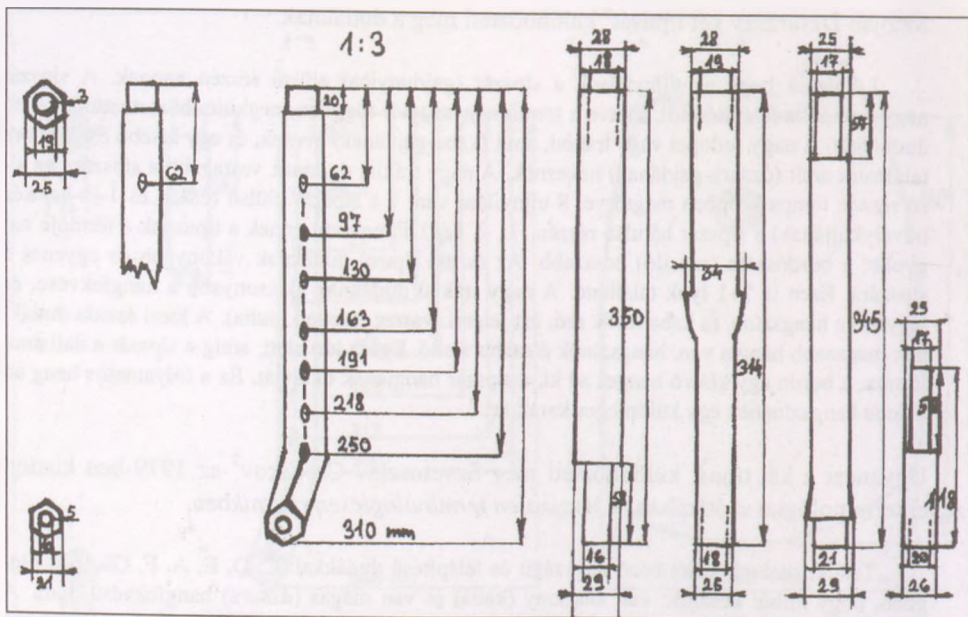
⁶ Dzsurzsev, Sztojan, 1975, 65–66.

⁷ Csetrikov, Szvetoszlav, 1979, 68.

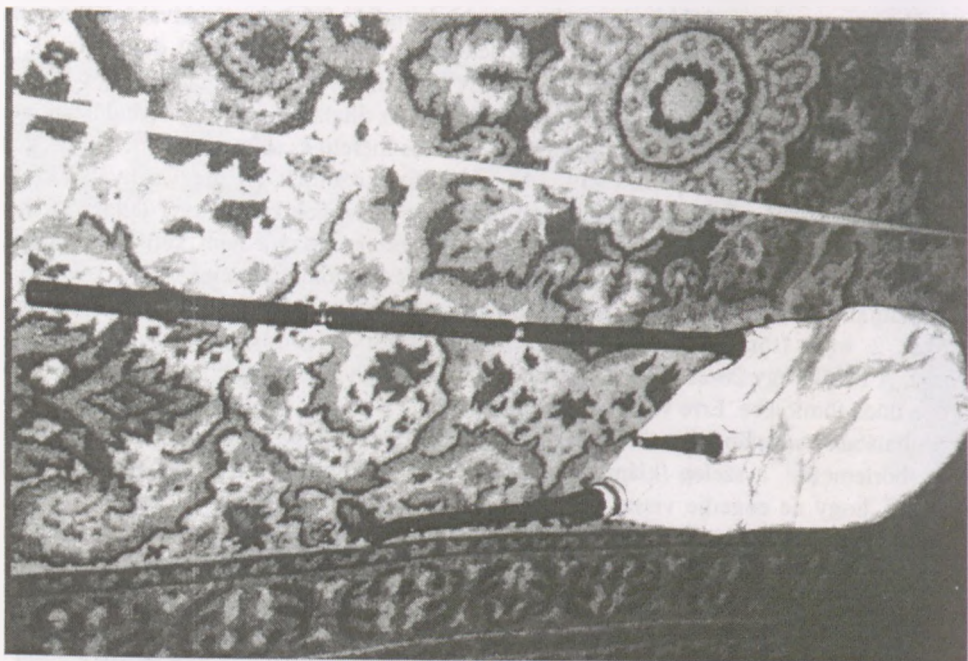
⁸ Dzsurdzsev, Sztojan, 1975, 65–66.

⁹ Sárosi Bálint, 1978, 77.

¹⁰ Dzsurdzsev, Sztojan, 1975, 61–62.

2. a) kép.

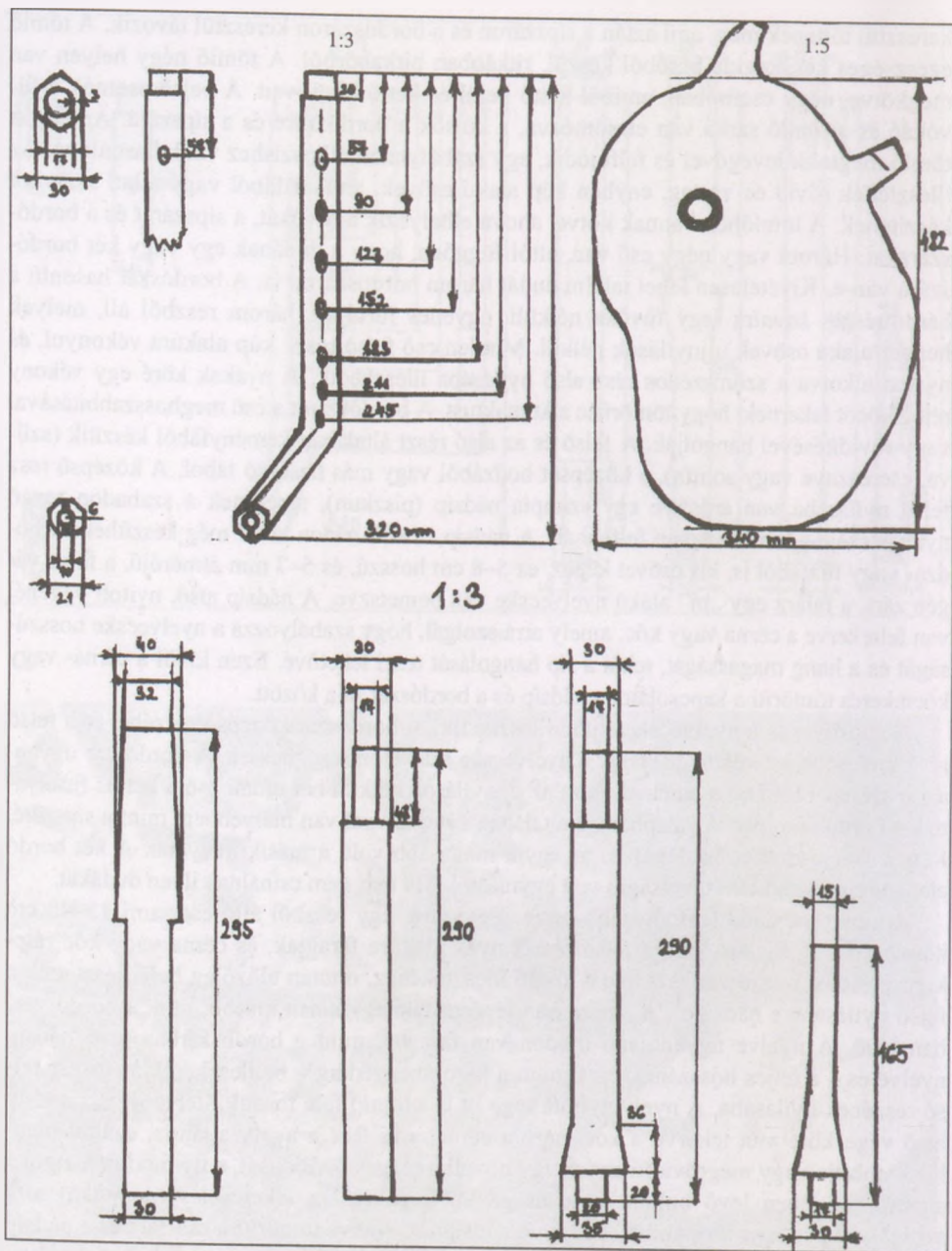
2. a), b) kép. Kaba-gajda Szmoljan faluból (Készítette: Georgi Muszorliev)

keresztül töltenek meg, ami aztán a sípszáron és a bordószáron keresztül távozik. A tömlő egészséges kecskegida bőréből készül, ritkábban birkabőrből. A tömlő négy helyen van megkötve, négy csomóban, amiből kettő belül és kettő kívül van. A belső csomók a fűvókáé és a tömlő sarka van elcsomózva, a külsők a bordószaré és a sípszaré. Amikor a tömlő megtelik levegővel és felfújódik, egy szabálytalan ellipszishez válik hasonlónvá. Az illesztékek rövid és vastag, enyhén kúp alakú csövek, amiket fából vagy állati szarvból készítenek. A tömlőhöz vannak kötve, ahová elhelyezik a fűvókát, a sípszárat és a bordószárat. Három vagy négy cső van, attól függően, hogy a dudának egy vagy két bordószára van-e. Kivételesen lehet találni dudát három bordószárral is. A bordószár hasonlít a háromrészes *kavalra* (egy fűvóka nélküli, egyenes furulya), három részből áll, melyek henger alakú csövek ujjnyílások nélkül. Minden cső felső része kúp alakúra vékonyul, és nyakat alkotva a szomszédos rész alsó nyílásába illeszkedik. A nyakak köré egy vékony réteg kócot tekernek, hogy tömörítse a kontaktust. A bordószárat a cső meghosszabbításával vagy rövidítésével hangolják. A felső és az alsó részt általában keményfából készítik (szilva, cseresznye vagy somfa), a középsőt bodzából vagy más hasonló fából. A középső rész felső nyílásába van erősítve egy szimpla nádsíp (piszkun), amelynek a szabadon rezgő nyelvecskéje a bordószárban felfelé áll. A nádsíp, amit a nádon kívül még készíthetnek bodza- vagy fűzfából is, kis csövet képez, ez 5–8 cm hosszú, és 5–7 mm átmérőjű, a felső végén zárt, a falára egy „pi” alakú nyelvecske van bemetszve. A nádsíp alsó, nyitott végénél van feltekerve a cérna vagy kóc, amely arra szolgál, hogy szabályozza a nyelvecske hosszúságát és a hang magasságát, tehát a síp hangolását teszi lehetővé. Ezen kívül a cérna- vagy kóctekerics tömöríti a kapcsolatot a nádsíp és a bordószár fala között.

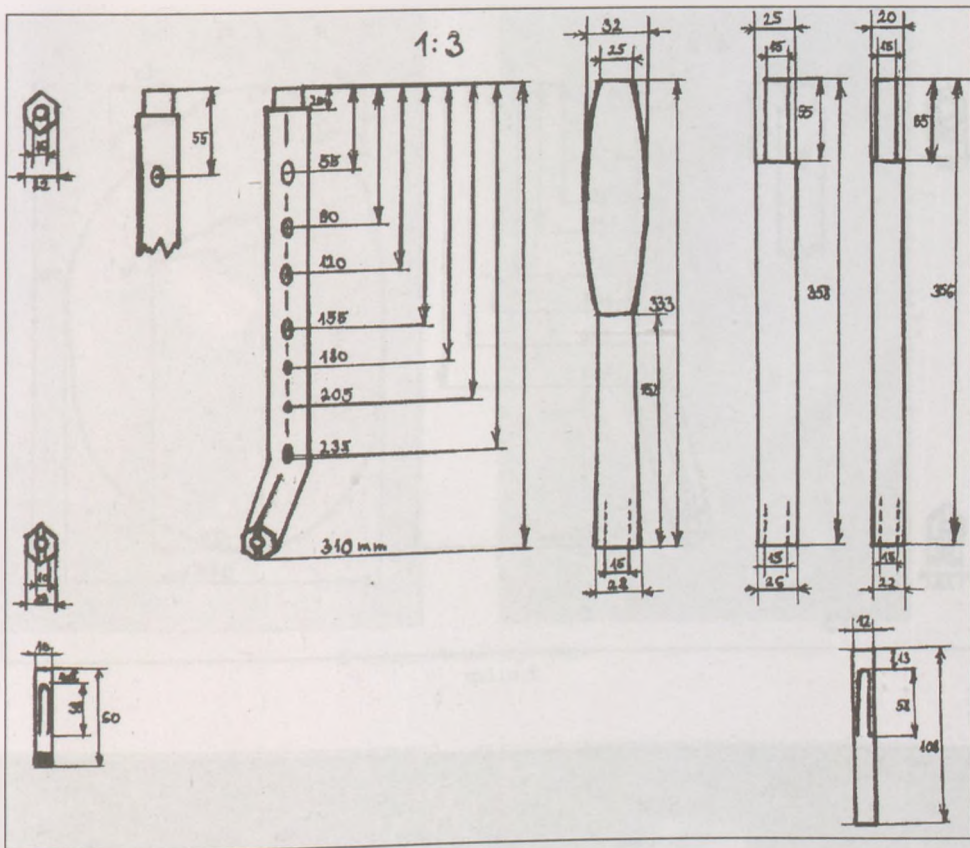
A nádsíp csak a nyelvecske aljáig illeszkedik¹¹ a bordószár középső részébe, és a felső rész szélesebb csövében áll, hogy a nyelvecske szabadon rezeghessen. A bordószár ugyanazt a szerepet tölti be a dudánál, mint az ujjnyílások nélküli bal oldali cső a kettős furulyánál: a bordó szerepét. Az alaphangja általában két oktávval van mélyebben, mint a sípszaré. Régen volt duda két bordóval is: az egyik magasabb volt, a másik mélyebb. A két bordó alaphangja tiszta kvint távolságra volt egymástól. Ma már nem csinálnak ilyen dudákat.

A sípszár a duda legfontosabb része. Egyszerű, egy részből álló cső, ami 35–40 cm hosszú, 6-8 ujjnyílása van, a felső részét nyak alakúra faragják, és cérna vagy kóc rátekerésével hozzá van erősítve a tömlő illesztékéhez, miután előzőleg beleillesztették a felső nyílásába a nádsípot. A sípszárban lévő nádsíp egy kicsit kisebb, mint a bordószárban lévő. A nyelve ugyanolyan módon van faragva, mint a bordószárban lévő nádsíp nyelve és – a teljes hosszának maximum a háromnegyedéig – beilleszkedik a sípszár felső részének nyílásába. A nyelv nyitott vége itt is a tömlő felé fordul, illetve itt is a nádsíp alsó vége köré van tekerve a kóc vagy a cérna, ami leér a nyelv aljához, ezáltal meghosszabbítja vagy megrövidíti azt, és így növeli a rezgés periódusát, s ily módon hangol a sípszár csövében levő hullám hosszúságával. Ezenkívül a tekerés (namotka) arra szolgál, hogy nagyobb stabilitást adjon a nádsípnak, illetve tömöríti a cső fala és a nádsíp közti kontaktust. A legfelső, 6. ujjnyílás és a sípszár nyaka között van még egy kis lyukacska (mörmarec), amelybe egy liba- vagy kakastollszárat tesznek. A dudával két hangot játszanak, a sípszár játssza a melódiát és a bordó a kíséretet.

¹¹ *Dzsurdzsev, Sztojan, 1975. 63-64.*

3. kép. Kaba-gajda a siroka lőkai múzeumból

4. kép. Kaba-gajda Siroka Löka-ból

Ez a leírás megfelel a rodopei duda felépítésének. Csupán néhány kiegészítéssel élénk, amelyeket személyesen tapasztaltam a gyűjtés során.

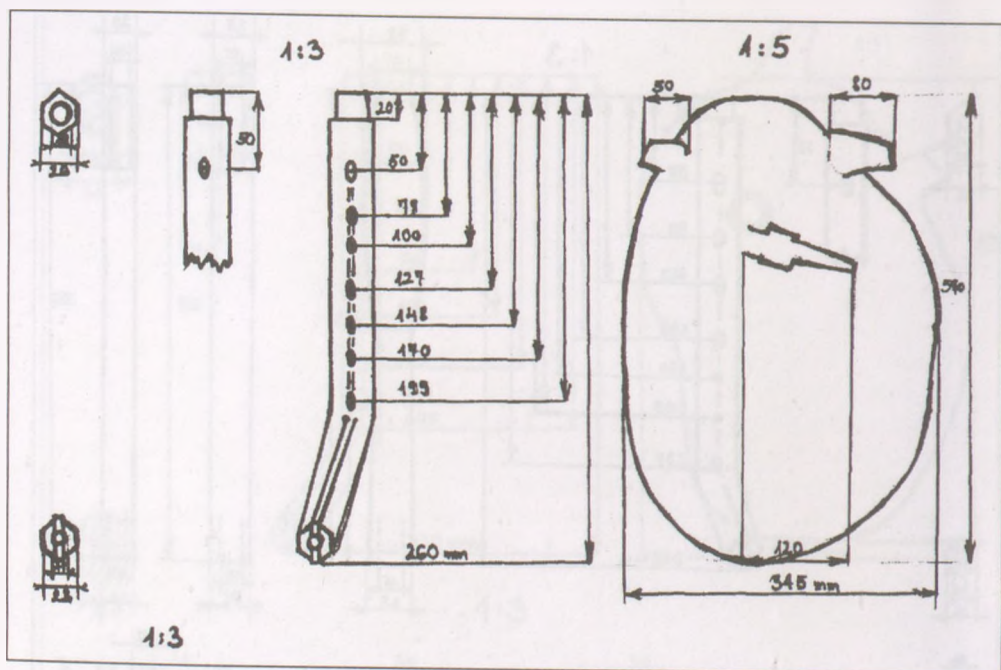
A fúvókát az általam vizsgált falvakban nem duhalonak, hanem *nadojalok*nak, vagy *nadojalkának* nevezték. A tömlőt *müh*nek hívták, ami nem sokkal tér el a Dzsurdzsev által használt mjáh¹² elnevezéstől. A dudások a bordószár középső, legkisebb tagját veszik ki, ha azt akarják, hogy a duda hangja magasabb legyen. Egy kisfiútól eltekintve, aki csak egy éve tanulta a dudajátékot, a többi hangszer sípszárának ujjnyílásaiban viasz volt, melynek segítségével hangolták a dudát a rutinosabb muzsikusok, mint ahogy az Manga János cikkében is olvasható.¹³

Sztojan Dzsurdzsev leírásában a játék közben a dudás¹⁴ „a két kezével tartja a sípszárat, előre tartva azt, úgy ahogy az egyenes sípoknál szokás. A bal kéz magasabban fogja a

¹² Dzsurdzsev, Sztojan, 1975, 63–64.

¹³ Manga János, 1968. 167.

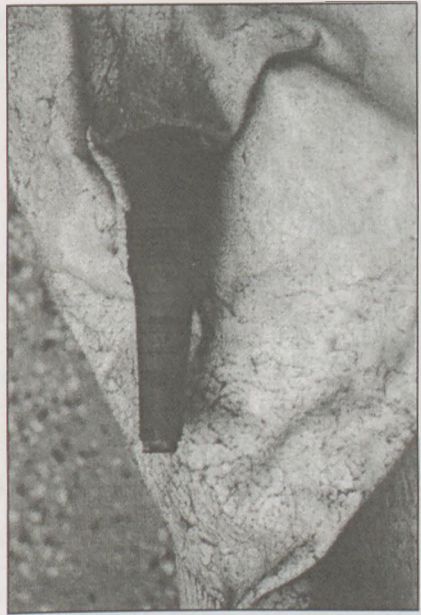
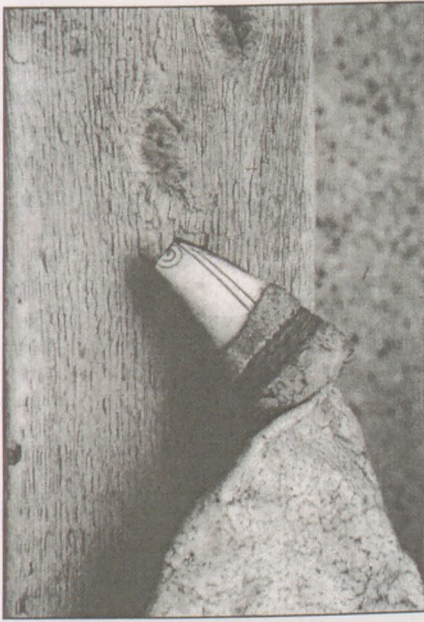
¹⁴ Dzsurdzsev, Sztojan, 1975. 67.

5. a) kép

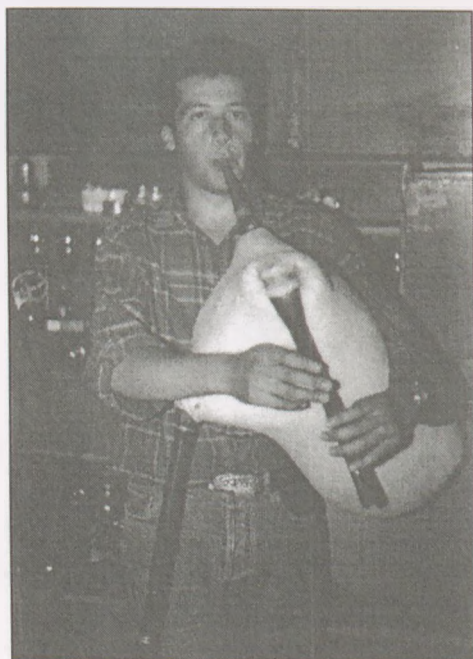
5. a), b) kép. Kaba-gajda Törönből

6-7. kép. Illeszték és fűvóka

8-9. kép. Díszes bőrtömlők

10–11. kép. Dudások

csövet, a mutató-, a középső- és a gyűrűsujjal csukja és nyitja a cső elülső részén lévő 3 nyílást és a hüvelykujjal az egyetlen ellenkező oldalon levő nyílást szabályozza. A jobb kéz négy ujjá, az alsó négy elől lévő lyukakon játszik, miközben a hüvelykujj alulról támasztja a sípszárat.” Az általam megfigyelt két esetben éppen ellenkezőleg: a jobb kéz mutató-, középső- és gyűrűsujja volt felül, és a bal kéz négy ujjá alul a sípszáron játék közben. Azonban a sípszár felépítéséből következően egyszerűen használhatja azt balkezes is ellenkező fogással, éppen úgy mint a Sárosi Bálint által leírt magyar furulyások.¹⁵ Manga János is ír jobbkezes és balkezes dudásokról,¹⁶ és ebből adódóan eltérő kéztartásról, azonban az általa közölt képeken: 1, 2, 5, 6, 7-es, kivétel nélkül a bal kéz helyezkedik el felül a sípszáron játék közben, tehát valószínűleg ez lehet az elterjedtebb kéztartás.

A bőrtömlőt ha nem használták – Manga János leírásához hasonlóan¹⁷ –, a Rodopében is vízzel töltik meg és gyakrabban kecske-, ritkábban juhbőrből készítették. A tömlőt, ha kilyukadt, szintén a Manga János által említett módon egy gombbal vagy gombszerű fadarabbal javították.

Nem találtam viszont párhuzamot arra, hogy a rodopei-dudát egy kis bőr tasakban tárolták szétszedve és összehajtva. A tasakot különbözőképpen díszítették és hátizsákszerűen a vállukra vetve hordozták.

¹⁵ Sárosi Bálint, 1978. 100.

¹⁶ Manga János, 1968. 145., 155., 163., 175., 177. (képek)

¹⁷ Manga János, 1968. 165.

Végül érdekességképpen megemlítem, hogy a Rodope-hegységben 1969 augusztusában, a Rozsen csúcson – a szmoljáni Aposztol Kirszov szervezésében – Szmolján megye dudásai alakítottak egy száztagú együttest, amit, ha a Rodopéban dudáról esik szó, még napjainkban is feltétlenül felemlgetnek.

A dolgozatomban felhasznált fényképeket *Hausel Livia* és *Hargitai Dávid* készítették.

IRODALOM

Atanaszov, Vergilij

1977 Szisztematika na bulgarszkite narodni muzikalni insztrumenti. Szófia

Csetrikov, Szvetoszlav

1979 Muzikalen terminologicsen recsnik.

Dzsurdzsev, Sztojan

1975 Bulgarszka narodna muzika. II. kötet. Szófia

Manga János

1968 Magyar dudák – magyar dudások a XIX–XX. században. Népi kultúra–népi társadalom. Budapest

Pávai István

1993 Az erdélyi és a moldvai magyarság népi tánczenéje. Budapest

Sárosi Bálint

1978 Magyar népi hangszerek. Budapest

VIGA GYULA

VERSES LEÍRÁS FELSŐVISÓ TÁRSADALMÁRÓL

A tudományos kutatással foglalkozók jól tudják, hogy nem csupán az egyes diszciplínák művelői keresik meg témáikat, hanem olykor az egyes témák is megkeresik kutatójukat. Így történt ez az alábbi kis közlés anyagával is. A közelmúltban hazafelé igyekeztem munkahelyemről, a Herman Ottó Múzeumból, amikor egyik őrünk, Bozó Endre megszólított. Elmondta, hogy idős szomszédja küld egy kis anyagot, amit meg kellene nézmem, s nyilatkoznom, hogy tudja-e a múzeum használni azt valamire, archiválja vagy nincs rá szükség. A megkapott levelet és a gépelt szöveget az alábbiakban közlöm.

*Múzeumok Megyei Igazgatósága
Miskolc
Görgey Artur u. 28.*

*Tisztelt Megyei Igazgatóság!
Felajánlom T. Cím útján a Herman Ottó Múzeumnak a „Felsővisói szokások” versbe foglalt leírását tartalmazó – az 1983-ban Debrecenben elhunyt édesanyám iratai között talált – iratot.*

A Felsővisói szokások édesanyám hagyatékában talált, gépirással készült indigós másolat. Feltehetően maga az édesanyám, vagy munkatársa jegyezte le, vagy másolta valahonnan. Anyám Zadránszky Józsefné Tóth Margit (1896-1983) Felsővisón született, ott lakott és gépirónő volt az I. világháború idején, 1915-től 1918-ig a felsővisói járásbírószékhelyén. A szavak egy részénél a gépelés nem föltétlenül hiba, tükrözi az ott abban az időben, a helyben használt kiejtésüket.¹ Magam 1942-ben közhivatali tisztviselő voltam Felsővisón, így módomban volt ilyen megfigyelést tenni. Örülnék, ha a múzeum elfogadná és az utókornak megőrizné.

Miskolc, 2000. február 18.

Tisztelettel

*(Zentai András)
Miskolc, Andrassy út 59.)*

¹ A gépelt vers szövegét betűhíven adom közre. Úgy tűnik, hogy a szöveg állapotát valóban nem csupán a gép betűkészlete, hanem – bizonyos fokig – a nyelv állapota is befolyásolta.

*Felsővisói szokások
(Bucsu vacsora alkalmából)²*

*Az oláh lopja a napot,³
Pálinkából hőrpent nagyot,
Jó neki a denaturált,
Mert hiszen ő nem maturált,
Kukoricza derczén aszík,
De azért még sem dolgozik,
Nem bántja őt a kopalás,
Ez felsővisói szokás, -*

*A német az fűrge szemes,
Akárhova megy pénzt keres,
Nem tájta száját bamba mód,
De házat épít mint a hód
Famunka a főtétele
Ebben telik az élete
Élteti a tutajozás
Ez felsővisói szokás.*

*A zsidó, az dolgozni rest,
Főélete a Gecheft (!).
Bár mindennel foglalkozik,
Legszívesebben alkszik,
Mindegyiken kaftán terül,
Haj csimbók lógg füle körül
Derkán Madzak lógg vagy mi más?
Ez felsővisói szokás.*

*Szegény itt a tisztviselő
Aki családos feje fő,
Szűk neki itten a világ
Terhes nagyon a drágaság
Mindenek ára kétszeres
Őtöst potol most a tizes
Ropantul drága a tojás,
Ez felsővisói szokás.*

*A hivatalban a felek
Tőbnyira piszkos emberek
Hogyha fizetnek pénzmagot
Ott hagynak egy pár állatot
S míg a toll ujabb sort ereszt
Egyszere csak csipdesni kezd
tetű, poloska vagy mi más
Ez felsővisói szokás.*

*A lány itt csupa szendeség
Hogyha legényt lát arcza ég
Egy se szereti a legényt,
Csak a szive bántja szegényt
Templomba csupa áhitat
Ott minden zugot átkutat
Hogy nincs-e ott valaki más
Ez felsővisói szokás.*

*Van itt egy pár duhaj legény
Kiben kevés még az erény
Ki mind a kődény úgy iszik
Dorbézőlásra utazik
Éjjelente neki banda kell,
Nem tud máskép aludni ell,
Fülébe huzza a primás,
Ez felsővisói szokás.*

*Itt jámborok az asszonyok,
Esszükbe számla nem forog,
Ne érje őket durva hang,
Fizessen az öreg harang!
S ha közbe a kereskedő
Tulságosan követelő,
Bezzeg támad felzudolás,
Ez felsővisói szokás.*

² A szöveg alcíme a gépirat 3. oldalának tetején található. Felsővisó (Vișeu de Sus, Románia)

³ Nagy alakú, négyrét hajtott, erősen szakadozott, megviselt géppapír három oldalán található a szöveg. A dőlt betűs írógéppel írott vers kék színű indigóval másolt. Zentai András utóbb két képeslapot is küldött, közülük az egyiket itt közreadom. Az anyag lelőhelye: HOM Néprajzi Adattár 6799.

Az elvirult vén asszonyok,
S hoppon maradt hajadonok,
Beretva éles nyelve vág,
Belétek kába ifjuság
A ki nyelvükre kerül,
Az megforgatják emberül,
Nem marad ép rajt egy vonás,
Ez felsővisói szokás.

Tisztes koru idős urak,
Sok fiatal megszolanak,
Amiért bomlnak, hejpedig
Nem lehet ám hinni nekik,
Bár a tivornyát kerülik
A lányokat megbecsülik,
Az ölelés...megifulás!
Ez felsővisói szokás.

A sok cseléd itt nagy teher,
Mindenkit adóságba ver,
Kinek cselédje nincs paraszt,
Be nem veszi az uri kaszt,
Néhol a kazda nem eszik
Családjá mégis meghizik,
De azért senki sem hibás,
Ez felsővisói szokás.

Itt uri ember van elég,
És mégis egy pár éve még,
Elfértek egy helyt ám de per
Ütött ki s így let a kór,
Most kétfelé megoszlanak,
De meg még így se nyugszanak,
Még most is van pártoskodás
Ez felsővisói szokás.

Az utcák itt járda mentesek
Sárral piszokkal terhesek,
Jár kel pár kaftános alak,
Tehén malacz kin állanak,
Éjjel nem bánt a lámpa fény
Nem csábit a bukor erény
Egy bánt – a kutyaugatás
Ez felsővisói szokás...

Kitt sorsa Visóra dobót,
Annak itt bealkonyodott
Innen ugyan el nem mehet!
Itt tehát végrendelet,
Nem menti innen ész se jog,
Visó olyan mint a szurok,
Csak egy segít – a pártfogás,
Ez felsővisói szokás.

S néha ha mégis sikerül,
Elmeni elmeni egynek száz közül,
Az áldja sorsát s kebele,
Hállás örömmel lesz tele,
Mert itt az élet szomoru,
Sohase mul el a boru,
A lét csupán csak pusztulás,
Ez felsővisói szokás,

A szegény Visón maradok,
Megüneplik a távozt
Csapnak egy vidám vacsorát,
Hol összező a sok jó barát,
Távoztát ünepeli meg,
Pohár csenek és dal zenek,
Foly reggelig a bucsózás
Ez felsővisói szokás.

Ki elmegy fáj bár a szive,
Hogy itt is telt az élete,
Hogy itt a zord hegyek mögött,
Csimbokos, csondrás nép között,
Élt. Ámde keble boruját,
Boldog érzés rezegi át...
Öröm neki a távozás,
Ez felsővisói szokás.

Aki pedig Visón maradt,
Utján, busan tovább halad
S mig gond telíti az agyát
Csak huzza vonja az igát,
Táplálja félik a remény,
Akad köszönként élelemény,
Ha más nem hát – egy kis ivás
Ez felsővisói szokás. – .

*

Megfelelő adatok hiányában nem vállalkozhatom az anyag részletező vizsgálatára. Önmagában ez a szöveg talán nem is igényli, jóllehet kiindulási pontja lehetne a terepmunkának. Ezen a helyen azonban csupán néhány megállapításra szorítokozom.

1. A versben bemutatott község, Felsővisó (Máramaros megye, ma Vișeu de Sus, Románia) a Máramarosi-havasok Tisza és a Visó vize közötti vonulatának települése a névadó Visó, a Tisza bal parti folyója mentén. A Visó és a vele csaknem párhuzamosan futó Iza folyó völgyei között csak alacsony erdős hegyhátak emelkednek, melyeket mind az északi, mind a déli oldalon számos rövid keresztvölgy szabdal. Az északi völgyek csermelyei a Visóba futnak. Az erdős hegyháton több hágó visz keresztül. Maga a Visó a – Fehér- és Fekete-Tiszából egyesült – Tisza első jelentékenyebb mellékvize, melynek forrásai Máramaros délkeleti szögletében, a Csarkano-hegy alatt, a Preluka-Cerbulni-havas alján vannak. A Visó Rónapolyánán túl, Trebusán alul ömlik a Tiszába.⁴

Fényes Elek szerint *Felsővisó* oláh-német falu Máramaros megyében, amelynek 478 római, 1679 görög katolikus, 5 református és 151 zsidó lakója volt. A községben római és görög anyateplomok valamint zsinagóga volt található. A kiterjedt fenyvesekkel bíró határ tulajdonosa a kincstár volt. Híres volt a település a *Suliguli* néven forgalmazott savanyúvízről, melynek forrását az országban a legerősebbnek ismerték, s évente több százezer palackkal forgalmazták.⁵

Felsővisó az 1913. évi helységnévtár szerint járási székhely, melynek 1661 lakóházában 9249 fő élt. A település határa igen nagy kiterjedésű (44 316 kh). Vasútállomással.

⁴ Hetényi Kálmán, 1997. 15–24.

⁵ Fényes Elek, 1851. IV. 308.

távbeszélővel és postával rendelkezett, de egészében egy szegény vidék falusias központja a 20. század derekán is.⁶

2. Úgy vélem, hogy a vers alcíme és szövege pontosan kifejezi annak *alkalmi* jellegét. Műfaja szerint – Keszeg Vilmos tipológiáját követve – a népi írásbeliség *travesztia* alkotásai közé sorolható, leginkább a *búcsúztatók* műfajához áll közel.⁷ Ebben az esetben azonban – ellentétben a népi verselők emlékverseivel – a szerző rendelkezik egyfajta különös képességgel, jóllehet az előadás beszédhelyzete csakúgy, mint a leírt szöveg jellege és formája, elsősorban nem „népi”, hanem polgári, értelmiségi közeget sejtet. A búcsúzkodás itt az emlékversnek egy sajátos formáját – megkockáztatom – műfaját teremtette meg. Itt nem csupán a vers lejegyzője olyan személy, aki kiemelkedett a paraszti környezetből, hanem – megítélésem szerint – maga a szöveg szerzője is.⁸ Vélhetően kulcsa a szöveg megszületésének, hogy az arányában igen vékony magyar lakossághoz, ill. annak szűk értelmiségi rétegéhez köthető. Megerősíti ezt a szöveg jellege, műfajában ismerős, de konkrét formájában egyelőre meghatározhatatlan előzménye és forrása. Bizonyos, hogy a – többé-kevésbé következetes – rímképlet, s a visszatérő refrén pontos verselőképével magyarázható: megítélésem szerint Petőfi Sándor: *Pató Pál úr* című verse lehet az előzmény. Erősíti ezt a tartalom is, ami talán valóban egy elszármazó értelmiségi műve.⁹ Bizonyos, hogy számos pontos megfigyelést tartalmaz a helyi társadalom állapotáról, a szöveg tartalma azonban feloldódott a búcsú-alkalom hangulatában. Azonban az, hogy a szöveg írásos formában is megmaradt, s talán terjedt is, a leírt változatot kiemeli eredeti környezetéből, s helyenként igen szigorú társadalomkritikát fogalmaz. Ha hihetünk a szövegnek, a búcsúztatás elsősorban polgári, értelmiségi összejövétel volt, ahogyan a megverselt és írásban is rögzült szöveg is tanult írástudót és polgárosult formát sejtet.

3. Számunkra talán legérdekesebb azonban a vers első három strófája, ami az *oláh*, a *német* és a *zsidó* népcsoport – jellegadóknak vélt – vonásait fogalmazza meg. Az egyes nemzetekkel, ill. nemzetiségekkel kapcsolatos sztereotípiák jelennek meg ezekben a versszakokban, az általánosítás igényével, a sztereotípiák mentén való gondolkodás jegyeivel.¹⁰ Az egyes népcsoportok tevékenységi formáinak, külső jegyeinek és belső tulajdonságainak effajta megfogalmazása – korábbi előzmények után¹¹ – a 19. század elején általánosan elterjed a magyar irodalomban és közgondolkodásban.¹² Leginkább *Csaplovits János* munkásságát említi ebben a vonatkozásban a néprajzi irodalom: a „Kis-Európa” gondolat munkájában a Kárpát-medence együttélő népeinek szimbiózisában ölt testet, utalva azonban az egyes csoportok jellegadó vonásaira.¹³ Nem mutatható ki közvetlen kapcsolat a felsővisói szöveg és az említett – műfaji – előzmények között, a téma feldolgozásának módja azonban sugallja a szöveg előállítójának effajta jártasságát. Bár konzekvensen végigköveti az egyes társadalmi rétegek és életkorok jegyeit is, azok feldolgo-

⁶ Bulla Béla–Mendöl Tibor, 1999. 272.

⁷ Keszeg Vilmos, 1999. 29., 41.

⁸ Keszeg Vilmos, 1991. 11., 240–247.

⁹ A kérdéshez részletesen: Ujváry Zoltán, 1980., különösen 539–548.

¹⁰ Katona Judit, 1996. 59–66.

¹¹ Pl. Radványi Ferenc Nógrád-monográfiája (1711–1716. kézirat). Lásd: Viga Gyula, 1990. 261.

¹² Vö. például: Szirmai Antal, 1804.

¹³ Csaplovits János, 1822. IV. 47., Vö.: Kósa László, 1996. 5–14., Kósa László, 1996a 66–77.

zása már korántsem olyan markáns, mint a három együttélő náció esetében. Azok társadalomnéprajzi adatai éppen úgy becsesek persze, mint a szöveg szerzőjének személyes, emberi megnyilatkozása, s figyelmeztetnek arra, hogy talán keresnünk kell a hasonló szöveges emlékeket a peremterületek emlékhanyagában.

IRODALOM

Bulla Béla–Mendöl Tibor

1999 A Kárpát-medence földrajza. Budapest (Lucidus Kiadó)

Fényes Elek

1851 Magyarország geographiai szótára, I–IV. Pest

Hetényi Kálmán

1997 Máramaros megye természeti viszonyai. *S. Benedek András* (szerk.): Máramaros megye. Honismereti írások a monarchia korából, 7–24. Budapest – Beregszász (Hatodik Síp Alapítvány – Mandátum Kiadó)

Katona Judit

1996 Nemzeti sztereotípiák és a néprajz. *Katona Judit–Viga Gyula* (szerk.) Újabb eredmények az interetnikus kapcsolatok kutatásában, 59–66. Miskolc (Herman Ottó Múzeum)

Keszeg Vilmos

1991 A folklór határán. Bukarest (Kriterion)

1999 Írásbeliség a népi kultúrában. Kicsiny dalaim. Népi költők antológiája, 5–47. Válogatta, szerkesztette és az előszót írta: *Keszeg Vilmos*. Székelyudvarhely (Erdélyi Gondolat)

Kósa László

1996 A „Kis-Európa eszme” a magyar néprajzban. Nemesek, parasztok, polgárok (Néprajzi tanulmányok), 5–14. Folklor és Etnográfia 94. Debrecen (KLTE Néprajzi Tanszék)

1996a Gazdálkodásról alkotott előítéletek és nemzeti sztereotípiák. Nemesek, parasztok, polgárok (Néprajzi tanulmányok), 66–77. Folklor és Etnográfia 94. Debrecen (KLTE Néprajzi Tanszék)

Szirmay Antal

1804 Hungária in Parabolis. Buda

Ujváry Zoltán

1980 Népköltészet és irodalom a népi kéziratok könyvekben. Népszokás és népköltészet, 425–556. Debrecen (Alföldi Nyomda)

Viga Gyula

1990 Árucere és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen–Miskolc

KRIZA ILDIKÓ

LÜKŐ GÁBOR KÖSZÖNTÉSE 90. SZÜLETÉSNAJJA ALKALMÁBÓL

*Hullatja levelét az idő vén fája
Terítve hatalmas rétegben alája;
Én az avart jártam; tűnődve megálltam:
Egy régi levélen ezt írva találtam.*

(Arany János)

1999. november 4-én töltötte 90. évét Lükő Gábor, akinek tiszteletére készült íráskötet, a *Tűzcsiholó* (szerk.: *Pozsgai Péter*, Bp. 1999. 896. pp. XVI. tábla, CD) című kötetet a Magyarok Házában vette át. Különös volt ez az alkalom, nem csak azért, mert a jeles néprajzkutatót, a magyar szimbolikus gondolkodás mesterét köszöntötték a 90. születésnapja alkalmából, hanem inkább azért, mert Lükő Gábort egy időben – egészen sokáig – nem volt szokás köszönteni. Kortársai elhallgatták és az ifjabbak nem tudták, milyen értéket hozott a magyarságnak. Az ellentmondásos évek múltán most alkalom nyílik a visszagondolásra és a számadásra. A kerek születésnap nem pusztán egy szám a sok közül, hanem határozott figyelmeztetés az évek múlására és a számvetésre. Valójában önmagában is nagy dolog, ha valakinek megadatik a tisztes életkor és még nagyobb, ha eredményekben gazdag életutat tett meg.

A tevékeny élet, a különösen sokszínű kutatómunka, a sorsfordulókkal terhelt út alkonyához érve érdemes visszagondolnunk arra, mit kaptunk Lükő Gábortól és mi mindent köszönhetünk neki, a zenekutatónak, muzeológusnak, a jelek és jelrendszerek kutatójának, a tanárnak, a magyar művelődéstörténet bűváranak. Öszintén szembe kell nézni, hogy az elmúlt fél évszázadban, a vissza nem térő években hogyan értékeltük mi, a kortársak azt a tudást, azt a szemlélet- és ismeretanyagot, amit ő nyújtott nekünk, többnyire kéretlenül. Lükő Gábor következetesen mindig a saját gondolatrendszerében látta és látatta a magyar kultúrát, „*a magyar lélek formái*”-t- és a „*gyökereink*”-et, meg azok távolabbi összefüggéseit. Mennél többet kutatott, annál régiebb és bonyolultabb kapcsolódási kört tárt fel, szóljon akár a pentatóniáról, a nyelvi sajátosságokról, pl. a *feleim* jelentéséről vagy a szimbólumokról, a csillagnevekről, a krónikások félreolvasott történeteiről, a népművészet díszítményeinek üzenetközvetítő rendszeréről.

Az ünnepi alkalommal Faragó József, Kriza Ildikó, Olsvai Imre, Tánczos Vilmos és Vajda Mária méltatták Lükő Gábor munkásságát. Faragó és Olsvai az életút nagy jelentőségű állomását, a moldvai gyűjtőút érdemeit, a legrégebb csángó dalfelvételek különlegességét, a román–magyar kapcsolatokért való fáradozását értékelték. Vajda Mária az ígéretes debreceni éveket, Lükő Gábor életének magasan felfelé ívelő szakaszát idézte fel. A szimbólumrendszerek avatott kutatója, Tánczos Vilmos a méltatlanul mellőzött előd modernségéről szólt nagy elismeréssel. A tudományos köszöntöket népzenei bemutatások tagolták, amelyek között hallhattuk Lükő egykori gyűjtését fonográfól, Bartók népzenei feldolgozásait, meg hangszeres és énekes gyűjtéseket Ferencz Éva, Joób Emese, Juhász Zoltán, Kobzos Kiss Tamás és a Jánosi Együttes tolmácsolásában.

Lükő Gábor egészen fiatalon, még huszonöt éves sem volt, amikor megírta a moldvai terepmunkája után *A moldvai csángók* (Bp. 1936) című monográfiáját, a doktori disszertációját, ami azóta is követendő példa a tájmonográfiákhoz. A következő évtől már a debreceni Déri Múzeum muzeológusa, Karácsony Sándor munkatársa, 1945-től egyetemi magántanár. A debreceni években érlelődött *A magyar lélek formái* (Bp. 1942) fő gondolatköre, amely mindmáig alapműve a magyar népművészetben – folklórban, díszítőművészetben – fellelhető szimbólumok értelmezésének. E jelentős munkának a marxista elítélése és a felsőoktatásban lezajló ideológiai tisztogatás, valamint a Társaslélektani Intézet megszüntetése miatt Lükő Gábor a kommunista hatalomátvétel után ún. kényszernyugdíjazás áldozata lett. Ez az intézkedés meghatározta élete későbbi alakulását, és végérvényesen a tudomány mellőzött, agyonhallgatott kutatója lett. Előbb Gyulán, majd Baján volt muzeológus, végül Kiskunfélegyházán a kis múzeum igazgatójaként ment nyugdíjba három évtizeddel ezelőtt. Visszhangtalan maradt a pult alól árusított *A magyar lélek formái* második kiadása éppúgy, mint *A Kiskunság régi képfaragó és képmetsző művészete* (Kecskemét 1982) című könyve, amelyben továbbfejlesztette a korábbi szimbólumértelmező elképzeléseit. Soha nem jelent meg teljességében a Bartók és Kodály eredményeit továbbépítő *Pentaton hangrendszeréről* (I. Ethnographia 1962) szóló írása. Számos más, részletesebb vagy kisebb terjedelmű cikke is csak vidéki folyóiratokban illetve sokszorosított formában kis példányszámban került az érdeklődők elé. Kevesen olvasták a magyarság őstörténetére vonatkozó cikkeit vagy a krónikás hagyomány új értelmezését, a nyelvészeti fejtegetéseit és más írásokat. Ezek egy részét tisztelői a *Gyökereink 1–7.* (1991–98) című kötetekben tették közzé.

Lükő Gábor a magyar kultúrát a maga teljességében látta. Könnyedén mozgott a zene, a költészet, a népköltészet, az irodalom, a nyelvészet és a díszítőművészet világában, hogy az összetartozó részeket egymás mellé illessze. Nem csoda, ha Ady szimbolizmusában a néphit, a magyarság hajdani világképének elemeit találta meg, és éppen ezért Ady után ő is elmondhatta a közönyös európaiaknak:

*Megtudtam, hogy titkokat rejteget
A mi Dunánk, ez a vén róka,
Mikről talán sohase álmódott
Az ősi barlang-tüzek óta
Ez a közönyös Európa.*

Titkok nyomában járva feltárta és megmagyarázta a magyar őstörténet egykor összefüggő, de csak részletekben megmaradt tényeit. Figyelemre méltó, ahogyan a csodaszarvas monda Képes Krónika előtti értelmezéséről szól (*A jávorcsillag mítosz ábrázolásai az Ural-vidéki sziklarajzokon*), és a *himfi* szó jelentését magyarázza azoknak, akik a szavakat csak a legutóbbi idők és magyarázatok szintjén ismerik. A csillagmítoszok révén a régi műveltségünk monda- és hiedelemvilágát tárta fel, pl. *A Medvecsillag mítoszában*, vagy az *Ég sátora*, az *Ég tava*, az *Ég fája* kapcsán. A „rejtőző titkok” megértésére sorra vette, rendszerbe illesztette a középkori forrásokat, a rokon népek folklórában megbúvó elemeket, a díszítőművészetben megmaradt nyomokat és a máig élő népköltési szövegeket *A magyar jelképrendszer* című írásában. Eddig kutatatlan területre visz pl. az *Anya- és csecsemőóvó képek a régi magyar szekrényeken* című, gazdagon illusztrált cikkével. A magyar őstörténet folklór szempontú bemutatására vállalkozott, amikor a honfoglaló törzsek mítoszait vizs-

gálta. Új összefüggéseket talált, amit az adatok ismeretében sem vettek észre a történészek (l. *A magyarok titkos története*). Új adatokkal gazdagította ismeretünket a hun mondakör kapcsán Attila kardjának szimbolikáját értelmezve, eddig ismeretlen költészeti és képzőművészeti emlékeket vonva a kutatásba. Különösen izgalmas, ahogyan széles nyelvtudását hasznosította a *feleim, felekezet* szócsoport kapcsán a finnugor rokonság alátámasztására és a nyelvi formákat díszítmények értelmezésével toldotta meg. Azt is kevesen tudják, hogy az ugor medvetor nyomait megtalálta a magyar, román disznótor folklórájában.

Lükő Gábor kutatási módszere mindig a teljesség látásának igényét példázza, a nyelvi formákhoz az ábrázoló művészet szimbolikáját és a szó művészetét társította. Tudta, hogy a nyelvi, képi és hangokban kifejezett gondolatvilág szervesen összetartozik, ezeket nem lehet egymástól külön kutatni csak azért, mert a tudományok rendszere az utóbbi időkben ilyen irányt vett. Munkásságának egésze példa a szinkronikus látásmódra. Vas-kos kötetnyi írása van a népdalok jelképeiről, és a legrégiesebb dallamsorról, a pentatónia történeti alakulásáról. Terjedelmes monográfiái és rövidebb cikkei világossá tették a kapcsolódásokat, példát nyújtottak a szimbólumok megértéséhez. Az elfelejtett örökség feltárásán fáradozott hét évtizeden át és egyre szélesedő világlátással mutatta be a magyar műveltség mélységét, a szó, a dallam, az ábrázolt jel egymás mellé állításával.

Adyt idézve a közönyös Európa ébresztésére vállalkozott, elsősorban magyarul, de tette ezt németül és más nyelven is. Akinek volt füle a hallásra, meghallotta, megismerte gondolatait, éljen magyar földön, Finnországban, Amerikában vagy a távoli Kínában, a többség azonban értetlenül ment el mellette. Az a könyv, amelynek tanulmányaival a szerzők tisztelegnek Lükő Gábor előtt, nem véletlenül kapta a *Tűzcsiholó* címet és nem véletlenül idézte Adyt. Ez a kötet bizonyítja, hogy régi kollegák itthon és távoli vidéken, éppen úgy, mint a fiatal kutatók szép számmal méltányolják, becsülik őt, sokan tanítványként tisztelik a gondolatébresztő mestert, a „tűz csiholóját”. A szerzők egy része bizonyára nem ismeri egymást, de közös bennük, hogy a kultúra mélységeit szeretnék megérteni és az Ady-idézte titkokat felszínre hozni. Lükő Gábor ebben volt példakép, és a soha kellőképpen nem értékelt, mégis töretlen erővel folytatott munkássága, nemzetébresztő gondolkodása megérintette kortársait és az utána jövő nemzedéket, amiért neki köszönettel tartozunk nem csak a 90. születésnapján.

Lükő Gábor főbb művei

Könyvek

A moldvai csángók 1. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal. Bp. 1936. (Néprajzi füzetek 1.)

A hortobágyi pásztorművészet. Debrecen, 1940.

A magyar lélek formái. Bp. 1942. (második kiadás 1986)

A Kiskunság régi képfaragó és képmetsző művészete. Kecskemét 1982.

Gyökereink 1. (Társaslélektani Intézet Dolgozatai) Magyarország 1991.

1. Családfánk vagy gyökereink 2. A magyarok titkos története 3. Mit is szőtt a mi öreganyánk.

Gyökereink 2. (Társaslélektani Int. Dolg.) Magyarország 1991.

1. A Medvecsillag mítosza 2. Anya- és csecsemőóvó képek a régi magyar szekrényeken. 3. Tata és az ugor teremtmésmítosz

Keresztútnál. Tartu 1991.

1. Keresztútnál. 2. Magyar népkutatás. 3. A népművészet összehasonlító vizsgálata
4. Elszabadult homok. 5. Valaki kiállt középre. 6. Magyarok titkos története

Gyökereink 3–4. (Társaslélektani Int. Dolg.) Magyarország 1992.

1. Az eleven képek. 2. A magyar jelképrendszer. 3. Az ötfokú zene kapujában. 4. A fekete zongora. Emlékezés Bartók Bélára. 5. A Cantata Profana témájának népi ábrázolása. 6. Dalok tüzes szekerén

Gyökereink 5–6. (Társaslélektani Int. Dolg.) Magyarország 1993.

- I. Az Ég mítoszai. 1. Az Ég sátora. 2. Az Ég tava. 3. Az Ég fája

II. Szeméten tengődő táltosaink

III. Régi porszaruk művészete 1. Eredete. 2. Aktualitása

Gyökereink 7. (Társaslélektani Int. Dolg.) Magyarország 1998.

Történetünk és történetfróink. Történetünk ismeretlen korszakai. Feleim, felekeztem

I. Időtlen időben

II. Múló időben

Szerkesztések

1946–1947. *Keleti Kapu.* A debreceni Magyar–Román Társaság lapja

1947. *A Nap lakodalma.* Román népballadák, Debrecen

Cikkek, tanulmányok

A román monografisták falukutató munkája. In: Bodor Antal (szerk.) Honismeret könyve 1935.

Havaselve és Moldva népe a X–XII. században. Ethn. 1935. 90–105.

A magyar himzőművészet eredete és története. Népr. Ért. 1939. 14–39. 310–354.

Kolindák Bartók gyűjtéséből. In: Keleti Kapu 1947. 17–19.

A magyar népdalszövegek régi típusa. Népr. Ért. 1957.

Samanisztikus eredetű ráolvasások a románoknál. Ethn. 1961. 112–132.

A pentaton hangrendszer. Ethn. 1962. 277–289.

A jávorcsillagmítosz az Ural-vidéki sziklarajzokon. Ethn. 1962. 432–443.

Das Fünfstufige Tonsystem. Ural-Altäische Jahrbücher 1963. 64–75.

Zur Frage der Musikkultur in der Slawischen Urzeit. Studia Slavica 1964. 237–289.

A zagyarékasi siratódallam. Jászok 1964. 177–180.

Az ugor totemisztikus exogámia emlékei a magyar folklórban. Ethn. 1965. 32–85.

Vestigis indo-européens dans le folklore musical des peuples finno-ougriens. Etudes Finno-

Ougriennes II. 1965. 35–68.

Noitarummun muistoja unkaralaisessa kansntaiteessa. In: Kotisentu 1969 199–205.

„Versek a patvarban” A magyar nép versmondó hagyományából. Nyelvőr 1970. 416–423.

A dozmati regösének. Honismeret 1975/1-2. 60–64.

Creatia populara si musica. In: Din Tradiiile populare ale romanilor in Ung. 1975. 33–55.

Hajósutak Gyula környékén. In: Új Aurora Békéscsaba 1976. 122–134.

Any- és csecsemőóvó képek a régi magyar szekrényeken. Orvostörténeti Közl. 1976. 177–224.

Tata és az ugor teremtmítosz. Új Forrás 1976.

A Medvecsillag mítosza. Forrás. 1981/11. 28–32.

Elavad pildid. In: Kas tahame iseseisvuda ka kultuuriliselt Tallin 1994. 67–94.

VOIGT VILMOS

VÁRATLANUL LEZÁRULT DEMÉNY ISTVÁN PÁL ÉLETMŰVE

A közelmúlt egyik legszörnyűbb híre volt az első tekintetre érthetetlen üzenet: 2000. január 4-én Marosvásárhelyt elhunyt a kiváló erdélyi magyar folklorista. Két nap múlva Sepsiszentgyörgyön temették el. Felesége, Gazda Klára, kolozsvári kollégái és barátai gyászában osztozik a két haza néprajzi közvéleménye is. Demény csendes, visszahúzódnak látszó ember volt, ám igazán sokoldalú és invenciózus tudós, akiről csak most derült ki, milyen sokan szerették.

Most csak igen rövid pályaképet adhatunk: életművének tüzetes elemzésére akkor kell majd visszatérni, ha megjelennek most félbehagyott dolgozatai is. Erre van is remény.

Nagyenyeden született, 1949. április 28-án. Az itteni (hajdani) Református Kollégiumban tanult. 1967-es érettségije után a kolozsvári egyetem magyar nyelv és irodalom szakára nyert felvételt. Itteni szakdolgozata a *Kerekes Izsák ballada* szövegfilológiáját tárgyalta. Doktori értekezéséért (1978-ban) ezt olyan irányba fejlesztette tovább, hogy általában is keleti eredetűnek tartott, hősepikai maradványnak tekintett balladakincsünket jellemezze. 1980-ban már meg is jelent kismonográfiája: *Kerekes Izsák balladája. Összehasonlító-tipológiai tanulmány* (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest). 1972 és 1978 között több helyen is tanított, ezután (1985-ig) a Csíki Székely Múzeum etnográfus munkatársa volt. 1985-től 1990-ig Sepsiszentgyörgyön a Kovászna Megyei Könyvtár munkatársa. 1990 augusztusában kerül a kolozsvári akadémiai Folklor Intézetbe, kutatói státusba. Fő feladata az itt őrzött (hatalmas mennyiségű) magyar verses népköltészet szövegeinek rendezése volt.

1999 augusztusában végre orvoshoz ment, a lesújtó diagnózist ugyan intenzív és gondos kezelés követte, ám a leukémia olyannyira előrehaladt, hogy nem volt segítség.

Demény magyar hősepikai kutatásait számos cikkben és két további kötetben összegezte: *A Szent László-legenda és Molnár Anna balladája* (Kolozsvár, 1992. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Erdélyi Tudományos Füzetek 212.) és *A magyar szóbeli hősi epika* (Csíkszereda, 1997. Pallas-Akadémiai Könyvkiadó). Több dolgozatban obi-ugor, szibériai szövegeket mutatott be. Még ennél is tágabb körben, egészen Kínáig nyomozott népköltési szűzséket. A román folklór szövegeinek igen alapos ismerője volt, noha erről kevesebbet írt. Muzeológusként a népművészeti tárgyak vizsgálatát kapta feladatként.

Életútját a távcső mindkét végéről nézve is leírhatjuk. Voltaképpen egész életében kedvenc témáival foglalkozhatott. Tanári, múzeumi, könyvtári évei azonban mégiscsak kiterőt jelentettek. Rendszeresen előadta a kolozsvári hallgatóknak az uráli népek folk-

lórját. Azonban mégsem volt kiemelkedő terepmunkás, szibériai ismereteit nem tudta helyszíni szemlével bővíteni. Igen gondos filológus volt, ám éppen komparatív kutatásaihoz sok-sok szakmunkára lett volna szüksége. Noha megbízható kolléga és kedves elbeszélő volt: mégsem volt társasági ember, nem látogatta a nemzetközi tudományos kongresszusokat. Irigylésre méltóan koncentrált tudományos vizsgálatait, ám nagyon sok minden megírására már nem volt ideje. Fiatalabb volt annál, hogy a sztálinizmus korának sebeit megtapasztalja, ám Ceausescu uralkodását végig „élvezhette”. Nem panaszkodott, ám az ő nemzedékét is megnyomorította a történelem. Egyszóval keserves és sikeres egy-szerre volt az ő élete is.

Hogy személyes kapcsolatunkat is említsem, elég régóta ismertük egymást. Az aktuális román folklorisztikáról a leggyorsabban és legpontosabban tőle kaptam adatokat és könyveket is. Mindenki örült, amikor az 1999-es tavaszi félévben nálunk, a budapesti egyetem Folklore Tanszékén lett vendégprofesszor.

Mínthogy hasonló kéréseinket-javaslatainkat általában vissza szokták utasítani, csak az utolsó pillanatban hittem el, hogy tényleg jöhet. (Ehhez többek között munkahelyének, akkor már a kolozsvári folklor archívumnak engedélyére is szükségünk volt. Máig hálásak vagyunk, hogy ez könnyen ment.) Így egy kissé összetorlódtak budapesti feladatai. Ugyan elsősorban verses epika-kutatásait kellett hogy bemutassa, azért népdalról, népmesékről is beszélt, sőt több mint húsz szemináriumi dolgozat is készült e sokrétű tárgykörből az ő vezetésével. Ekkor is kiderült igazán sokoldalú és alapos tájékozottsága, józan felfogása. Tudom, ő is mondta, mennyire jól érezte magát a budapesti tanszéken. Noha kezdetben többször is megkérdezte: mit hogyan csináljon –, ám hamar rájött, hogy azt csinál, amit ő óhajt. Ez a „szabadság” – amit nálunk csak a meghívottak személyének elég szigorú kiválogatása előz meg – egy idő után nagyon jólesett neki is. Hallgatóink is megszerették. Érdekes tény, hogy több, jobb, hosszabb dolgozatokat írtak számára, mint nekünk, a stábnak. Így utólag, azt is látom, nálunk is túl sokat dolgozott: könyvtárakban, archívumokban szinte mindazt meg akarta nézni, amit otthon nem találhatott. Többet kellett volna pihennie, kikapcsolódnia! Vagy mégiscsak előre érezte, milyen csúfosan rövidre volt élete szabva? Épp hogy betöltötte az ötvenedik évét, amikor már csak a betegséggel való végső küzdelem maradt számára.

Legelső feladatunk: összeállítani művei jegyzékét, kéziratban maradt írásaiból pedig minél többet megjelentetni. Munkásságának folytatója egyhamar nem akad.

Kevés olyan kollégát ismerek, aki ennyire megbízható, akár még konok is volt munkáiban. Elsősorban olyan témák érdekelték (mint például a végtére soha meg sem ismerhető magyar ösköltészet), ahol két kutatónak sosem lesz azonos a felfogása. Magam sokkal óvatosabban fogalmaznám meg elképzeléseimet az ő témáit illetően. Ám ez sosem volt akadálya együttműködésünknek, barátságunknak. Nem lidércképeket kergetett, hanem a valódi adatokat illesztette egymás mellé: ám az általa önállóan megtervezett mozaikképbe. Ezért is maradandó mindaz, amit alkotott. Ez pedig mennyiségben, minőségben egyformán jelentős.

Talán még azt sem felesleges ide írni, hogy sosem hangsúlyozta a maga személyének fontosságát, témáinak a nemzeti érzést tápláló voltát. Nem írt fellengző vagy lelkes félmondatokat, még akkor sem, ha évek és kilométerek ezreivel foglalkozott is. Nagyon is

elfogulatlan volt e nagyon is egy irányban dolgozó tudós. Ilyen szempontból is hiteles és nagyon tisztességes az ő életműve. (Szerencsére mai kollégáinak sokoldalú munkássága igen sok jó párhuzamot kínál mindehhez.) Akkor teljesedett ki az ő életműve is, amikor egyszerre sokszorosára nőtt az erdélyi magyar folklorisztika. Sok minden összeköti az ő munkásságát pályatársaiéval. Ugyan félreérthetetlenül különálló és külön jellemezhető kutató volt – ám mindig közösségben dolgozott, vállalta a reá háruló feladatokat. Még élvezte is ezeket, akár a számítógépes szövegelemzés azért számára is váratlanul induló kihívásait. És ha sokoldalúságát felismerhettük, azért biztosan sok mindentről sok mindent tudhattunk volna meg, ha tovább élhetett volna!

Ezért is hiányzik egész néprajzi látóhatárunkból: Patyi, ahogy barátai (is) nevezték.

Demény István Pál írásainak kronologikus bibliográfiája

1971

1. *A sumér rokonság divatáról és a sumér divat rokonságáról.* Echinox, 1971. nr. 4., 5., 6., 7.
2. *Balassi Bálint költészetének vitatott stíluselemei.* Echinox, 1971. nr. 7.

1972

3. *A regösénekekről.* Echinox, 1972. nr. 3.
4. *Az ősköltészetéről.* Echinox, 1972. nr. 4. Újraközölve: *Bábel tornyán.* Bukarest, 1983. 218–223.

1973

5. *Két egyezés a középkori krónikák és a népballadák szövegében.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (A továbbiakban: NyIrK.) XVII. 1973. 155–159.

1974

6. *Háromszék balladakincse.* (Albert Ernő: Háromszéki népballadák. Bukarest, 1973.) A Hét. 1974. nr. 1.
7. *A mesemondó...* (A mesemondó Jakab István. Bukarest, 1974.) A Hét. 1975. nr. 27.

1977

8. *Erdélyi szász népköltészet.* (Kányádi Sándor: Egy kis madárka ül vala. Bukarest, 1977) Vörös Zászló. 1977. nr. 137.
9. *Dr. Kós Károly: Tájak, falvak, hagyományok.* Vörös Zászló. 1977. nr. 173.
10. *Az északi-osztják hősi énekek tipológiai elemzése.* NyIrK. XXI. 1977. 33–43.
11. Faragó József–Nagy Jenő–Vámszer Géza: *Kalotaszegi magyar népviselet.* (Bukarest, 1977) Vörös Zászló. 1977. dec.
12. Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség.* (Bukarest, 1977) Vörös Zászló. 1977. dec.

1978

13. *Aegirtől Zamolxiszig.* (Szabó György: Európai mítoszok és mondák. Bukarest, 1977) Vörös Zászló, 1978. febr.
14. *Balladák és balladakutatók.* (Faragó József: Balladák földjén. Bukarest, 1977) Vörös Zászló, 1978. nr. 58.
15. *Gernyeszegi népmesék.* (Rózsa királyfi. Bukarest, 1977) Vörös Zászló, 1978. nr. 65.
16. *Az északi-osztják hősi énekek történeti fejlődése.* NyIrK. XXII. 1978. 147–158.

1979

17. *Néprajz és múzeum.* Hargita. 1979. jan. 9.
18. *Harmadfél évszázados szociográfia.* (Apor Péter: Metamorphosis Transilvaniae. Bukarest, 1978.) Vörös Zászló, 1979. jan.
19. *Szatmári népballadák.* (Bukarest, 1978) A Hét, 1979. III. 23.
20. Szilágyi N. Sándor: *Világunk, a nyelv.* (Bukarest, 1978) Vörös Zászló, 1979. ápr.

1980

21. *Egy új balladakötet.* (Ráduly János: Elindultam világ útján. Bukarest, 1979) Hargita, 1980. febr. 22.
22. *Adalékok a festékesek díszítőelemeinek kutatásához.* Művelődés. 1980. 5. 33–34.
23. *Csikból előkerült alakos kályhacsempék.* Aluta. X–XI. 1980. 243–254. (János Pállal și Kristó Tiborral)
24. *A táltos és a garabonciás Arany János műveiben.* Népismereti Dolgozatok, 1980. 225–230.
25. Dr. Kós Károly: *Eszköz, munka, néphagyomány.* (Bukarest, 1979) Művelődés, 1980. nr.7. p. 36.
26. *Kerekes Izsák balladája.* Bukarest, Kriterion, 1980. (165 lap)

1981

27. *Kísérlet László király kerlési kalandjának összehasonlító vizsgálatára.* Népismereti Dolgozatok, 1981. 175–184.

1982

28. *A néprajztudomány lehetséges forrásai.* Művelődés, 1982. 6. 36.

1983

29. *Somnul voinicesc – un motiv arhaic al baladelor populare românești.* Ialomița. Slobozia, 1983. 430–436.
30. Al. I. Amzulescu: *Cîntecul epic eroic.* București, 1981. Művelődés, 1983. 6. 40.
31. Maria Ioniță: *Cartea vîlvelor.* Legende din Apuseni. Cu un cuvînt înainte de Ion Șeuleanu. Ed. Dacia, Cluj-Napoca, 1982. 271. Ára 14 lej. Művelődés, 1983. 7. 40.
- 32a. *A vogul hősi epika.* I. NyÍrK. XXVII. 1983. 115–124.

1984

- 32b. *A vogul hősi epika.* NyÍrK. XXVIII. 1984. 23–32.
33. *Szavak és dolgok.* (Nagy Jenő: Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok. Bukarest, 1984.) Utunk, 1984. 19.

1985

34. Al. I. Amzulescu: *Balada familială.* Tipologia și corpus de texte poetice. București, 1983. Művelődés, 1985. nr. 2. p. 39.
35. *Kályhacsempék és tanulságok.* (Székelykeresztúri kályhacsempék. 15–17. század. Írta Benkő Elek. Rajzolta Ughy István. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1984. 79 p. 64 tábla.) Művelődés, 1985. nr. 9. p. 37–39.
36. *Egy 1584-es csúfolódó ének tanulságai.* Művelődés, 1985. 12. 38–39.

1986

37. *Csernátoni mennyezetartó gerendák forgórozettái.* (Haszmann Pállal.) Megyei Tükör. 1986. okt. 31.
38. *Mennyezetartó gerendák szilvamagos rozettái.* (Haszmann Pállal.) Megyei Tükör, 1986. dec. 5.
39. *Összetett rozetták.* (Haszmann Pállal.) Megyei Tükör, 1986. dec. 26.

1987

40. *A sulyok.* (Haszmann Pállal.) Megyei Tükör, 1987. jan. 30.
41. *Csernátoni vászonfeszítők.* (Haszmann Pállal.) Megyei Tükör. 1987. febr. 27.
42. *Az ácsolt láda.* (Haszmann Pállal.) Megyei Tükör. 1987. ápr.3.
43. *Az ácsolt ládák díszítése.* (Haszmann Pállal.) Megyei Tükör. 1987. május 8.
44. *Régi kályhacsempék.* (Haszmann Pállal.) Megyei Tükör. 1987. május 22.
45. *Geometrikus díszű porszaru.* Megyei Tükör. 1987. jún. 5.
46. *Naturális ábrázolású porszaru díszítmény.* (Haszmann Pállal.) Megyei Tükör. 1987. jún. 12.
47. *Rézlemez rátétes fa lőportartó.* Megyei Tükör. 1987. jún. 26.
48. *Észak-moldvai típusú porszaru Erdővidékről.* Megyei Tükör. 1987. júl. 10.
49. *Díszített kéregsótartók Csernáton vidékéről.* (Haszmann Pállal.) Megyei Tükör, 1987. júl. 31.
50. *Faragott háztetődíszek.* (Haszmann Pállal.) Megyei Tükör. 1987. aug. 7.
51. *A galambbúgos nagykapu.* (Haszmann Pállal.) Megyei Tükör. 1987. aug. 28.
52. *Pávai nagykapu.* (Haszmann Pállal.) Megyei Tükör. 1987. okt. 23.
53. *Előpataki ácsolt láda.* Megyei Tükör. 1987. okt. 30.

1988

54. *Cornurile de praf de pușcă din colecția Muzeului Județean Covasna.* Aluta. XVII–XVIII. (1985–1986.) Sfântu Gheorghe, 1988. p. 293–307.

1990

55. *Hozzászólás a „kivándorlás” kérdéséhez.* Európai Idő. I. évf. 21. sz. 1990. jún. 15.
56. *Homogén-e az értelmiség?* Hozzászólás Niedermüller Péter cikkéhez. Európai Idő. 1990. 45. sz.

1991

57. *Levél D. Lőrincz Józsefhez.* Európai Idő. 1991. 3. és 4. sz.
58. *Értelmiségünk 1990-ben.* Európai Idő. 1991. 13. és 14. sz.
59. *„Adja be írásban...”.* Gondolatok az RMDSZ II. Kongresszusa előtt. Romániai Magyar Szó. 41. sz. 1991. ápr. 17.
60. *A tanárképzésről meg a szolgálatról.* Fiatal Fórum. III. 17. sz. 1991. ápr. 27.
61. *Nyitottabb politizálást.* Ajánlat az RMDSZ-nek. Szabadság (Kolozsvár). III. 98. sz. 1991. május 23.
62. *Az eszmei tisztázatlanságról és annak következményeiről.* Európai Idő. II. 43–44. sz.
63. *Tovább él a régi mentalitás.* Európai Idő. II. 47–48. sz.

64. *Mohács nem kell, de tükör – igen, RMDSZ.* Tallózás, avagy megint az eszmei tisztázatlanságról. Európai Idő. II. 51–52.
65. *Táltos* szavunk eredetéhez. (Etimologia cuvântului maghiar *táltos* [şaman]). NyIrK. XXXV. 1991. p. 133–136.

1992

66. *A Szent László-legenda és Molnár Anna balladája.* Kolozsvár, az Erdélyi Múzeum Egyesület kiadása, 1992. Erdélyi Tudományos Füzetek 212. sz. (48 lap.)
67. *Szemponctok a falusi gazdálkodás jelenkori átalakulásának vizsgálatához.* (Kérdőív. Gazda Klárával.) (A) Kriza János Néprajzi Társaság Értesítője. 1992. 1–2. 12–14.
68. *Ünneprontó cikk Kőrösi Csoma Sándorról.* Helikon (Kolozsvár). 1992. 23.

1993

69. *Kínai és magyar dalok hasonlóságai.* Honismeret. 1993. 2. 58–60.
70. *Összehasonlító módszer az etnológiában.* Korunk. 1993. 8. 112–115.
71. *Bika képében viaskodó táltosok a régi Kínában.* Honismeret. 1993. 4. 66–70.
72. *A déli-osztják hősi epika.* NyIrK. XXXVI. 1992. 141–154.

1994

73. *Megjegyzések László Gyula Szent László könyve kapcsán.* László Gyula: A Szent László-legenda középkori falképei. Tájak – Korok – Múzeumok Könyvtára 4. Bp. 1993. 262 lap. Erdélyi Múzeum. LV. 1993. 3–4. 145–148.
74. *Balada „Corbul și Vântul”.* Contribuții la cunoașterea epicii mitologice românești. Anuarul Arhivei de Folclor. (În continuare: AAF.) XII–XIV. 1991–1993. p. 205–215.
75. *Néphagyományok új környezetben.* Tanulmányok a folklorizmus köréből. (Cultura populară de la tradiție la contemporaneitate. Studii din domeniul folclorismului.) Szerkesztette Bíró Zoltán, Gagy József és Péntek János. București, Kriterion, 1987. 248 p. AAF. XII–XIV. (1991–1993). p. 521–522.
76. *Kósa László: A magyar néprajz tudománytörténete.* (Istoria științei etnografice maghiare.) Budapest, Gondolat, 1989. 335 p. AAF. XII–XIV. (1991–1993). p. 561–564.
77. *A hejgetés meg a sámánének.* Néprajzi Látóhatár. III. 1994. 1–2. 135–150.
78. *A világfa.* Honismeret. 1994. 4. 30–36.
79. *Hősi epikai elemek egy video-filmben, avagy: létezik-e konvergens fejlődés?* Helikon. 1994. 14. sz. 18.

1995

80. *A szelkup hősi epika.* NyIrK. XXXVIII. 1994. 39–54.

81. *Archaikus elemek Vörösmarty Tündérvölgy c. elbeszélő költeményében.* Honismeret. 1995. 2. 87–92.

1996

82. *A síró gyermek szerepe a hőskölteményekben.* Honismeret. 1996. 2. 82–87.
83. *A Hargita megyei gótikus falfestmények ikonográfiája.* Csíkszereda, Csfki Székely Múzeum, 1996. 20 (számozatlan) lap. (M. László Zsuzsannával.)
84. *Vargyas Lajos és a magyar hősi epika kutatása.* Magyar Szemle. 1996. 8–9. 725–731.
85. *Emese álma.* Erdélyi Múzeum. LVIII. 1996. 65–82.

1997

86. *Csatakiáltásból való jóslás a régi germánoknál és az osztjákoknál.* Antik Tanulmányok. XL. 1996. 1–2. 217–219.
87. *Hogyan értékeljük a folklórkutatást avagy gondolatok Keszeg Vilmos tanulmányáról.* Erdélyi Múzeum LVIII. 1996. 328–337.
88. *A magyar szóbeli hősi epika.* Csíkszereda, Pallas–Akadémia Könyvkiadó, 1997. (340 lap.)
89. *Unele aspecte ale motivului „treceerii peste apă” în folclorul românesc și maghiar.* AAF. XV–XVII. (1994–1996). p. 301–315.
90. *Hungarian heroic Epic from the Magyar Settlement (A.D. 896).* Acta Ethnographica. 4. 1996. p. 135–141.
91. *Adalékok népdalaink régi rétegének ismeretéhez, avagy léteznek-e magyar–kínai folklórpárhuzamok, és ha igen, mi következik belőlük?* In: *Szöveg és stílus.* Szabó Zoltán köszöntése. (szerk. Péntek János). Kolozsvár, 1997. 121–128.

1998

92. *Világfa, sárkány és a transz fokozatai.* In: *Eksztázis. álom, látomás.* Vallásétnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. Szerkesztette Pócs Éva. Bp. 1998. 64–71.
93. *A honfoglalás előtti szóbeli hősi epika.* In: *Új könyvműhely.* Öt éves a Pallas-Akadémia Könyvkiadó. Szerk. Kozma Mária. Csíkszereda, 1998. 88–91.
94. *A világfa kivágása.* (A) Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve. 6. 1998. 27–51.
95. *A honfoglaláskori szóbeli hősi epika.* Ethnographia. 107. 1996. 159–166.

1999

96. *A darázs lenyelése.* In: *Démonikus és szakrális világok határán.* Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára. (Szerk. Benedek Katalin és Csonka-Takács Eszter.) Bp. 1999. 333–343.

97. *Curiosa I. Táltosok, kerekek, lángok.* Összehasonlító-folklorisztikai tanulmányok. Csíkszereda, 1999. (240 lap).
98. *A szóbeli hősi epika.* In: A magyar népi kultúra. Alapfogalmak. Folklor. Anyagi kultúra. Tankönyv. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvkiadó, 1999. 44–46.
99. *A népdalok.* In: A magyar népi kultúra. Alapfogalmak. Folklor. Anyagi kultúra. Tankönyv. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvkiadó, 1999. 65–71.
100. *Samanisztikus motívumok Ady-versekben.* In: Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére. Táton Kiadó. Szerkesztette Pozsgai Péter. Budapest. 623–628.

2000

101. *Kísérlet az alkalomhoz nem kötött népdalok számítógépes elemzésére.* In: Folklorisztika 2000-ben. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára. Szerkesztette: Balázs Géza, Csoma Zsigmond, Jung Károly, Nagy Ilona, Verebélyi Kincső. Budapest, 2000. 29–39.

Összeállította: Gazda Klára

KÜLLŐS IMRE–KÜLLŐS IMOLA

MOLNÁR AMBRUS EMLÉKEZETE

„Hitben és türelemben hordozott szenvedés után, 78 éves korában visszaadta lelkét Teremtőjének. Áldott életéért hálaadó istentiszteleten mondunk köszönetet 2000. március 20-án 12 órakor a mezőberényi református templomban.” Így szólt a gyászjelentés, de mi, akik közel álltunk hozzá, még ma sem fogjuk fel egészen, hogy nincs már közöttünk. Tudtuk ugyan, hogy súlyos beteg Ambrus bátyánk, de azt reméltük, hogy hihetetlen energiájával és munkakedvével legyőzi a betegséget. Hisz még az őszön is így is volt: konferenciát szervezett, utazott, gyűjtött és írt. Kifogyhatatlan volt az ötletekben és a megvalósítandó tervekben. Fiatalokat megszegényítő munkabírással dolgozott élete utolsó hónapjaiban is.

Temetése – kívánságának megfelelően – szülőhelyén, a Református Egyház szertartásrendje szerint folyt le. A templomi igeszolgálatot dr. Bölcskei Gusztáv, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, a Zsinat lelkészi elnöke végezte. A ravatálnál és a sírnál keresztkomája, Nagy Gyula biharkeresztesi lelkipásztor megindító szavait hallhatuk. A végső búcsúzásra több mint 600 gyászoló jött el. Rokonok, barátok, kollégák, családtagok rótták le tiszteletüket a sírnál. Egykori hívei, szolgatársai, beosztottai jöttek el, némelyek nagy messzeségből is. A református templom padsorai teljesen megteltek, a gyászolók személyautói és autóbuszai – a rendőri irányítás ellenére – alig fértek el a környéken.

Mezőberény csodálkozó lakosai talán csak ekkor értették meg, hogy nagy embernek, jelentős egyéniségnek voltak a földijeik.

Molnár Ambrus nyugalmazott református esperes, a mátraházai Református Lelkész-tüdülő lelkész igazgatója utolsó munkái közül kettőnek még örülhetett. A betegágyán vette kézbe *Békés pusztulása és újjászületése* című történeti monográfiáját (kiadta a Mundos Egyetemi Kiadó, sőt sikeres sajtóbemutatón is méltatták a könyvet és íróját) valamint a *Vallási néprajz* című sorozat Dankó Imre tiszteletére összeállított 10. kötetét. Ebben a naptári év református ünnepeit, szokásait vette számba.

Még a nyomdában van az a műve, amely az utóbbi években a Magyarországi Református Egyház Gyűjteményi Tanácsának megbízásából (F. Csiszár Sarolta, Küllős Imre és P. Szalay Emőke bevonásával) végzett kutatómunka eredményeit tartalmazza. Kis csapata faluról falura haladva feltárta, leírta és fotókkal is dokumentálta a határon kívüli (kárpataljai, horvátországi és szlovéniai) református gyülekezetek ingó és ingatlan javait, és megírta e gyülekezetek rövid történetét. Ennek az egyház- és művelődéstörténeti, néprajzi és magyarságkutató szempontból is fontos felmérésnek I. kötete – mely Máramaros és Ugocsa református egyházközsegeinek leírását és teljes inventáriumát tartalmazza

– a közeli hetekben várhatóan megjelenik, és nyomdára kész a beregi (II–III.), valamint a horvátországi kötet is. Ám az ungi falvak egyháztörténetének megírását már nem tudta befejezni Ambrus bátyánk, ez a feladat tehát reánk, munkatársaira vár.

Egy másik félbe maradt munkáját, a mesterének tartott Illyés Endre professzor, református lelkipásztor kiadatlan néprajzi írásainak könyvvé szerkesztését halála előtt Ujváry Zoltánra bízta. (Ez lesz a Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója *Vallási Néprajz* című könyvsorozatának újabb kötete, amelyet a Debreceni Egyetem fog kiadni.)

Molnár Ambrus igazi „self made man” néprajzos volt. Mezőberényi kisbirtokos szülők második gyermekeként született. Kereskedelmi középiskolában érettségizett Nagyváradon, majd a csaknem két éves frontszolgálat és négy év orosz hadifogság után az '50-es évek elején szerzett lelkészi képesítést a debreceni teológián. Már első szolgálati helyén, a Bihar megyei Sápon elkezdte néprajzi, gazdaság- és egyháztörténeti vonatkozású adatgyűjtéseit. Balassa Iván és Morvay Péter útmutatását, tanácsait követve az '50-es évek végén kapcsolódott be az önkéntes néprajzi és nyelvjárásgyűjtő mozgalomba, és a '60-as években már országos pályadíjakat nyert. Gyűjtött ő határ- és dülöneveket, történeti és hiedelemmondákat, régi tárgyakat, kéziratokat, vallásos könyveket, nyomtatványokat. Ezekből több helyütt kiállításokat is rendezett. Méltán kapta meg a Néprajzi Társaságtól 1977-ben az önkéntes gyűjtőmozgalomban való részvételéért a Sebestyén Gyula emlékérmét.

Egyházi előljárói sokáig nem nézték jó szemmel „néprajzos” tevékenységét. Pedig ő volt az élő példa arra, hogy eredményes igehirdetést, gyümölcstermő lelkipásztori munkát csak úgy lehet végezni, ha a pap nem „idegen” szolgálati helyén, hanem ismeri a rábízott gyülekezet történetét, kultúráját, megérti annak gondolkodásmódját, szokásait. Többek között ezt tanította Molnár Ambrus meghívott előadóként az ELTE Folklore Tanszékén, meg a sárospataki és a budapesti Református Teológián tartott protestáns egyházi néprajzi kurzusain.

Az életművét elismerő díszdoktori címet néprajzos kutatók kezdeményezésére kapta meg egyházától 1997-ben. A mi tudományterületünk ugyanis az ő szervezőkészségének köszönheti a protestáns egyházi néprajzi kutatások fellendülését az utóbbi két évtizedben. A Református Teológiai Doktorok Kollégiumán belül 1980-ban megalakult Egyházi Néprajzi Szekciónak ő nemcsak elnöke, de kifogyhatatlan energiájú motorja és mindene – valójában a szíve – volt, aki – felekezetükre való tekintet nélkül – világi szakkutatókat, falusi lelkészeket, orvosokat, tanítókat és néprajz szakos egyetemi hallgatókat tudott megnyerni a vallási néprajzi kutatásnak. Valahonnan mindig tudott pénzt szerezni ahhoz, hogy a *Vallási Néprajz* című sorozat újabb és újabb (a Szekció tevékenységét dokumentáló) kötete megjelenjen.

Ambrus bátyánk hihetetlen jó érzékkel talált rá néprajzi jelenségekre, egyház- és művelődéstörténetileg fontos adatokra. Még ahhoz is volt energiája, hogy felnőtt fejjel megtanulja a kutatás módszertanát, hogy hogyan kell forrásait leírni, azok történeti hátterét feltárni, dokumentálni. Példaként csak a hajdúhadházi *Szent Asszonyok és Szent Emberek Társaságát*, az egyházi takarékmagtárak kérdését, a protestáns látomások és a passiónéklés történetét, egy sápi parasztszalad gazdasági naplójának elemzését, sápi mondagyűjtését vagy a Küküllői Egyházmegye 16–20. századi teljes iratanyagának mikrofilmre mentését és megkezdett feldolgozását említhetném.

Sokrétű munkásságának teljes bibliográfiáját, olvasmányként is élvezetes életrajzi elbeszélését, valamint sápi mondagyűjtését most rendezzük sajtó alá. Ígéretünk van arra, hogy Molnár Ambrus emlékének tiszteletére és az Egyházi Néprajzi Szekció megalakulása 20. évfordulójának köszöntésére a Teológiai Doktorok Kollégiumának Tanulmányi Osztálya még ez évben kiadja ezt a kötetet.

Molnár Ambrus cselekedeteit – lelkesként, kutatóként és magán emberként is – mindenkor mély, külsőségektől mentes istenhite, magyarságtudata és hazaszeretete irányította. Nem ismertünk nála egyenesebb, tisztább és igazabb embert. Sorsával megelégedett, a rábízott talentumokkal jól sáfárkodó, hűséges szolgája volt az Úrnak. Szeretetre méltó egyénisége, példaadó embersége nagyon fog hiányozni mindnyájunknak, akik közelebbről ismerhettük őt. Legyen áldott haló porában is! Emlékét megőrizzük, vallási néprajzi munkáját – Isten segítségével – az ő szellemiségében szeretnénk folytatni!

Befejezésként – tekintettel arra, hogy Molnár Ambrus a Néprajzi Látóhatár „házi szerzője” is volt – mellékeljük határon túli magyar közösségekben végzett kutatásainak publikációs jegyzékét.

1983

Cikkek, közlemények

Szlavóniai reformátusok között. (Vallási néprajzi hagyományok). *Confessio* 7(4):109–114.

1990

Tanulmányok

A református vallás szerepe a magyarságtudat őrzésében a szlavóniai Szentlászlón és Kórógyon. In *Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl*. Szerk. Fejős Zoltán, Küllős Imola. (A Magyarságkutatás könyvtára, 2.) (Vallási néprajz, 4.) Budapest: Magyarságkutató Intézet. 211–226.

1991

Cikkek, közlemények

Levélrészlet Beregszászból. *Reformátusok Lapja* 35(6):4.

1993

Tanulmányok

Temetési szokások eredete, a halottsírató mai gyakorlata a Küküllő mentén. *Theologiai Szemle* 36(2):79–84.

1994

Tanulmányok

Adatok temetési szokásaink eredetéhez: a virrasztás mai gyakorlata a Küküllő és Nyárád menti református és unitárius gyülekezetekben. In *Vallási néprajz. VI. Szerk. Bartha Elek, Dankó Imre, Küllős Imola, Molnár Ambrus*. Debrecen: Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója; KLTE Néprajzi Tanszék; Budapest: ELTE Folklore Tanszék. 21–39.

1995

Tanulmányok

Fejezetek a Küküllői Református Egyházmegye történetéből. I. In *Gyülekezeti élet és vallási szokások a Küküllői Református Egyházmegyében. Szerk. Küllős Imola*. (Vallási néprajz, 7.) Budapest: Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója. 5–23.

Egy „elpazarolt” magyar református gyülekezet, Bernád. In *Gyülekezeti élet és vallási szokások a Küküllői Református Egyházmegyében. Szerk. Küllős Imola*. (Vallási néprajz, 7.) Budapest: Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója. 25–45.

1996

Tanulmányok

Ugocsai falvak gazdasági helyzete a XVII. században a dézsmajegyzékek tükrében. *Hatodik Síp* 8(4 mell.):1–12.

Lelkészhívás és marasztás a Református Egyházban. Papmarasztás az erdélyi és a ti-szántúli egyházkerületben a XVI–XIX. században. *Theologiai Szemle* 39(1):14–20.

Cikkek, közlemények

Református gyűjteményi anyag számbavétele Kárpátalján. *Confessio* 20(2):98–102.

1997

Kötetek, kötet szerkesztések

Kárpátaljai tanulmányok. (Vallási néprajz, 9.) Budapest: Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója. [Szerkesztette Küllős Imolával.]

Tanulmányok

Ezredvégi magyar reformátusság. In „*Hét kereszt alatt felkelek*”. *Kárpátaljai néprajzi és honismereti dolgozatok*. Szerk. Penckőferné Punyókó Mária. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány; Beregszász: Mandátum. 28–32.

Ugocsai falvak gazdasági helyzete a XVII. században a dézsmajegyzékek tükrében. In „Hét kereszt alatt felkelek”. *Kárpátaljai néprajzi és honismereti dolgozatok*. 151–161. Szerk. Penckóferné Panykó Mária. Budapest: Hatodik Síp Alapítvány; Beregszász: Mandátum..

Adatok az „Ugocsai traktus” XVI–XVII. századi történetéhez a dézsmajegyzékek tükrében. In *Kárpátaljai tanulmányok*. Szerk. Küllős Imola, Molnár Ambrus. (Vallási néprajz, 9.) Budapest: Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója. 23–72.

Gönczy Pál nagydobronyi református lelkész levelei és versei Silinkából. In *Kárpátaljai tanulmányok*. Szerk. Küllős Imola, Molnár Ambrus. (Vallási néprajz, 9.) Budapest: Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója. 131–225.

„Országunkból ki-űztek, nyomorultakká tettek”. (Beregszász a XVI. század második felében). *Hatodik Síp* 9(3):28–35.

Cikkek, közlemények

„Akiket a Sátán három napra megidézett”. In *Kárpátaljai tanulmányok*. Szerk. Küllős Imola, Molnár Ambrus. (Vallási néprajz, 9.) Budapest: Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója. 95–99.

„Sötét napok jöttek, megfordult a világ...” In *Kárpátaljai tanulmányok*. Szerk. Küllős Imola, Molnár Ambrus. (Vallási néprajz, 9.) Budapest: Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója. 101–121.

Láger a narancsliget mellett, a fügefák árnyékában. In *Kárpátaljai tanulmányok*. Szerk. Küllős Imola, Molnár Ambrus. (Vallási néprajz, 9.) Budapest: Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója. 123–130.

A' Técső-i Helvét Hitvallású Egyház ingó javainak Lelet-Tár-a melly... In *Kárpátaljai tanulmányok*. Szerk. Küllős Imola, Molnár Ambrus. (Vallási néprajz, 9.) Budapest: Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója. 333–360.

1999

Könyvfejezet

Magyar Református Egyházak Javainak Tára c. sorozat, Kárpátaljai Református Egyház I–IV. I. Máramaros–Ugocsa Egyházmegye. (szerzőtársak: Felhősné Csiszár Sarolta, Küllős Imre, P. Szalay Emőke) Országos Református Gyűjteményi Tanács, Bp. 1999.

Tanulmányok

Egyház és vallásos élet, diktálás, éneklők Nagydobronyban. In: Madarak voltunk. Kárpátaljai néprajzi írások, 144–157. (Szerkesztette P. Panykó Mária) Hatodik Síp Alapítvány – Mandátum Kiadó, Budapest–Beregszász. Beregszász a XVI. század második felében. *Theologiai Szemle* 42(2):87–92.

Fejezetek a horvátországi magyar reformátusság népi vallásosságából In *Néprajzi Látóhatár* 8(1–4):191–217.

Helytörténeti és néprajzi gyűjtemények, népművészeti alkotások mai helyzete Drávaszögben és Szlavóniában. *Néprajzi Látóhatár* 8(1-4):255-262.

Cikkek, közlemények

Jelentés a horvátországi református gyűjteményi összeírásról. In *Rovátkák*, 59-71. (Szerkesztette Lábadi Károly) HunCro-Eszék

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc emlékei és emlékhelyei Kárpátalján c. fényképiállítás megnyitásán Sopronban, az Országos Protestáns Napok keretében, 1998. október 27-én tartott megnyitó beszéd. *Theologiai Szemle* 42(1):44-47.

„Fészket rakott a gólya a laskói templom tetejére” (Videofilm kísérszövege) In *Confessio* 23(1):90-92.

Küllös Imre „Ősök jussán” c. fotókiállításának megnyitóbeszéde In *Confessio* 23(1):102-106.

INHALT

<i>Keményfi, Róbert</i>	
Über den ideologischen Hintergrund des Begriffes der Sprachinsel	1
<i>Weber-Kellermann, Ingeborg</i>	
Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der „Sprachinselvolkskunde“	11
<i>Fata, Márta</i>	
Volkskundliche Forschungen über die Ungarndeutschen vor dem politisch-ideologischen Hintergrund der Zeit zwischen 1918–1945	27
<i>Becker, Siegfried</i>	
Interethnik und kultureller Frieden. Zum Konzept des Ethnischen in der Europäischen Ethnologie	45
<i>Voigt, Vilmos</i>	
Der Schutz der Sprachinsel (Sprachinselnkultur)	55
<i>Gyivicsán, Anna</i>	
Über einige Fragen der Sprachinselnkultur (Am Beispiel der Ungarn-Slowaken) ..	63
<i>Ilyés, Zoltán</i>	
Gedanken anhand der Sprachinselnforschung des einstigen deutschen Siedlungsraum bei Körmöcbánya und Németspróna	71
*	
<i>Balassa, Iván</i>	
Die ethnischen Minderheiten und der Volksbrauch	83
<i>Liszka, József</i>	
Neue Sichtweisen und Annäherungen in der ethnischen Forschung des Ungarntums nach 1920	89
<i>Pénovátz, Antal</i>	
Die Sprache als Charakteristikum dertraditionellen Volkskultur	97
<i>Beszédes, Valéria</i>	
Ethnische Forschungen in Batschka, Banat und Slawonien	107
<i>Gráfik, Imre</i>	
A VEAB-Forschungen in Bezug auf Batschka, Banat und Slawonien	117
<i>Lábadi, Károly</i>	
Die nahe Vergangenheit und die Gegenwart der Bevölkerung in der Draugegend	129
<i>Kovács, Endre</i>	
Traditioneller Obstbau im Dorf Dorozsló in Wojwodina	133

<i>Lendvai Kepe, Zoltán</i>	
Hetés im Spiegel von Volkszählungs- und Wirtschaftsdaten	147
<i>Csáky, Károly</i>	
Ethnographische Daten kirchlicher Dokumente	155
<i>Olasz, Katalin</i>	
Daten aus dem 19. Jh. über die Bräuche des Frühling-Festkreises in Marosszék ..	173
<i>Brauer Benke, József</i>	
Der Dudesack zu Rodope	181
<i>Viga, Gyula</i>	
Eine Gedicht-Beschreibung über die Bevölkerung von Felsővisó	193
<i>Kriza, Ildikó</i>	
Aus Anlass des 90. Geburtstages von Gábor Lükő	199
<i>Voigt, Vilmos</i>	
Das Lebenswerk von Pál István Demény ist unerwartet abgeschlossen	203
(Zusammengestellt: <i>Gazda, Klára</i>)	
<i>Küllös, Imre–Küllös, Imola</i>	
Erinnerung an Ambrus Molnár	213

TARTALOM

<i>Keményfi Róbert</i>	
A nyelvsziget fogalmának ideológiai háttéréről	1
<i>Weber-Kellermann, Ingeborg</i>	
A „nyelvsziget-néprajz”-ban jelentkező interetnikus viszonyok kérdéséhez	11
<i>Fata Márta</i>	
A magyarországi németek néprajzi kutatása a két világháború közötti évek politikai és ideológiai változásainak tükrében	27
<i>Becker, Siegfried</i>	
Az etnikumok közötti kapcsolat és a kulturális béke. Az etnikummal kapcsolatos koncepciók az európai etnológiában	45
<i>Voigt Vilmos</i>	
A nyelvsziget (szigetkultúra) védelme	55
<i>Gyivicsán Anna</i>	
A nyelvszigeti kultúra néhány kérdéséről (A magyarországi szlovákok példáján) ...	63
<i>Ilyés Zoltán</i>	
Gondolatok a Körmöcbánya és Németpróna környéki egykori német településterület nyelvszigetnéprajzi kutatása kapcsán	71
*	
<i>Balassa Iván</i>	
A nemzeti kisebbségek és a néphagyomány	83
<i>Liszka József</i>	
Újabb szempontok és közelítések az 1920 utáni magyarság néprajzi kutatásában ...	89
<i>Pénovátz Antal</i>	
A nyelv mint a hagyományos népi kultúra jellemzője	97
<i>Beszédes Valéria</i>	
Néprajzi kutatások a Délvidéken	107
<i>Gráfik Imre</i>	
A VEAB kutatások délvidéki vonatkozásai	117
<i>Lábadi Károly</i>	
A Drávaszög népének közelmúltja és jelene	129
<i>Kovács Endre</i>	
Hagyományos gyümölcsstermesztés a vajdasági Doroszlón	133
<i>Lendvai Kepe Zoltán</i>	
Hetés a népszámlálási és gazdasági adatok tükrében	147

<i>Csáky Károly</i>	
Egyházi dokumentumok néprajzi adatai	155
<i>Olasz Katalin</i>	
XIX. századi adatok a tavaszi ünnepek marosszéki szokásairól	173
<i>Brauer Benke József</i>	
A rodopei duda	181
<i>Viga Gyula</i>	
Verses leírás Felsővisó társadalmáról	193
<i>Kriza Ildikó</i>	
Lükő Gábor 90. születésnapja alkalmából	199
<i>Voigt Vilmos</i>	
Váratlanul lezárult Demény István Pál életműve	203
(A bibliográfiát összeállította: <i>Gazda Klára</i>)	
<i>Küllős Imre–Küllős Imola</i>	
Molnár Ambrus emlékezete	213

